

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ 4'2019

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

4(109)'2019

ЗМІСТ

Головний редактор
Олександр Реєнт

Редакційна колегія:
Олег Бажан
(перший заступник
головного редактора)

Олександр Удод
(заступник
головного редактора)

Лев Баженов
Віль Бакіров
Геннадій Бондаренко
Володимир Великочий
Сергій Гальчак
Микола Головка
Олександр Гончаров
Олександр Гуржій
Віктор Даниленко
Володимир Дмитрук
Олександр Добржанський
Олександр Завальнюк
Михайло Косило
Віктор Коцур
Олександр Лисенко
Руслана Маньковська
Володимир Милько
Олексій Нестуля
Олександр Рубльов
Григорій Савченко
Валерій Смолій

Засновники:
Національна спілка
краєзнавців України
Інститут історії України
НАН України

Виходить
щоквартально
ISSN 2222-5250

Історія міст і сіл Волині: історико-теоретичні проблеми вивчення

- Сергій Добржанський (м. Чернівці).* Міста Волинської губернії у довідкових виданнях другої половини XIX – початку XX ст. 6
- Алла Дмитренко (м. Луцьк).* Стовбихва: виселене село в джерелах усної історії 15

Велика Волинь: історико-географічний та соціально-економічний виміри

- Тетяна Трофімук-Кирилова (м. Луцьк).* Культурно-освітня діяльність Ковельської повітової «Просвіти» імені Лесі Українки у другій половині 1920-х рр. (за діловодною документацією із Державного архіву Волинської області) 34
- Іван Тичина (м. Чернівці).* Причини переслідування та ліквідації волинських «просвіт» польською владою наприкінці 20-х – на початку 30-х років XX століття 43
- Лариса Понедельник (м. Луцьк).* Літературне життя на Волині в 1920-1930-ті роки: суспільно-політичні умови, угруповання, персоналії 50
- Богдан Зек (м. Луцьк).* Волинський обласний провід ОУН (м) у 1941–1944 рр.: структура та кадровий склад 59
- Богдан Шабала (м. Луцьк).* Історичні витoki фермерства на Волині . 69

Краєзнавство в особах

- Вікторія Дяченко (м. Луцьк).* Епістолярна спадщина волинезнавця Олександра Цинкаловського 76
- Петро Олешко (м. Луцьк).* Збереження та розвиток козацьких традицій Волинського краю у доробку Григорія Гуртового 84
- Руслана Маньковська (м. Київ).* «... Власне чуття історика» (До 70-річчя від дня народження професора Віктора Даниленка) ... 95
- Бабушко Світлана (м. Київ), Руслана Маньковська (м. Київ), Людмила Соловей (м. Київ).* Подвижник туристичного краєзнавства в Україні (Сергій Іванович Попович) 99

Джерела та біографічні студії

- Юрій Стецик (м. Дрогобич).* Насельники Білостоцького василіанського монастиря (1773–1774 рр.): біографічні відомості 106
- Зінаїда Пахолок (м. Луцьк).* Дослідження та популяризація творчості мовознавця з Волині Миколая Крушевського 116

Українське пам'яткознавство: традиції, досвід, перспективи

- Наталія Кінд-Войтюк (м. Луцьк).* Джерела з вивчення історії і охорони пам'яток на Волині у 1920-х – 1930-х роках 134
- Аліна Пословська, Василь Карпюк (м. Луцьк).* Археологічні дослідження та популяризація давньоруських пам'яток у краєзнавстві Волинської області (1991–2016 рр.) 143

Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку

- Олена Кушпетюк (м. Луцьк).* Популяризація краєзнавчої літератури музейними закладами Волинської губернії кінця XIX – початку XX століть 154

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

- Геннадій Бондаренко, Анатолій Шваб (м. Луцьк).* Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців у 2014–2019 роках (До 30-річчя Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України) 164
- Лариса Синявська (м. Черкаси).* Урочистості з нагоди 30-річчя утворення Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України 169
- XV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Українське краєзнавство в системі міжінституційних взаємодій» 171
- Державні нагороди та відзнаки краєзнавців за 2019 р. 173

Огляди

- Геннадій Бондаренко (м. Луцьк).* Літопис національно-визвольного руху на Волині у XX ст. в іменах 176

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН
України (протокол № 11
від 26 грудня 2019 р.)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України (Свідчення про
державну реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації – серія
КВ № 10373
від 08.09.2005 р.)

Наказом МОН України
№ 1604
від 22.12.2016 р.
журнал внесено до перелі-
ку наукових фахових
видань, у яких можуть
публікуватися результати
дисертаційних робіт на
здобуття наукових
ступенів доктора і канди-
дата наук за спеціаль-
ностями «Історичні науки»

Журнал включено до бази
даних Google Scholar,
Slavic Humanities Index,
Україніка наукова, РИНЦ

Усі права застережені.
Передрук дозволено тіль-
ки за згодою редколегії.

Адреса редакції:

01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:

bazhanclo@ukr.net

Електронна версія:

www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

© Національна спілка
краєзнавців України, 2019
© Інститут історії України
НАН України, 2019

CONTENTS

History of Towns and Villages in Volyn: Historic and Theoretical Problems of Research

Serhii Dobrzhanskyi (Chernivtsi). Cities of Volynian governorate in references works of the second half of the XIXth – early XXth century . . .

Alla Dmytrenko (Lutsk). Stobyhva: the dispossessed village in sources of spoken history

Great Volyn: Historic-Geographic and Socio-Economic Dimensions

Tetiana Trofimuk-Kyrylova (Lutsk). Cultural and educational activities of the Kovel regional Lesya Ukrainka «Prosvita» during the second half of the 1920's (according to business documentation from the state archive of Volyn region)

Ivan Tychyna (Chernivtsi). Reasons of prosecution and liquidation of Volyn "Prosvita" organizations by Polish authority at the end of the 20ies and beginning of the 30-ies of the XXth century

Larysa Poniedielnyk (Lutsk). Literature process in Volyn in the 1920-1930-ies: social and political conditions, unities, personalities

Bohdan Zek (Lutsk). Volyn regional leadership OUN(m) in 1941–1944: structure and staff

Bohdan Shabala (Lutsk). Historical origins of farming in Volyn

Local Lore Studies in Persons

Viktoria Dyachenko (Lutsk). AleksanderTsinkalovsky an epistolary legacy for the study of scientific and social activities

Petro Oleshko (Lutsk). Preservation and development of Cossack traditions of the Volyn region in HryhoriiHurtovyi's local history achievements

Ruslana Mankovska (Kyiv). «...Own feeling of a historian». To commemoration of the 70th anniversary of Professor Victor Danylenko

Svitlana Babushko (Kyiv), Ruslana Mankovska (Kyiv), Liudmyla Solovei (Kyiv) Devotee of tourism and local lore researches in Ukraine (Serhii Popovych)

Sources and Biography Studios

Yurij Stetsyk (Drohobych). Inhabitants of the Bialystok Basilian Monastery (1773–1774 years): biographical information

Zinaida Pakholok (Lutsk). Research and promotion of Volyn linguist Mikolaj Kruszewski

Ukrainian Landmark Studies: Traditions, Experience, Perspectives

Natalia (Kind-Wojtyuk Lutsk). Sources for the study of history and protection of monuments in Volyn in the 1920-ies – 1930-ies

Alina Poslovska (Lutsk), Vasil Karpyuk (Lutsk). Archaeological research and promotion of Ancient Russ memorials in the local history of Volyn region (1991-2016)

На першій сторінці
обкладинки пам'ятки
Волинської області:
– фрагмент Луцького замку;
– садиба Липинських
у с. Затурцях;
– Собор Успіння
пресвятої Богородиці
у м. Володимир-Волинському;
– Опсида костелу Святої
Трійці в смт. Олиці;
– В'їзні ворота садиби
Чорницьких у смт. Любинів.

Museum Activity in Ukraine: History and Problems of Modern Development

Olena Kushpetiuk (Luts'k). Promotion of literature in local lore studies by museums of Volyn governorate at the end of the XIX – beginning of the XX centuries

National Union of Local Lore Researchers of Ukraine: Panorama of Modern Life

Henadiy Bondarenko (Luts'k), Anatoly Schwab (Luts'k). Volyn regional organization in 2014–2019 (To the 30th anniversary of the Volyn regional organization of National Union of Local Lore Researchers of Ukraine

Larysa Syniavska (Cherkasy). Celebrations on the occasion of the 30th anniversary of creating Cherkasy regional organization of National Union of Local Lore Researchers of Ukraine

The XVth All-Ukrainian Scientific Historical and Local Lore Studies Conference «Ukrainian Local Lore in the System of Inter-Institutional Interactions»

State Awards and Distinctions of Local Lore Researchers in 2019

Reviews

Henadiy Bondarenko (Luts'k). Chronicle of the national liberation movement in Volyn in the XXth century

**Історія міст
і сіл України:
історико-теоретичні
проблеми вивчення**

Сергій Добржанський (м. Чернівці)

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

E-mail: dobrserg2128@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2443-3591>

Міста Волинської губернії у довідкових виданнях другої половини XIX – початку XX ст.

У статті проаналізовано особливості висвітлення розвитку міст Волинської губернії в довідникових виданнях другої половини XIX – початку XX ст. Основна увага акцентована на порівняльному аналізі статистичних даних щодо чисельності та структури населення, наявності житлової і транспортної інфраструктури тощо. Доведено, що у другій половині XIX – на початку XX ст. було надруковано досить велику кількість довідкової літератури, присвяченої Волинській губернії та безпосередньо її містам. Відповідні видання зазвичай мали певне тематичне спрямування і, залежно від цього, власну специфіку інформаційного наповнення. Книги, підготовлені за участі Військового відомства вирізнялися наявністю даних стратегічного характеру (наприклад, про розвиток інфраструктури), які могли бути корисними у випадку війни; Міністерства внутрішніх справ – статистикою промислового та фінансового характеру, адже саме це відомство відповідало за розвиток міського господарства; Волинської єпархії – відомостями про православні церкви та релігійний розвиток. Тим не менш, практично у кожному із видань можна знайти загальні історичні відомості та поточні демографічні показники. Об'єднувало їх і антисемітське спрямування: чисельне у містах єврейське населення часто звинувачувалося в негідності та торговельно-фінансовому засиллі. Відзначено, що Волинська губернія вирізнялася відносно невеликою кількістю міст, які за багатьма показниками поступалися, наприклад, південноукраїнським полісам, що знайшло своє відображення у тогочасній довідковій літературі.

Ключові слова: місто, Волинська губернія, довідник, інфраструктура, населення, статистика.

Serhii Dobrzhanskyi (Chernivtsi)

Candidate of Historical (Ph. D. in History), Associate professor,

Department of history of Ukraine,

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

E-mail: dobrserg2128@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2443-3591>

Cities of Volhynian governorate in references works of the second half of the xix – early of the xx century

The article analyzed the features of urban development of Volhynian Governorate in references works of the second half of XIXth – early of the XXth century. The basic attention was accented on the comparative analysis of statistical data, on the quantity and the structure of the population, availability of residential and transport infrastructure and so on. In the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, various government agencies published many reference books. Each of the publications had its own thematic direction and specificity of information content. Books of the military Ministry distinguished by the presence of strategic data (for example, on infrastructure development), which are useful in the case of war. There are a lot of industrial and financial Statistics in the Ministry of Internal Affairs publications. This agency is responsible for the development of the municipal economy. The publication of the Volyn diocese contained information about the Orthodox Churches and religious development. Almost every edition has general historical information and current demographics. Most books have anti-Semitic direction. The urban Jewish population was blamed for the lack of hygiene and financial and financial domination. It was noted that the Volhynian Governorate was characterized by the relatively small number of cities which by the many indicators were inferior to, for example, polis of South Ukrainian. This influenced the peculiarities of the then reference literature.

Key words: city, Volhynian Governorate, Reference work, infrastructure, population, Statistics.

Суттєве зростання кількості краєзнавчих досліджень упродовж останніх років актуалізує важливість систематизації відповідної друкованої продукції та інтеграції отриманих знань локального рівня у загальноісторичний контекст. На шляху до цього постає необхідність більш ґрунтовного вивчення напрацювань попередніх періодів, порівняльного аналізу досліджень регіонального характеру. Обравши в якості об'єкту вивчення міста Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст., нами було поставлене завдання характеристики висвітлення їх розвитку у тогочасних довідкових виданнях, які досить часто нехтуються фахівцями. Тим не менш, цей специфічний вид літератури потребує належного опису та оцінки з точки зору інформаційного наповнення і можливості використання в якості доповнень до архівних даних чи джерел інших видів.

Емпіричну базу статті сформував комплекс різноформатних та різновекторних довідників історичного, географічного, економічного, військового, статистичного, демографічного, релігійного та ін. спрямування, які, зважаючи на змістове наповнення статті, виступають в якості об'єкту дослідження. Залежно від галузі знань відповідні видання мають досить різне фактологічне наповнення, відтак волинські міста у них постають або в узагальненому синтетичному вигляді, або на перше місце виходить лише певний аспект, наприклад, відомості про чисельність і

структуру населення, культові споруди, розвиток промисловості та сільського господарства, тощо. Поза науковим аналізом представленої розвідки залишився сегмент довідникової літератури, яка не містить інформації урбаністичного характеру в контексті обраного вектору, наприклад, пам'ятні книги, адрес-календарі, народні календарі і т. п. Натомість у полі зору перебували, головним чином, довідники, які охоплюють Правобережжя¹ або лише Волинську губернію² (в тому числі окремі частини серійних чи багатомних видань); а також загальні та різногалузеві нариси і описи окремих міст³.

Частина обраного для аналізу сегменту літератури має загальне географічне та топографічне спрямування із тематичними вкрапленнями інформації про окремі аспекти розвитку міст. Наприклад, присвячений Волинській губернії окремий том спеціалізованого видання «Військово-статистичний огляд Російської імперії» за 1850 р. містить інформацію про кількість будинків різного типу 12 тутешніх міст. Зібрані дані ґрунтувалися на статистиці отриманій від місцевої поліції, тож є досить репрезентативними. Щоправда, вони відображають ситуацію до 1848 р., коли відбулася серія пожеж у Новоград-Волинському, Старокостянтинові, Заславі, Острозі, Дубно, Ковелі, Луцьку та Рівному. Враховуючи те, що більшість будинків були дерев'яними, наведені варто застосовувати винятково станом на середину XIX ст.

¹ Днестр и Приднестровье: Описание губерний: Подольской, Бессарабской и Волынской. СПб.: Досут и дело, 1878. С. 31–40; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. К.: Тип. Л.М. Фиша и П.Е. Вольфсона, 1913. 1115 с.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. 10: Юго-Западные губернии: Ч. 3: Волынская губерния. СПб.: Тип. Деп. Ген. штаба, 1850. [3], 158, 32, [20] с.; Волынская губерния // Городские поселения в Российской империи. Т. 1. СПб.: Тип. Тов. «Общественная польза», 1860. С. 366–417; Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. 1 / сост. А. Забелин. К.: Тип. штаба Киев. воен. окр., 1887. XXXVI, 368 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел; под ред. Н.А. Тройницкого. [Вып.] VIII. Волынская губерния. СПб: Тип. кн. В.П. Мещерского, 1904. [6], XX, 282 с.; Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волынская губернская типография, 1906. 222 с.

³ *Вержбицкий Т.И.* Краткое описание города Житомира. Житомир, 1889. 32 с.; *Зуц Н.И.* Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884). Староконстантинов, 1884. 86 с.; *Тедорович Н.И.* Город Заславль Волынской губернии. Исторический очерк. Почаев: Тип. Почаево-Успенской лавры, 1891. 52 с.; *Его же.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. Исторический очерк. Почаев, 1893. [2], 234, 269, [3], XIII с.; *Его же.* Город Кременец Волынской губернии: Церковно-исторический очерк. Почаев, 1890. 70 с.; *Его же.* Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским. Исторический очерк. Почаев, 1894. 73 с.

ТАБЛИЦА РАЗМѢЩЕНИЯ ЖИТЕЛЕЙ ПО ГОРОДАМЪ.

Название го- родовъ.	Всѣхъ вооб- ще.	Каменныхъ	Деревя- ныхъ.	Казенныхъ.	Обществен- ныхъ.	Частныхъ.	Несущихъ постой.	Освобож- денныхъ отъ постоя.
Губернск. гор.								
Житомиръ . .	1,242	46	1,196	8	19	1,215	1,097	115
Уѣздные гор.								
Новог.-Волын. (*)	511	11	500	8	9	494	397	114
Староконстан. (*)	738	91	647	3	7	728	722	16
Заславъ . . . (*)	925	33	892	»	6	919	811	111
Острогъ . . . (*)	557	44	513	4	15	538	515	12
Дубно (*)	716	31	685	3	13	700	616	100
Кременецъ . .	1,025	48	977	8	4	1,013	681	311
Владимиръ . .	563	21	542	6	4	553	519	14
Ковель	447 (*)	2	445	7	5	435	385	62
Луцкъ	589 (*)	31	558	7	8	574	589	»
Ровно (*)	502	38	464	6	3	493	496	6
Овручъ	457	3	454	2	2	453	438	19
Итого во всѣхъ городахъ губер.	8,272	399	7,873	62	95	8,115	7,332	940

Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т.10. Ч.3: Волынская губерния, СПб., 1850, С.71

У цілому, незважаючи на офіційний характер «Військово-статистичного огляду Російської імперії», який видавався Топографічним відділенням Генерального штабу, у ньому представлено досить об'єктивну і, разом із тим, критичну оцінку по відношенню до інфраструктури міст Волинської губернії. «Вулиці всюди небруковані, за винятком губернського міста Житомира та головних вулиць у містах: Дубно, Кременець, Новоград-Волинський і Старокостянтинів. Тротуари для пішоходів вимощені дрібним камінням лише у губернському місті Житомирі і то на головних вулицях. У інших містах таких тротуарів ніде немає, а замість них, для проходу у брудну пору, навесні та восени, зроблено дерев'яні кладки, з однієї або обох сторін вулиці ... [які] досить вузькі і, здебільшого, без канав для стоку води» – констатувалося у виданні⁴.

Через десять років, у 1860 р., вже Міністерство внутрішніх справ, Господарський департамент якого займався питаннями розвитку міського господарства та управління, почало публікувати власні статистичні дані, що збиралися за посередництва губернаторів та Центрального статистичного комітету. Відповідне ґрунтовне видання служувало інформаційно-аналітичною базою, яка

використовувалася для підготовки реформи 1870 р. Окрема частина першого тому вміщувала інформацію про 12 міст Волинської губернії, зокрема загальні історичні відомості починаючи із часів приєднання цих територій до складу Російської імперії та зміни в адміністративному статусі, інформацію про прибутки і видатки, особливості системи управління, землеволодіння і чисельність населення, державні присутственні місця, наявні станові пільги, а також подекуди про становище єврейського населення. Найважливішу, представлену у цьому міністерському виданні, статистику за 1858 р. було нами синтезовано у вигляді таблиці (див. табл. 1).

Натомість інформація про 139 містечок обмежувалася одним реченням із відомостями про їх приватновласницький чи казенний характер. Подекуди додавалася дата заснування і короткі відомості про ті чи інші події з історії⁶. Максимально повна статистика про населення всіх цих містечок губернії із поділом на соціальні верстви (дворянство та духовенство, купці й міщани, селяни) і релігійні групи (християни та євреї) станом на 1870 р. була представлена лише в одному виданні – п'ятому томі «Матеріалів, які стосуються нового суспільного устрою в містах імперії»⁷. Подане у

⁴ Военно-статистическое обозрение ... Ч. 3: Волынская губерния ... С. 72.

⁵ Волынская губерния // Городские поселения в Российской империи. Т. 1 ... С. 366–405.

⁶ Там же. С. 406–417.

⁷ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи (Городовое положение 16 июня 1870 г.) / Хозяйств. департамент мин-ва внутр. дел. Т. 5. СПб.: Тип. Мин-ва внутр. дел, 1879. С. 103–107.

Таблиця 1

Населення, фінанси та землі міст Волинської губернії у 1858 р.⁵

Місто	Населення	Прибутки	Видатки	Землі
		(у рублях)		(у десятинах)
Житомир	18 502	19 061,17	16 624,42	4490
Володимир-Волинський	5306	2266,35	1968,56	2793
Дубно	8222	1979,66	1911,96	—
Заслав	8622	2364,45	2356,96	—
Ковель	3646	2684,62	2124,42	4744
Кременець	5128	3804,13	4016,54	5183
Луцьк	6362	3331,4	3368,48	746
Новоград-Волинський	6561	7027,56	6890,06	5338
Овруч	4511	1932,69	1479,27	4105
Острог	7645	2500,58	2500,08	—
Рівне	5054	2010,61	1985,46	—

статті зображення репрезентує відповідні дані на прикладі Житомирського повіту. Доцільно вказати, що цю книгу ми згадуємо побіжно, оскільки вона не відноситься до виокремлено категорії «довідкових видань». Головним чином, у ній вміщено

документи, які стосуються особливостей підготовки та запровадження реформи міського самоуправління 1870 р. Тим не менш, представлені у ній статичні відомості про містечка Волинської губернії мають важливе джерельне значення.

НАИМЕНОВАНИЕ ГУ- БЕРНІЙ, УѢЗДОВЪ И МѢСТЕЧЕКЪ.	Число жителей обо- его пола.	Въ томъ числѣ:				Процентное отношеніе къ общему числу жителей.			
		Дворянъ и лицъ ду- ховнаго званія.	Купцовъ и мѣ- щанъ.		Лицъ сельска- го состоянія		Лицъ городскихъ сословій.	Лицъ сельскаго состоянія.	Евреевъ.
			Христіанъ.	Евреевъ.	Христіанъ.	Евреевъ.			
Волинской губ.									
<i>Житомирскаго уѣзда.</i>									
Пулинъ.	799	27	52	300	420	—	46,2	53,8	37,1
Ушомиръ.	2076	14	60	1296	706	—	66	34	60,5
Горошки	788	12	10	316	450	—	42,9	57,1	40,1
Черняховъ	2394	12	40	1350	992	—	42,9	57,1	56,1
Левковъ	2117	20	5	510	1582	—	25,2	74,8	24
Пятки	1937	13	—	766	1158	—	40,2	59,8	39,5
Чудновъ	3396	30	132	1688	1546	—	54,5	45,5	49,7
Трояновъ.	3015	25	126	676	2188	—	27,5	72,5	22,4
Краснополь.	1729	8	—	136	1585	—	8,3	91,7	7,8
Янушполь.	2030	22	18	314	1676	—	17,5	82,5	15,9
Райгородокъ.	1038	24	—	380	634	—	38,9	61,1	36,7
Лещинъ	1658	16	8	630	1004	—	39,4	60,6	37,1
Старая Котельня.	1650	72	—	460	1118	—	32,2	67,8	27,8
Новая Котельня.	646	12	—	24	610	—	5,8	94,2	3,7
Ивница.	1836	6	—	480	1350	—	26,4	73,6	26,1
Кодня	192	30	40	544	1308	—	68	32	28,3
Червоная	1059	13	—	220	826	—	22	78	20,7
Пражскъ.	430	—	—	30	400	—	7	93	7
Андрушовка.	1370	5	—	5	1360	—	0,7	99,3	0
	31890	361	491	10125	20913	—	34,5	65,5	31,7

Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах... Т.5. СПб., 1879. С.103

Дещо видозмінений характер мала пізніша редакція «Військово-статистичного огляду Волинської губернії» за 1887 р., яка вміщувала окремий розділ, присвячений найбільшим містам. Подібно до попереднього за 1850 р., вже згаданого вище, у цьому виданні, представлена досить критична оцінка зовнішнього вигляду основних центрів: «всі вони [міста], за винятком Житомира, який отримав деяке впорядкування, мають цілком однаковий вигляд і вирізняються вкрай брудним виглядом». У якості більш охайних виділено Новоград-Волинський, Дубно та Кременець, «всі інші, особливо єврейські частини всіх міст, вражають своїми антигігієнічними умовами». Констатувалося, що у повітових центрах є лише по одній-дві бруковані вулиці, а у Володимир-Волинському, Овручі та Старокостянтинові їх взагалі не було. Із представлених даних можна дізнатися про чисельність населення, наявність релігійних, торгових, промислових та культурно-освітніх установ у Житомирі, Овручі, Новоград-Волинському, Рівному, Луцьку, Ковелі, Володимир-Волинському, Дубно, Кременці, Острозі, Заславі та Старокостянтинові⁸. Крім того, окрема статистика по містах подана у різноманітних розділах, зокрема, про обсяги пасажирських і вантажних перевезень залізницями, рух телеграфної кореспонденції, розподіл лікарського персоналу, розвиток заводської та фабричної промисловості, наявність пожежних частин та ін.

Група довідкових видань, які охоплюють все Правобережжя («Південно-Західний край»), або декілька тутешніх та навколишніх губерній є менш інформативною. У одному із них за 1878 р. під назвою «Дністер і Придністров'я: Опис губерній: Подільської, Бессарабської і Волинської», подана інформація обмежується коротким описом статусу конкретного міста та фіксацією поточної чисельності жителів. Щоправда, джерела демографічної інформації не вказані, а заокруглення цифр до тисячі викликає сумніви у їх точності. У Житомирі зафіксовано проживання «до 40 000» жителів, Новограді-Волинському – «до 9000», Старокостянтинові – «більше 15 000», Заславі – «до 8000», Кременці – «до 12 000», Острозі – «до 8000», Рівному – «до 7000», Дубно – «до 15 000», Луцьку – «до

12 000», Володимирі-Волинському – «більше 5000», Овручі – «до 6000», Ковелі – не вказано. Подібно до цього присутні згадки і про деякі невеликі містечка, наприклад, Полонне (12 тис.), Корець (8 тис.), Радивилів (8 тис.), Вишнівець (3 тис.), Берестечко (3 тис.), Любомль (3 тис.), Баранівка (2 тис.), Волочиск (2 тис.), Рожище (2 тис.). Із-поміж інших це видання вирізняють нестандартні, переважно досить критичні, оцінки розвитку та санітарного стану. Зокрема, вказувалося, що Житомир «завжди знаходився серед другорядних [міст], близьке сусідство із Києвом (140 верст) завжди шкодило місцевій самостійності»; Новоград-Волинський «особливого значення не має»; Старокостянтинів «велике і дуже брудне місто»; Заслав «особливого значення не має»; «торгове значення Кременця було досить велике, ... але із прокладанням [залізничної] гілки до Радивилов, яка оминула місто, воно зменшилося», у Радивиліві «цілий рік ярмарок, який затихає лише по суботах і по днях великих єврейських свят»; «торгове значення Рівного особливо зросло після проведення через місто києво-брестської залізниці»; Овруч «тепер невеликий і бідно влаштований ... [серед] жителів багато євреїв» тощо⁹.

Видання статистичних комітетів, губернського чи центрального, мають, головним чином, соціально-демографічне спрямування. Наприклад, у опублікованих даних перепису 1897 р. міський контекст виокремлено при розподілі наявного населення (у порівнянні із позаміським його частка у регіоні складала лише 7,8%), у тому числі за віковою, статевою, національною, релігійною та соціальною ознаками, рівнем освіченості¹⁰. Менший фактаж має «Список населених місць Волинської губернії» від 1906 р., який вміщує інформацію про кількість дворів, соціальних станів, жителів і судових дільниць¹¹.

Розлогі довідкові статті, присвячені всім населеним пунктам, подано у виданні 1913 р. «Увесь Південно-Західний край: довідкова та адресна книга по Київській, Подільській і Волинській губерніях». По відношенню до губернського, повітових та деяких відносно великих волосних центрів (зокрема, Радивилова, Полонного), крім безпосередньо інформації персонального харак-

⁸ Военно-статистическое обозрение Волынской губернии ... С. 351–359.

⁹ Днестр и Приднестровье ... С. 33–40.

¹⁰ Первая всеобщая перепись населения ... Волынская губерния ... С. III–XIV.

¹¹ Список населенных мест Волынской губернии ...

теру про місцевих діячів та різноманітні установи й організації, вміщено відомості про географічне розташування, основні етапи розвитку, чисельність населення станом на 1911 р. (із поділом на релігійні групи) та деякі загальні оціночні судження. Деякі із них:

– «...Житомир у даний час є цілком впорядкованим містом. Природні багатства місцевості надають живописний вигляд вулицям, яких нараховується 94, а провулків 87»;

– «багатий на історичне минуле, Володимир-Волинський на даний час відстав не лише у економічному, але і в культурному відношенні»;

– «у торгово-промисловому значенні Полонне набуває все більшого значення, будучи центром фарфоро-фаянсової промисловості і лісової торгівлі».

Таблиця 2

Міста Волинської губернії у 1911 р.¹²

Місто	Населення (осіб)	Навч. заклади (к-сть)	Лікарні, здравниці (к-сть)
Житомир	87 650	41	15
Володимир-Волинський	15 720	5	2
Дубно	22 748	7	3
Заслав	14 593	3	3
Ковель	28 912	8	2
Кременець	21 871	10	2
Луцьк	28 141	6	5
Новоград-Волинський	21 173	6	2
Овруч	10 830	3	1
Острог	17 560	7	3
Рівне	33 722	13	2
Старокостянтинів	20 344	6	2

Дані, які стосуються волосних центрів та невеликих містечок обмежуються відомостями про чисельність їх населення, наявність різноманітних соціальних, побутових, навчальних, торгових та розважальних закладів. Наприклад, у *Житомирському повіті* найбільшими за населенням були: Чуднів (8640 осіб), Троянів (6053), Пулини

(5126); у *Володимир-Волинському*: Горохів (6871), Устилуг (5527), Любомль (4073); у *Дубенському*: Олика (5920), Берестечко (4965), Мізоч (2942); у *Заславському*: Славута (7878), Шепетівка (7566), Лабунь (6567); у *Ковельському*: Ратне (5085), Мацеїв (4216), Турійськ (3383); у *Кременецькому*: Радивилів (6976), Вишнівець (5933), Ланівці (2638); у *Луцькому*: Колки (4411), Торчин (4119), Володимирець (3693); у *Новоград-Волинському*: Любар (14 087), Корець (14 055), Полонне (13 386); в *Овруцькому*: Народиці (5570), Іскоростень (3730), Рокитне (3427); в *Острозькому*: Здолбунів (6410), Плужне (3620), Борисів (3500); у *Рівненському*: Тучин (7046), Степань (6400), Домбровиця (5650); у *Старокостянтинівському*: Красилів (8806), Волочиськ (5668), Кульчини (5477 осіб)¹³.

Аналізоване видання цікаве наявністю вступного економічного нарису, в якому окрема увага приділяється характеристиці регіону в цілому та безпосередньо торгово-промислового значення окремих міст Волинської губернії на початку XX ст. Привертає увагу порівняння Житомира із Бердичевом Київської губернії, обумовлене географічною близькістю та господарськими зв'язками. Водночас зазначено, що «у торговому відношенні Житомир грає роль передмістя Бердичева від якого віддалений на 40 верст. Загальний темп торгівельного життя Житомира вирізняється млявістю. Але, на противагу Бердичеву, Житомир добре забезпечений кредитними установами, які, у певній мірі, фінансують і торгівлю Бердичева». У якості основного торгового центру та «розподільчого ринку для різноманітних продуктів місцевого виробництва і споживання» західної та північної Волині названо Рівне. Серед усіхтутешніх міст лише Луцьк, Ковель, Дубно, Кременець і Старокостянтинів у 1900 р. мали торговий оборот на рівні 1–2 млн руб. Кожен населений пункт вирізнявся власним визначальним фактором розвитку. Дубно було центром торгівлі хмелем, у Луцьку розташовувався Окружний суд. Зверталася увага на те, що містечка Радивилів і Волочиськ отримували значні прибутки за рахунок наявності митних та важливих транспортних розв'язок, Володимир-Волинський активно розвивався в якості кінцевого пункту військової залізниці, тощо¹⁴.

¹² Підраховано за: Весь Юго-Западный край ... С. 664–890.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. С. 25–26.

Окрему, ще не названу, категорію аналізованих видань, які є об'єктом дослідження, формують «Огляди Волинської губернії» – додатки до щорічних звітів волинського губернатора¹⁵. Незважаючи на те, що вони мають загально регіональний характер, інформація деяких підрозділів стосується винятково міст. У першу чергу мова йде про «міські прибутки та витрати», що було особливо важливим для Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, яке щорічно збирало відповідну статистику. Ці цифри неодмінно публікувалися щороку і дозволяють об'єктивно оцінити результативність діяльності органів міського самоврядування, адже, з одного боку, бюджетні показники відображали дійсний стан економічного розвитку, а з іншого, напряду впливали на рівень добробуту жителів і конкретного населеного пункту загалом. Спочатку, у 1880-х рр., на основі представлених даних робився загальний висновок

про надходження у порівнянні із минулим роком (наприклад, «досить посередні» у 1885 р., «взагалі дуже задовільні» у 1886 р.), а пізніше, з кінця XIX ст., почали конкретно перераховуватися міста, у яких було зафіксовано падіння: у 1895 р. – Житомир, Ковель, Старокостянтинів, Заслав, Острог; у 1899 р. – Житомир, Новоград-Волинський, Ковель, Овруч¹⁶. Цікаво, що на початку XX ст. такі порівняння із минулим роком вже не публікувалися, залишилися лише дані про прибутки/видатки. Традиційно відзначалися міста, де було зафіксовано дефіцит бюджету. Наприклад, у 1903 р. – це Острог, Старокостянтинів і Дубно; у 1906 р. – Житомир та Новоград-Волинський; у 1909 р. – Кременець, Ковель, Овруч, Луцьк, Новоград-Волинський; 1912 р. – Житомир, Кременець, Луцьк та Острог¹⁷. Важливим показником неодмінно були показники недоїмок із розподілом по містах (див. табл. 3).

Таблиця 3

Недоїмки міст Волинської губернії у 1886–1914 рр.¹⁸

Місто	Недоїмки (у тис. руб., на початок указанного року)						
	1886	1896	1900	1904	1907	1910	1915
Житомир	26,8	13,85	10,4	30,73	632,45	555,03	801,54
Володимир-Волинський	3,4	2,9	2,84	3,82	8,8	8,57	17,55
Дубно	4,03	0,003	0	0	12,93	відсут. інф.	33
Заслав	6,1	6,3	1	0,3	8,58	відсут. інф.	0,13
Ковель	3,92	9,6	17,15	2,65	17,47	21,72	30,88
Кременець	0,14	4,68	6,65	3,2	0	14,08	38,57
Луцьк	8,02	5,55	6	8,66	17,9	8,4	8,4
Новоград-Волинський	8,2	21,2	23,7	41,85	60,8	59,48	74,02
Овруч	0,92	0,72	0,15	0,15	0	відсут. інф.	відсут. інф.
Острог	4,4	8	1,92	3,53	6,37	2,79	1,77
Рівне	2,96	13,6	8,55	11,1	5,06	3	280,07
Старокостянтинів	0	2,4	4,64	4,2	9,91	відсут. інф.	відсут. інф.
Загалом	≈68,9	≈88,8	≈83	≈110,2	≈783,3	≈673,1	≈1286

¹⁵ Обзор Волинской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчету волинского губернатора. Житомир: Волинская губ. тип., 1886–1915.

¹⁶ Обзор Волинской губернии за 1885 г. ... Житомир, 1886. С. 22; Там же ... за 1886 г. ... Житомир, 1887. С. 30; Там же ... за 1895 г. ... Житомир, 1896. С. 22; Там же ... за 1895 г. ... Житомир, 1900. С. 26.

¹⁷ Там же ... за 1903 г. ... Житомир, 1904. С. 38; Там же ... за 1906 г. ... Житомир, 1907. С. 26; Там же ... за 1909 г. ... Житомир, 1910. С. 39; Там же ... за 1909 г. ... Житомир, 1913. С. 57.

¹⁸ Складено за: Обзор Волинской губернии ... [вказані роки].

Крім того, «Огляди» зафіксували окремі соціально-економічні показники, наприклад загальні обсяги виробництва в окремих центрах (див. фото із даними за 1885 р.) та детальну промислову статистику, а також розподіл міського населення і решти проживаючих у повітах залежно від видів діяльності (промислів). Серед відповідних категорій: зайняті у харчовій промисловості, виробництві одягу, побутовому обслуговуванні та ін.¹⁹ Подекуди міста та деякі містечка Волинської губернії окремо фігурують в інформації про стихійні лиха (пожежі) і розміри збитків від них, влаштування пожежних частин, кількість пацієнтів міських та в'язничних лікарень, смертність від нещасних випадків і насилля, чисельність навчальних закладів, витрати на утримання в'язниць, тощо.

Г о р о д а .	Сумма пропав- водства (въ ты- сячахъ рублей).
Житомиръ . . .	263,5
Новоградволинскъ . . .	89,2
Дубно . . .	35,1
Старокостантиновъ . . .	29,4
Острогъ . . .	21,6
Кременецъ . . .	18,4
Ковель . . .	16,2
Владимірволинскъ . . .	15
Заславль . . .	9,9
Ровно . . .	9,4
Луцкъ . . .	4,7
Овручъ . . .	1,1

Обзор Волынской губернии за 1885 г.
Житомир, 1886. С.15

Заклучна група довідкової літератури, кожне видання якої присвячене окремому місту, хоч і відносно кількісна, втім презентує інформацію переважно релігійного характеру.

Декілька відповідних праць (про Кременець, Заслав, Володимир-Волинський та Старокостянтинів) належить перу відомого історика-краєзнавця М.І. Теодоровича, який отримав духовну освіту та мав досвід роботи у Волинській духовній семінарії. Його книги мали широкий історичний контекст, окрема увага приділялася періоду перебування у складі Російської імперії, починаючи із кінця XVIII ст., відомостям про православні церкви, які існували на той час і у попередні періоди. Подекуди виклад набував яскравого ідеологічного спрямування, із регулярними вкрапленнями фраз про регіон або конкретне місто як «древньоросійський православний Західний край», «древне надбання Росії»; про тутешній «могутній вплив російського духу» і т. п.²⁰

По відношенню до Старокостянтинова зустрічаємо досить критичну характеристику санітарно-гігієнічного стану: «з огляду на відсутність бруківок, у місті буває в непогоду непрохідна багнюка». М. Теодорович додатково назвав декілька загальних причин тутешньої антисанітарії: 1) розташування поблизу двох річок, у які жителі скидали відходи та нечистоти; 2) робота водних млинів сприяла утворенню озера без стоків із берегами порослими цвіллю; 3) велика кількість єврейського населення, «брудного та неохайного»; 4) майже у центрі міста, на березі річки, розташована скотобійня, відходи з якої теж кидалися у водойму; 5) відсутність стічної каналізації умов розташування міста на рівнині; 6) негативна роль кладовищ: «православне відділене лише канавою, римо-католицьке – вулицею, старе єврейське – знаходиться у самому місті, на березі річки»²¹.

У цілому, невеликий об'єм подібних видань і загалом відносна уповільненість урбаністичних процесів на Волині у досліджуваний період обумовила відсутність ґрунтовних спеціалізованих видань, на зразок тих, які мали такі найбільші українські міста як Одеса, Київ, Харків чи Катеринослав. Окремо доцільно назвати невелику розвідку Т. Вержбицького про Житомир²² та дослідження М. Зуца про

¹⁹ Обзор Волынской губернии за 1885 г. ... Житомир, 1886. С. 12–13.

²⁰ Теодорович Н.И. Город Кременец ... С. 35, 37; Его же. Город Заславль ... С. 37; Его же. Город Владимир ... С. 22.

²¹ Его же. Город Староконстантинов ... С. 68.

²² Вержбицкий Т.И. Краткое описание города Житомира. Житомир, 1889. 32 с.

Старокостянтинів²³. Останнє цікаве тим, що його значна частина стосується становища і розвитку міста на початку 1880-х рр.: зовнішнього благоустрою, водопостачання, землеволодіння, соціально-професійної диференціації жителів, громадського життя, державний і муніципальних установ та організацій, розвитку освіти, системи управління, тощо. На початку книги автор щиро зізнався: «Говорячи відверто, спочатку ми навіть не могли зрозуміти, який це може бути опис міста, якщо в ньому рівно нічого немає, що можна було б описувати. Бруд, сморід, гній, і, мабуть, ще здивування, – як тут могли поселитися люди – і тільки»²⁴. Лише у процесі роботи ця думка змінилася і перед М. Зуцом постала досить різноманітна і складна картина, яку він намагався описати максимально об'єктивно. Про це свідчить інформація про збитки від таємної безпатентної продажі вина; про наявність заборгованості Старокостянтинова, яка виникла у зв'язку із необхідністю оренди приміщень для квартирування військ; про поганий санітарно-гігієнічний стан (утім, знову не обійшлося без звинувачень у цьому єврейського населення) та ін.²⁵

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. було надруковано досить велику кількість довідкової літератури, присвяченої Волинській губернії та безпосередньо її містам.

Відповідні видання зазвичай мали певне тематичне спрямування і, залежно від цього, власну специфіку інформаційного наповнення. Книги, підготовлені за участі Воєнного відомства вирізнялися наявністю даних стратегічного характеру (наприклад, про розвиток інфраструктури), які могли бути корисними у випадку війни. Довідники Міністерства внутрішніх справ презентували статистику промислового та фінансового характеру, адже саме це відомство відповідало за розвиток міського господарства. Інші видання, надруковані під егідою Волинської єпархії, рясніли відомостями про православні церкви та релігійний розвиток. Тим не менш, практично у кожному із перерахованих досліджень можна знайти загальні історичні відомості та поточні демографічні показники. Об'єднувало їх і антисемітське спрямування: чисельне у містах єврейське населення, відповідно до загальної політичної кон'юнктури, часто звинувачувалося в негігієнічності та торговельно-фінансовому заисиллі. Загалом, варто констатувати, що вивчати історію міст Волинської губернії (як і будь-якого іншого регіону) вказаного періоду варто досліджувати на основі широкого кола різнопланових джерел, не обмежуючись винятково довідковою літературою, яка, тим не менш, в окремих випадках також має важливе значення.

References

Teodorovich, N.I. (1890). *Gorod Kremenec Volynskoj gubernii: Cerkovno-istoricheskij ocherk*. Pochaev. [in Russian].

Teodorovich, N.I. (1891). *Gorod Zaslavl Volynskoj gubernii. Istoricheskij ocherk*. Pochaev: Tip. Pochaev-Uspenskoj lavry. [in Russian].

Teodorovich, N.I. (1893). *Gorod Vladimir Volynskoj gubernii v svyazi s istoriej Volynskoj ierarhii. Istoricheskij ocherk*. Pochaev. [in Russian].

Teodorovich, N.I. (1894). *Gorod Starokonstantinov Volynskoj gubernii, osnovannyj v 1561 godu knyazem Konstantinom Konstantinovichem Ostrozhskim. Istoricheskij ocherk*. Pochaev. [in Russian].

Verzhbickij, T.I. (1889). *Kratkoe opisanie goroda Zhitomira. Zhitomir*. [in Russian].

Zuc, N.I. (1884). *Opisanie goroda Starokostantinova ot nachala osnovaniya do nashih dnei (1561–1884)*. Starokonstantinov. [in Russian].

²³ Зуц Н.И. Описание города Старокостантинова ...

²⁴ Там само. С. III.

²⁵ Там само. С. 64, 67.

Алла Дмитренко (м. Луцьк)

кандидат історичних наук, доцент

доцент кафедри документознавства і музейної справи

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

E-mail: dmytrenko.a@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>

Стобихва: виселене село в джерелах усної історії

У статті висвітлюються основні події з життя села Стобихва Камінь-Каширського району Волинської області та його мешканців у ХХ столітті. Завдання дослідження – проаналізувати фактори, які спричинили трансформацію Стобихви від містечка до вмираючого населеного пункту із застосуванням методу усної історії – фіксування суб'єктивних знань конкретних людей шляхом інтерв'ювання; розшифровування, аналізу і узагальнення зібраних свідчень. Наводяться польові матеріали, що ілюструють основні положення статті. З'ясовано основні причини руйнування села Стобихва у ХХ столітті. Перша – Стохідська військова операція часів Першої світової війни в результаті якої мешканці села були евакуйовані. По закінченні війни стобихівчани повернулися і відбудували село. Друга причина – розбудова Поворського полігону, розміщеного поруч із Стобихвою, що привело до виселення її мешканців у Бессарабію у 1940 році. В період голоду 1946–1947 рр. значна частина стобихівських «бессарабців» повернулася до знищеного села. Третє виселення почалося з 1951 року, коли стобихівчан переселяли у сусідні села та міста і заборонили будівництво нових жител. Залишилась лише невелика кількість мешканців, які до кінця 1980-х років жили без дороги і електрики. Подальшого і більш конкретного вивчення потребують усі сторінки історії села ХХ століття, особливо періоду Другої світової війни та перших повоєнних років і протистояння в середовищі стобихівців. Доцільно з'ясувати географію розселення мешканців Стобихви, виселених у 1940–1950-х рр. Доцільне вивчення звичаєво-обрядової культури. Зібрані, проаналізовані та викладені у статті матеріали сприятимуть вивченню місцевої історії, збереженню та популяризації історичної та культурної спадщини, формуванню туристичних маршрутів.

Ключові слова: усна історія, інформанти, Волинь, село Стобихва, біженці, переселення / виселення.

Alla Dmytrenko (Lutsk)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Associate Professor of the Department of Documentation and Museum Affairs

Lesia Ukrainka East European National University Ukraine

E-mail: dmytrenko.a@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>

Stobyhva: the dispossessed village in sources of spoken history

The article covers the main events of the life of the village of Stobyhva in Kamin-Kashirsky district of Volyn region and its inhabitants in the twentieth century.

The task of the study is to analyze the factors that caused the transformation of Stobyhva from the town to the dying settlement using the spoken history method - fixing the subjective knowledge of specific people through interviewing; decoding, analyzing and summarizing the collected evidence. Field materials are provided illustrating the main items of the article.

The main causes of the destruction of the village of Stobyhva in the twentieth century were found out. The first was the Stohid military operation from the time of the First World War, as a result of which villagers were evacuated. At the end of the war the inhabitants returned and rebuilt the village. The second reason was the development of the Povorsky landfill located next to Stobyhva, which led to the eviction of its inhabitants in Bessarabia in 1940. During the famine of 1946-1947 a large part of the «Bessarabians» of Stobyhva returned to the destroyed village. The third eviction began in 1951 when the villagers were resettled to the neighboring villages and towns and were forbidden to build new houses. Only a small number of inhabitants, who by the end

of the 1980s lived without a road and electricity, remained. Further and more specific study of all pages of the history of the village of the twentieth century is needed, especially the period of the Second World War and the first post-war years and the confrontation between Stobychva inhabitants. It is reasonable to find out the geography of the settlement of the inhabitants of the village evicted during 1940-1950's. It is expedient to study the custom-ritual culture. The materials collected, analyzed and described in the article will promote the study of local history, preservation and popularization of historical and cultural heritage, and the formation of tourist routes.

Key words: *spoken history, informants, Volyn, Stobychva village, refugees, resettlement/eviction.*

Постановка проблеми. В останні десятиліття в Україні значного розвитку набули усно-історичні дослідження, які є особливо актуальними у краєзнавстві, при вивченні історії та культури окремих населених пунктів. Застосування методу усної історії дозволяє, крім політичної, особливу увагу звернути на соціальну історію – життя людей, яка раніше практично була поза увагою науковців, що спричинило чимало білих сторінок у краєзнавстві. Ми увійшли в XXI століття з великою кількістю відкритих проблем XX століття. Невирішеними залишається багато питань в історії населених пунктів, житті людей, їх сприйнятті політичних реалій у той чи інший період історії. З кожним роком все менше стає носіїв історичної пам'яті, які з власного досвіду чи з розповідей батьків і дідів знають про події минулого століття. Тому, щоб якомога повніше пізнати своє історичне минуле, слід активізувати усноісторичні дослідження. Все це сприятиме збереженню історико-культурної спадщини та її популяризації, формуванню реального патріотизму і любові до рідної землі, її історії, культури та довкілля. Зібрані і проаналізовані матеріали можуть бути використані при розробці туристичних маршрутів, формуванні осередків етно– і зеленого туризму.

Особливе місце серед волинських сіл займає село Стобихва Камінь-Каширського району, пройшовши складний шлях від містечка з розвинутою інфраструктурою до невеличкого вмираючого села. Нещодавно (червень 2019 р.) Стобихву відвідали польські музейники, які збирають усні свідчення про події Другої світової війни¹, а також німецькі історики, що збирають відомості про поселення євреїв (МГІ).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія села Стобихва дотепер залишається недослідженою, за винятком кількох газетних статей, в яких переоповідаються загальновідомі факти з праці М. Теодоровича, подаються фрагменти спогадів окремих мешканців села та відомості про стобихівську святиню – ікону Миколи Чудотворця, що оновилася у 1995 р.² Невелику статтю про Стобихву підготував М. Якименко³. Частково опубліковані спогади жительки с. Стобихва Галини Макарук⁴.

Основним джерелом при підготовці дослідження стали польові матеріали, зібрані автором у ході історико-етнографічних експедицій Музею етнографії Волині та Полісся і кафедри документознавства та музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (2010)⁵ та Державного наукового центру

¹ На Камінь-Каширщині польські музейники збирали свідчення про події Другої світової війни. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/na_kamin_kashirshhni_polski_muzejniki_zbirali_svidchennja_pro_podiji_druhoji_svitovoji_vijni/2019-06-07-4673.

² Зубчук К. Галина Макарук: «Тепер можу і вмирати». URL: <https://www.volyn.com.ua/news/122952-halina-makaruk-teper-mozhu-i-vmyraty>; Нивчик С. Село моє, для мене ти єдине. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/9-selo-moe-dlya-mene-ti-edine-trista-lit-stobikhvi.html>; Романюк Н. Стобихвицьке диво. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/985/164/35799/>; Слюсар Н. Оновилася ікона у хаті – а в господаря відкрився дар передбачення. Режим доступу: URL: <http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/33099/>; Солоненко М. Літописці не перевелися. URL: <http://www.golos.com.ua/article/296949>; Четыре жизни бабы Ляшихи. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/pochta-dnya/chetyre-zhizni-baby-lyashihi>; Якименко М. Попроси у криниці дощу. URL: <http://www.golos.com.ua/article/184430>.

³ Якименко М. У Стобихві свій календар. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині. Наук. зб. Вип. 64 / Упоряд. Г. Бондаренко, Н. Пась, А. Слюк. Луцьк, 2017. С. 51–55.*

⁴ Усна історія села Стобихва у спогадах Олени Макарук / Уклала А. Дмитренко. *Там само.* Луцьк, 2017. С. 55–66.

⁵ Архів Музею етнографії Волині та Полісся при СНУ імені Лесі Українки, ф. Польова етнографічна практика Стобихва–2010, оп. Дмитренко.

захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (2012)⁶. Опитані інформанти 1925–1951 рр. народження (див. фото 1–10). Експедиційні матеріали дозволяють простежити основні віхи історії села Стовбихва ХХ – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Наприкінці ХІХ ст. Стовбихва була містечком із п'ятьма вулицями і трьома провулками, з численними будинками, з більш, ніж тисячним населенням, з церквою, синагогою, крамницями, трьома щорічними ярмарками. В різні роки тут працювала гуральня, цегельний завод, сірникова фабрика, водяний млин. Через містечко проходила телеграфна лінія, що йшла із Ковеля на Пінськ⁷, а також дорога, що зв'язувала ці два міста: «*Це було місто. Це все йшло з Повурська на Пінск. Тут була перевалочна база. Ну, і на Кам'янку*» (НЮО). Іноді свідчення респондентів розходяться. Наприклад, одні знають про реальне існування дороги із Поворська до Пінська: «*А це ж дорога була з Повурська і на Пінськ*» (МГІ), а інші вважають, що її мали будувати у міжвоєнний період: «*Мала дорога йде сюди, на Пінск <...> з Повурська через наше [село – А. Д.]*» (НЮО). У роки Першої світової війни німці побудували вузькоколійку з Ковеля до Стовбихви і Каменя-Каширського: «*А це в чотирнадцятому році, це вже німець зробив дорогу <...> з Ковеля до Камінь-Каширського*» (НЮО).

Стовбихва була невеликим містечком. У 1880-х рр. тут проживали 561 мешканець, у 1897 р. – 1214, у 1909 р. – 1304, а в 1911 р. – 1467 осіб⁸. Як бачимо, динаміка зростання чисельності мешканців у містечку була позитивною. Долю Стовбихви та її населення істотно змінили Перша світова війна і будівництво Поворського полігону близькість до якого фактично зупинила життя в селі.

У роки Першої світової війни Волинське Полісся стало ареною жорстоких воєнних дій. Тому у липні–серпні 1915 р. почалася масова евакуація населення краю у тиллові райони Російської імперії⁹. Були виселені і мешканці містечка Стовбихва, яке кілька років перебувало у зоні бойових дій: «*Тоді <...> итери роки фронт стояв. З теї сторони Стохода стояли рускіє, а тут німці стояли*» (НЮО). Стосовно часу виселення мешканців Стовбихви, історики відзначають, що населення Ковельського повіту було евакуйоване до середини осені 1915 р.¹⁰, а респонденти називають 1914 рік (МГІ; НЮО).

За спогадами інформантів, місцем переселення стовбихівців були населені пункти Симбірської, Білгородської, Курської губерній. Наприклад, батько Галини Макарук з родиною був на Волзі, у Симбірській губернії, а родина мами – спочатку у Білгородській, а потім у Курській губерніях. Окремі родини переселили в сусідні села і повіти: «*І хто де. Хто були даже близько. Отут, по нашим районі були, даже по області*» (МГІ)¹¹. Родина Любові Герасимчук переїхала в район м. Сарни Рівненської обл.: «*<...> от наші батьки розказували, як була царська війна, вони виїхжжєли беженци, коло Сарно десь там були*». А батькова сестра з дітьми, чоловік якої був в Америці, опинилась у Польщі: «*<...> як була царська війна, то вони були в Польщі, їх вивозили в Польшу*» (ГЛЯ).

Родину мами Юхима Набруска, який, зі слів мами знає про те, як відбувалося переселення, перевезли на Курщину. Батьки п. Юхима одружилися лише 1912 р. Батька забрали на фронт, тому мама їхала зі своєю родиною. До Пінська добиралися возами. Родина мами Юхима Набруска навантажили три вози, кожен з яких був запряжений парою волів. З собою брали різноманітне

⁶ Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Камінь-Каширський–2012, оп. Дмитренко.

⁷ Теодорович Н.И. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. V.: Ковельский уезд. Почаев, 1903. С. 297–298.

⁸ Стовбихва: відкрили пам'ятний знак загиблим односельчанам у Другій світовій війні. Режим доступу: URL: <https://kamin rayon.in.ua/news/76187-stobihva-vidkrili-pamiatnii-znak-zagiblim-odnoselchanam-u-drugii-svitovii-viini>.

⁹ Дем'янюк О. Переселення західноукраїнського населення під час Першої світової війни. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/pereselennazahidnoukraienskogonaselennapidcaspersoiesvitovoievijniavtordemanukoleksandr>; Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. З історії евакуації та біженства мешканців Волині у період Першої світової війни. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Наук. зб. Вип. 58 / Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич. Луцьк, 2016. С. 51.

¹⁰ Дем'янюк О. Вказ. праця.

¹¹ Усна історія... С. 59.

майно – терниці для тертя льону, ступи для товчіння зерна та ін. У Пінську все майно і навіть волів повантажили у вагони: *«Ну, мати казала, що в нас було три пари воливі. Тоді ж, то моя мати розказувала, їхали волами до Пінска <...>. Каже, ме тре пари воливі, тре підводи нагрузели. Разне барахло. І ступи <...> везли тудя. І терниці, шо терти льон. Каже, везли ме все тудя. <...> І ме нагрузели своє все, що було, ну обшем, багаттє, і везле тудя, їхали до Пінська. А в Пінську погрузели їх в поєзд і завезле в Курську губернію. [А. Д. А воли де поділи?] З собою всьо забрали. У вагони все їм представили, все, аякже. Всьо забрали, вони все завезле тудя. А батька забрали на фронт. От. А мати, воне женилися в двінадцятим році, в чотирнадцятому році, то вони молодеї буле, то вона з батьками їхала своїми»* (НЮО).

Ті стобихівці, яких воєнне лихоліття закинуло у Поволжя, зіткнулися із голодом. За спогадами переселенців, в ті роки, щоб вижити, навіть землю їли¹². Рідним Галини Макарук, які були в Симбірській губернії, намагався допомогти дід по батьковій лінії Гордій Кравчук, який у 1912 р. виїхав до Америки і жив у Детройті. Будучи дуже ощадливим, він зміг назбирати певну суму грошей. І коли на Поволжі почався голод, *«слав гроші на Леніна»*, щоб допомогти голодуючим Поволжя, серед яких була його дружина і діти, про що пізніше писав у листі родині: *«[Дід посилав – А. Д.] Гроші на Леніна. Щоб помогле голодаючим Поволжя. Там його жінка, діти. [А. Д. Ви вже дізналися потім?] Потім. Дід писав, чи вам, як уже воне сюде добралися, стала Польща і мона перепесуватися. То він писав, чи давали тобі допомогу, бо я великі гроші слав всі туде, на це»* (МГІ).

Повернення вимушено переміщеного населення Волині розпочалося вже з червня 1916 р., значно активізувалося з весни 1917 р., досягнувши масового характеру у 1918 р.¹³. В цей час розпочалася громадянська війна, що утруднювало повернення біженців. Якщо переселення на схід було організованим, то назад добиралися самотужки: *«То там, оттуда, як хто як міг, так*

і [поверталися – А. Д.]» (НЮО). Очевидці оповідали своїм дітям про те, що повернулися не всі, багато людей померло або ж були вбитими: *«Бо, от мати казала, ше стояли в Києві, то ше бомбили. То громадянська ж війна ще була. То каже, там побели, і одного, вона казала, дядька, другого, шо це вбели»* (МГІ)¹⁴. Більшість стобихівців повернулися додому у 1920–1921 рр.: *«Баба [повернулася – А. Д.] у двадцятому десь, чи в двадцять першому [році – А. Д.]»* (МГІ).

Вдома мешканці Стобихви на місці своїх колишніх жител застали залишки печей, вціліло лише кілька будинків¹⁵. Решта згоріли, у т. ч. й церква, або ж були розібрані австрійцями на бліндажі¹⁶. Дослідники відзначають, що на лінії Південно-Західного фронту села були повністю зруйновані, склались несприятливі умови для відновлення сільського господарства. Реевакуйовані мешканці змушені були жити по лісах, у землянках, окопах¹⁷, бліндажах. В ході експедиції такий бліндаж зафіксований на обійсті, що належало Федору і Федорі Смолярчукам.

Бліндаж на колишній садибі Смолярчуків. 2010 р.

Впродовж десяти років Стобихва відродилася: працювали магазини, початкова школа. З розповідей батьків і дідів старожили пам'ятають і про суспільно-політичне життя у селі в міжвоєнний період. 1926 р. у Львові створений Сельроб, що мав прорадянське спрямування: *«Но в нас Сільроб, рух був. У тридцять третьому дето році той Сільроб – це виступали проти Польщи.*

¹² Четыре жизни бабы Ляшихи. Режим доступу: URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/pochta-dnya/chetyre-zhizni-baby-lyashihi>.

¹³ Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Вказ. праця. С. 52, 53.

¹⁴ Усна історія... С. 59.

¹⁵ Четыре жизни...

¹⁶ Якименко М. У Стобихві свій календар...

¹⁷ Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Вказ. праця. С. 53.

Шо долой поляків, за возз'єднання із Східною Україною» (МГІ)¹⁸. Волинський воєвода у жовтні 1932 р. писав про те, що в Ковельському повіті багато сільробівських організацій, через які комуністи активно поширюють ідеї революції¹⁹.

Очоловав осередок Сельробу мешканець сусіднього із Стовбихвою села Смоляри Йосип Потарський. Членами Сельробу була в основному біднота, однак іноді до організації потрапляли і більш заможні господарі, які не могли стерпіти зневажливого ставлення до себе: *«Вже поляків, не любили вже. <...> Бо що ж ти? – Ти хлоп, бедло, а вони пани. А як хто такей, як в мого батька характер, то він дуже непокірний був» (МГІ). У Смолярах жили родичі Ілля Кравчука і його дружини Олександри, які всі були членами Сельробу: «Мої по батькові рідня, тут було село якраз на полігоні, Смоляри. <...> по материній лінії, там було дітей багато і бабині брати, моєї бабусі по матері, у їх було сім братів, землі не хватало, воне всі були членами КПЗУ» (МГІ). Мама, як стверджує Галина Макарук, за наполяганням родичів, вирішила, що батько також має бути членом осередку і отримати відповідне посвідчення. Так Ілля Кравчук, маючи зовсім інші переконання, став членом Сельробу: «Туди ж пропонують матері, щоб і батько поступев. Батькові мати не казала, бо він і не вступев би, мабуть. Но мати дає дозвіл на те все, плотить материн рідній дядько тре злоти за білет і батькові дають білет, видають тожже, члена КПЗУ. І він теж щитається в Сільробі» (МГІ)²⁰.*

В липні 1932 р. в лісі між селами Троянівка і Смоляри проходила конференція Ковельської організації КПЗУ, у якій брала участь відома учасниця комуністичного руху Ольга Коцко. Свідченням цієї події був пам'ятний знак: *«Тут проходив з'їзд КПЗУ у Смолярах. Приїжджала Ольга Коцко <...>. І в нас даже стояла така тут тумбочка із зірочкою там, і що тут проходив з'їзд КПЗУ під керівництвом Ольги Коцко» (МГІ). Олександра Кравчук, яка була надзви-*

чайно активною людиною²¹, разом із подругами ходили слухати, про що там говорили: «Туде ж, мати в мене така була, носа любела всюди вткнути. Вона ходела з другою надругою слухати під вікно десть, що там говорять» (МГІ)²².

У 1932 р. на Ковельщині вибухнуло повстання селянства, організоване комуністами. Діяльність Сельробу була заборонена, а на територію Ковельського повіту введені війська. Як свідчать дослідники, влада жорстоко розправлялася із повстанцями і мирними жителями – руйнували і палили села, катували, розстрілювали і арештовували селян²³. У спогадах старожилів знаходимо приклади страшної розправи: *«Мати, як стане розказувати, то страшно. <...> ті всі, кого поляки похапали, страшно мучили. Був такий дяк, <...> Терешко Терентій, моряк сам <...>. Він, чи з Верхів, чи з Піщаного. <...> як його вже поляки зловели, то мати каже, дід тожже його возев, бо то брали, поліція приказувала. Йому поламали руки, ноги». Заарештовано й багато молоді: «Тут, у нас тут була екекуція на місці. Місто. І тут дівчат було багато <...>. Каже мати, там рехло, вищали, так воне їх бели і кості ламали» (МГІ)²⁴.*

У жорна карателів потрапив й Ілля Кравчук, у якого знайшли посвідчення члена Сельробу. Його і ще чотирьох осіб відправили в табір до Берези Картузької. Однак, завдяки тому, що родина Кравчуків була заможною, так як дід жив в Америці і не забував про свою родину, бабуся «викупила» свого сина: *«Батька забрали мого тожже. Знайшли той білет, був у сундукови. <...> забрали батька, забрали ще чотири чоловіки. Посадили їх уже у Берьозу Картузькую, везле. Суде буде. Але баба розкелула ті долари свої, що дід вже вислав, і вона батька викуплює. <...> а ті сиділи» (МГІ)²⁵.*

Особливо переслідувалися активісти прокомуністичних організацій, зокрема і Йосип Потарський, за голову якого обіцяли нагороду в розмірі 2 тис. злотих. За свідченням істориків, Йосип Потарський у ті роки загинув²⁶. Мешканці

¹⁸ Усна історія... С. 59.

¹⁹ Історія Ковеля. Режим доступу: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Ковеля.

²⁰ Усна історія... С. 59, 60.

²¹ Четыре жизни...

²² Усна історія... С. 59.

²³ Заболотний І. Нескорена Волинь. Львів: Каменяр, 1964. С. 142–143; Історія Ковеля.

²⁴ Усна історія... С. 59.

²⁵ Там само. С. 59, 60.

²⁶ Заболотний І. Вказ. праця. С. 142–143; Історія Ковеля.

с. Стобихви впевнені, що він не був страчений, а втік на територію Східної України і жив на Донбасі. Припускають, що він вдруге одружився, так як його син приїжджав у Нововолинськ, де проживало багато стобихівчан, розшукувати рідню. Батька на той час вже не було: *«Я <...> найшла, що Йосип Потарський був повішений у Ковелі, в тюрмі. Це неправда. Йосип Потарський втік, добрався в Східну Україну. Чи він отсидів, я не знаю, но він на Донбасі okazaвся. У його син, уже він там видно другий раз женився, і був його син, і той син приїжджав у Нововолинськ рідню шукати. Шо значить батько казав, і всьо, вже його не було»* (МГІ)²⁷.

Активістам прорадянських організацій, що втекли у Східну Україну, в більшості не пощастило, так як вони були визнані націоналістами і також були покарані: *«А ті, що втіли перейти річку, це перебралися на Східну Україну, Сталін побрав, кого розстріляв, а кого в тюрму посадили. Їх не везнали. Їх везнали націоналістами. Бо воне, таяк би України хотіли. І нічого їхнє оте не дало»* (МГІ)²⁸.

Збереглися у пам'яті старожилів і спогади про 1939 рік, з яких бачимо, що окремі польські родини, з початком німецької окупації Польщі, втікали в Радянський Союз: *«Вже поляки, вже отоді їхали і німець. <...> Втікали в Радянський союз. А їх бідненьких туде всіх, отой цвіт польський»* (МГІ). Такий пан, що їхав бричкою, запряженою двома парами коней, зупинявся на нічліг і в родині Кравчуків у Стобихві. Хто він – Галина Макарук не знає. Можливо, відомий художник. Але місцева вчителька п. Матушевська, побачивши його, цілувала руку, наголошуючи, що *«ніколи в житті вона не мріяла цього пана зустрінути, щоб побачити наяву. І вона, жінка, но цілувала йому руки»* (МГІ). Цей пан намалював портрет маленької сестри п. Галини, який зберігається дотепер: *«<...> і так в сестри є ще й портрет, <...> так маленька сестра бігала, то він бистренько її нарисовав олівцем. То ще є вона, ми бережем по цей день той портрет»*. А батькові, за те, що знайшов загублену у клуні каблучку, подарував воза: *«То дав батькові воза, лишив він, от. Бо кальцо обручальне згубев у клуні, батько йому найшов, оддав, то він за те воза лишев»* (МГІ)²⁹.

З надією на краще життя у вересні 1939 р. стобихівчани зустрічали радянську армію. Вбралися у святковий одяг, (*«як на Паску, казала мати»*), у руки взяли червону тканину, зробили браму з написом «Ласкаво просимо»: *«Ну, каже мати, то було свято»*. Однак уже тоді село розділилося на дві частини – бідні підтримували нову владу, а заможніші господарі стояли осторонь: *«Но мої батьки <...> не ходили на те свято. То йшли більш бідні, такє, лодирі, казали, голота в селі зветься»*. Солдат розмістили по хатах і тоді сільські мешканці з перших вуст почали дізнаватися про реальне життя в Радянському Союзі – про колгоспи і особливо голод: *«І ті солдати трошки людям стали казати, шо не дуже спішіть, вас будуть у колгоспи. Шо там, от про голод. А про голод і так прочували вже. Вже прочували, що там в Україні був такєй голод»* (МГІ)³⁰.

Після вересня 1939 р. в селі постала нова влада, яка одразу ж склала списки заможних для виселення у Сибір: *«Отак – хата жестію крета – на Сибір, велосипед маєш – на Сибір, земля є – на Сибір»*. Але на той час із м. Куйбишева (тепер – м. Самара) приїхав земляк Йосип Михнюк, учасник громадянської війни, який служив в армії Будьонного. Він порвав складені списки, переконавши при цьому сільських активістів не відправляти людей до Сибіру. Саме завдяки йому жоден із стобихівців, на відміну від мешканців сусідніх сіл, не був виселений: *«<...> оцей наш земляк Йосип Михнюк, він там перейменувався на Михайло. Він приїхав і порвав теї списки, у цих активістів. Він був у Куйбишеві, на Волзі. Він служев у Будьонного весь час. Він був юрист сам. І він сказав: хлопці, не смійте своїх чіпати. І в нас, дякувати Богу, тако, будь би то порозкуркулювали, але на Сибір ни одну сім'ю, на відміну від Верхів. Там повезле. <...> Хто втік, то воне до сорок першого року скривалися»* (МГІ).

З позитивних змін, що відбулись у селі після 1939 р., інформанти називають відкриття магазину, в який завезли «мануфактуру», цукор і сіль, які призначалися лише для бідноти. Середняки і багаті господарі нічого не отримували: *«Моєму батькові не дале нічого, абсолютно – ни солі, ни сахару, ни матерії. Ботіночки хтіли сестри старшії – не. І так нічого»*. Лише навесні,

²⁷ Усна історія... С. 59.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. С. 58.

³⁰ Там само. С. 60.

коли в родині завідувача магазину закінчилось сіно для худоби («*Бо їм за отую агітацію, за тем всім, не було коле наробети ні сіна, нічого*»), дружина звернулись до матері Галини Макарук з проханням поміняти сіно на сіль: «*Кумо, може у вас сіно лише є, чи солома? <...> То я вам соли дам*». Сіль у ті часи була своєрідним стратегічним товаром: «*Сіль – це було, знаєте... Я знаю, сіль у куточку закам'яніє, але щоб завжди, бо без солі не виводися. Бо то й під час війни саме страшно, то без солі бути*» (МГІ)³¹.

У селі був створений колгосп імені Сталіна. У ті роки сільських активістів із західних регіонів України возили у Східну Україну, щоб показати, як добре там живуть люди. Із Стовбихви на Схід поїхав Федір Набруско, по вуличному Чміль, який, повернувшись, розповідав землякам, що «*Там даже на картоплі помідори ростуть! Я своїми очима бачив*». На думку інформантів, він побачив картоплю із насіннєвими плодами (ягодами), які є неїстівними³².

Саме в цей час радянські активісти почали відходити від давніх народних звичаїв – перестали ходити до церкви, відзначати свята: «*Бо знаєте, прийде оця, родичі наші, по дідові, то батькови, тії, із Смоляр, – То ви ше паску пекле? – А мати каже, да. – А ми в Корчака!, о. – Це вже вони партійне там собрание проводили. Ми паски не пекле. Ну, то для матері шось таке було, о. Ходить уже, тут одна така була, Федора, – О! То ви ше богу молитесь! Я свої ікони всі векинула з хати!*» (МГІ).

Справжньою бідою для Стовбихви став Північний авіаційний полігон, який існував ще з міжвоєнного часу. Є навіть згадки, що в цей період стовбихівчан також виселяли³³, але про це нічого невідомо. З входженням Західного регіону України до СРСР, почалась розбудова названого полігону, розміщеного на суміжних територіях Камінь-Каширського, Ковельського і Маневицького районів, у безпосередній близькості від Стовбихви. 1940 р. мешканців Стовбихви та ряду сусідніх сіл переселяють у звільнені від німців села Бессарабії, у новостворену Ізмаїльську область (1940–1954 рр.). Одні респонденти

вважають, що їх виселили саме із-за полігону: «*В сороковому. Палігон. Тут Польша зачала полігон будувати. Там Смоляри, то на нст ско- село. А потом, як советська власть прийшла, то, значить, і нас розширили, цей полігон. Нас веселили тудя [в Бессарабію – А. Д.]. З-за полігона» (НЮО). Інші ж наполягають на тому, що влада хотіла виселити мешканців: «*Та ми вже, який там палігон! Там, як я от зара кажуть, не вельми він і мішав, це було просто убрати*» (МГІ). Під виселення, крім Стовбихви, потрапили і сусідні села інших районів: «*То взяли вони Стовбихву, Бережницю, Черськ, Заячівку – це вже Ковельський, Маневицький райони, Грушівку, Гулівку і Горно і даже Стовбихівку. І цих людей повезле. Погрузели і повезле <...> в ту Бессарабію. <...> В сороковому році» (МГІ)³⁴.**

Однак не всі стовбихівці погодилися на виїзд у Бессарабію. У селі залишилося біля 20 сімей, у т. ч. й родина Кравчуків, яка не погодилася на виїзд. Не поїхали всі родичі Галини Макарук по лінії батька, а також мамині батьки, у той час як її брати, що були комуністами, погодилися на переселення: «*[Не поїхали – А. Д.] Мій батько, мати, його сестра, батькова і по матері батьке, хоч її, бабини брате, всі комуністи, уже воне комуністи буле, поперли всі туди, баба не поїхала моя, за братами. Від рідні одстала. З-за матери і вони дуже в Бога ввірували. І батько, всі, і дід, сказали, шо нам з неми не по дорози. І ми лишилися тут. Нас десь двадцять хат, які не захо- тіли їхати в Бессарабію*» (МГІ)³⁵.

Відмовившись їхати в Бессарабію, Ілля Кравчук і його дружина Олександра (по сільському – Ляшиха), надіялись перевезти хату до Камінь-Каширського. Однак надії не справдилися, тому що родини, які залишилися в селі, змусили розібрати свої обійстя буквально впродовж дня: «*Ту хату за- ставили за день розібрати. Ми її розібрали, завіз батько до Верхів, село тут, п'ять кілометрів, почалеся хутора верховське і вин тільки до тех хуторів. І склали ту хату в кучку, дерево і війна почалась. Навесні мали строїтись – почалась війна*». Пізніше хату знову перевезли до Стовбихви, де вона стоїть до сьогоднішнього дня (МГІ)³⁶.

³¹ Там само. С. 58.

³² Там само. С. 60.

³³ Експедиція в село Стовбихву. Режим доступу: URL: https://vf-ndc-oasu.ucoz.ru/news/ekspedicija_v_selo_stobikhvu/2010-07-05-100.

³⁴ Усна історія... С. 60.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. С. 58.

З родини Любові Герасимчук в Бессарабію виїхав один брат, а всі інші, на запрошення другого брата, який був у приймах у с. Карпилівка Камінь-Каширського району, переїхали туди: «<...> ми не були в Басарабії, бо нас забрав той, що в Кропилиці був в приймаках. Він каже, що ви туди поїдете, їдьте до нас, і будемо жити, вам дамо поля, і дамо всьо. Нас там любили, мій брат, то вже батько його був добрий. А брат уже був такий, що в світі є, то він робив». Родина прожила там до приходу німців, а потім повернулася у своє село: «Але ми зиму перезимували, прийшов німець і ми назад сюди прийшли. Німець сказав йдіть по містам. І ми пошли сюди, і так і живем тут» (ГЛЯ).

Мешканців волинських сіл привезли у села Арцизького району, засновані свого часу німецькими колоністами, які на початку вересня 1940 р. були виселені відповідно до німецько-радянської Угоди про евакуацію. Майно німецьких родин передавалося місцевим органам влади. Тут було створено ряд колгоспів. І саме сюди переселялися селяни з різних районів СРСР³⁷, у т. ч. і з Волині. Галина Макарук неодноразово провідувала земляків на Одещині, тому добре знає географію їх розселення. Стобихівці і мешканці сусідніх сіл були розміщені у селах «Фриндешталь» (Фріденсталь, з 1944 р. – Мирнопілля), Плоцьк, «Деневіц» (Денневіц, з 1945 р. – Прямобалка), «Шампанос» (Новий Фершампенуаз, з 1945 р. – Новоселівка) (МГІ). Любов Гривенець пригадувала, що в цих селах до них взагалі не було українців: «<...> нас привізли в німецьке село, там німці тільки жили. З таких, українців, нікого не було. І ні з руських, і ні з українців, нікого не було» (ГЛА).

На початках стобихівським «бессарабцям» пощастило більше, ніж землякам удома. Переселення відбулося восени, коли вже зібраний урожай, в кожній хаті були великі запаси продовольства, тому нове місце сприйняли з великим оптимізмом. Вражало все, насамперед великі ні-

мецькі будинки, їх інтер'єр на умеблювання. Вразила навіть підлога, пофарбована у жовтий колір: «Їх розмістели по хатах. Там хате, я ж вам казала, обстановка, шафи, ліжка, яких вони не бачили. Каже, даже підлога. Їм так давно було. Все, от ми любим бордовим кольором поле красети, а там жовтим. Все жовте» (МГІ)³⁸. За спогадами переселенців з інших волинських сіл, у великих німецьких будинках селили кілька родин (за кількістю кімнат)³⁹. Та це не засмутило нових мешканців. Адже амбари були повні зерна і не потрібно було думати ні про їжу для себе, ні про корми для худоби. Навіть у печах стояв спечений хліб, який попередні господарі не встигли вийняти: «Каже, в піч заглянеш – хліб стоїть, не ветягли, не вспіли. Всьо покенули вони бідні» (МГІ), що є свідченням того, що переселення німців було примусовим, хоч за Угодою мало відбуватись добровільно⁴⁰. Тому перший рік стобихівці прожили «як у раю»: «А вже в погрибах – від вина, бочки вина повні. Ті амбари повні зерна – кукуруза, пшениця. <...> Рай був. <...> І почале жети. Колгосп був. Каже, яка там робота. Але, каже, вже шо отпиле, шо одгуляли! Жизнь маліна! Не роби собі. Зерно линувалися коровам там, чи коням давати, щоб їте на гору брати, то прокручували дирке, щоб сипалося у жолоб» (МГІ)⁴¹.

Життя налагоджувалося. Стобихівці пригладалися до життя місцевого населення. Їх дивували їхні звичаї та окремі елементи побуту, наприклад, приготування мамалиги з бринзою, про що вони раніше ніколи не знали (СОМ). Любов Гривенець здивував звичай проведення «вечорок», на яких, на відміну від стобихівських, дівчата не пряли. У 1943 р. п. Любов виходила заміж і їх з чоловіком Яковом у колишній німецькій кірсі вінчав румунський священик під супровід румунських півчих. Інформант до останніх років життя пам'ятала той піснеспів: «Домне мілуєште, домне мілуєште» (ГЛА). До сьогоднішнього дня вишиту сорочку у селі на-

³⁷ Сорока Ю. Західноукраїнські землі на початковому етапі Другої світової війни: біженці, військовополонені, обмін населенням. *Етнічна історія народів Європи. 2011. Вип. 34.* С. 4–8. Режим доступу: URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2011_34_3/.

³⁸ Усна історія... С. 61.

³⁹ Жарчинська О. Додому з Бессарабії волиняни йшли місяць. Режим доступу: URL: <http://archive.visnyk.lutsk.ua/2009/04/01/8337>.

⁴⁰ Сорока Ю. Вказ. праця.

⁴¹ Усна історія... С. 61.

⁴² Там само.

зивають терміном «малороска», невідомим у сусідніх селах. У похоронній обрядовості прижився бессарабський звичай дарувати присутнім під час ритуалу тканину і хустки (МГІ).

Життя стобихівців в Бессарабії почало мінятися з початком війни. В села прийшли румунські солдати: *«І Антонеску прийшов. В постолах солдати руминські, із шкури, з живеці, отєї лапті»*. Місцеві колгоспи зберігалися, тому, як і в мирні часи, ходили на роботу. Однак за будь-який непослух, румунські солдати били нагайкою: *«І так той колгосп продовжував. Взяле руміни, на роботу ходели. Руміни нічого, в їх нагайкою. Слово не так – по плечах пашиол. І жиле. Але ж, нічого, там не страшно. Бо німців вони майже не бачили»* (МГІ)⁴².

Ситуація змінилася тоді, коли у с. Деневиці вбили румунського солдата. У злочині звинуватили «поляків» (волинських переселенців). Зібрали усіх, виставили в ряд – спочатку дітей і жінок, далі – чоловіків. Вибрали кожного третього чоловіка і одразу ж розстріляли 10 стобихівців, яких не дозволили навіть похоронити: *«Но в Деневицах убели руминского солдата, хтось убев. Їхав він кіньми і убели солдата, найшле в кукурудзі. І кенули. Нас там звали поляками, наших людей. І їм сказали, що то тільки поляки могле. І збирають людей, і веставили. Зразу малих й жінок, а потім чоловіків тільки веставили і кожного третього – вейди, вейди, вейди. І так їх було тридцять душ. Десіть душ сразу вевели і розстріляли. А як за три дні не признається, на третій день знову буде, от. Будемо вже й жинок, і дівчат, і всіх, от. Хорошети не дале. Тільки так, присепали»* (МГІ). Серед розстріляних був і брат Любові Герасимчук, який з молодією дружиною виїхав у Бессарабію (ГЛЯ). За три дні вбивцю знайшли. Ним виявився молдаванин, який украв коней і вбив того солдата. Але люди вже були розстріляні: *«А люди то, десіть душ наших чоловіків загубели. Це велике, наших стобихівців розстріляли. Вже ці жінки плакали, вже воно їм не мело було нічого»* (МГІ)⁴³. Але якось дожили до кінця війни.

У Стовбихві та навколишніх селах воєнні роки були ще тяжчими. У перші дні війни події розвивалися настільки швидко, що стобихівські чоловіки не встигли потрапити на фронт. Ілля Кравчук вже 23 червня був у військкоматі. Однак саме в той час 2 німецькі літаки почали бомбардування, пошкодили будівлю військкомату, тому всі присутні розбіглися хто куди і повернулися додому, що, як потім з'ясувалося, врятувало їм життя: *«А наші мали щастя, що повтікали. І так батько лишився мій, і дядько, батькової сестри чоловік, лишилися вже отут»*. Ті ж чоловіки, які прийшли до військкомату пізніше, були розстріляні, про що свідчить хрест у полі біля с. Великий Обзир: *«А ті, хто запізнилися, прийшли в воєнкомат, то їхати як з Обзира сюде, то стоїть там у полі хрест, то їх погрузели чекісти на машену, вевезли за Камінь і розстріляли всіх, щоб не оставалися»* (МГІ)⁴⁴. Нещодавно опубліковані свідчення очевидця цієї події, який 55 років прожив в Одесі і тепер повернувся на батьківщину⁴⁵.

Мешканці сусідніх із Стовбихвою сіл розділилися на дві частини. З одного боку ті, хто підтримував радянських партизанів, з іншого – національно налаштоване населення, що стояло на боці бандерівців. У родині Галини Макарук були ті, й ті. Материні брати були у партизанах, а батько, мати і дід не підтримували їх. Незважаючи на те, що родина Кравчуків була національно налаштована, ніхто з них не був у загонах бандерівців. І сама п. Галина вважає, що не можна одних назвати добрими, а інших – поганими. Ваги, на думку інформантки, не переважають у жоден бік: *«Бачте, мені дуже шкода отех луганських і донбасовців, що вони не знають всенької правди. Шо бендеровці робели тоже ж зло. Но не говорім, що то воне так вороге, а то вже добрий. У нас однаково. Віса не переважають»* (МГІ)⁴⁶.

Та все ж респондентка більше розповідає про злочини радянських партизан, які «вимітали все» у селян: *«А ми ше були бідніши, ті, що тут [у Стовбихві – А. Д.]. Бо в нас партизани вемели всьо! І корови, і коні – всьо забрали, як стоїш!»*

⁴³ Усна історія... С. 61.

⁴⁴ Там само. С. 58.

⁴⁵ Романюк Н. Поліщуків-новобранців розстріляли за запізнення у військкомат. Режим доступу: URL: http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/42259-rozstrilyaly-novobransiv-za-zapiznennya-u-viiskkomat/?fbclid=IwAR0vTJf-5Ky_fEs0q1CRMQFXplsrKdUKQXqD_geutLiM5CmPdHkRoq8BVs.

⁴⁶ Там само. С. 61.

І одежу. Партизани. Бандери не брали! Бендери не брали! Воно їм непотрибне було. Вони були діти батьків господарських. А оці, по коморах...». Недобру славу по собі залишили і ковпаківці, загони яких по дорозі у Карпати в новорічну ніч (13–14 січня) зупинялися у сусідньому с. Великий Обзир (МГІ)⁴⁷. Подібну інформацію знаходимо в спогадах очевидців про дії радянських партизанів у інших селах Камінь-Каширщини⁴⁸.

Місцеві партизани вбили дідуся Галини Макарук «за те, що він прийшов і розказав своєму двоюрідному братові, в якого два сини були в партизанах, що хтось його стужка посмекав. Обсмекав, каже, і рукавиці лежать. І каже, хто там був? Ну, що там, з братом своїм порадився. І зайшов до моєї мами, і розказує. Мати каже: Е, діду! Ми нікому не казали. – Каже, то глядіть, не пікніть нікому, що ви бачили. – Та я, каже, П. сказав. – Да й каже мати: Дідочку! Вже вас нема. Вас уб'ють там. В його ж такей вредний сен, отой В., він скаже партизанам. – Прийшли до хати й застрелили». Маму п. Галини місцеві партизани завели на кладовище і змусили копати собі могилу: «Вже сорок третій рік, вже фронт, уже давав про себе знати, о. Ну, і воне, як розгулялися. Почале за матір'ю полювати, водети на могилки. Завели раз, батько почув у клуні, десь там у пуски. Вони завели на могилки, дали лопату, викопала мати могилу собі, яму, почали стріляти. Батько зліз уже, каже, хай уже вбивають мене. Ну що ж я з дітьми зроблю? <...> Коли він зліз і йшов, він почув материн голос. Вони ведуть уже матера до діда і приказали оддати бочонок меду, масла там, яйця». З часом батько п. Галини Ілля Кравчук загинув від рук партизанів-односельчан. Можливо, справа не в політичних поглядах, а в економічному становищі родин, коли бідніші заздряють більш заможним господарям і мстяться їм за добробут. Такі стосунки продовжились і в повоєнні роки, коли брат чоловіка, що вбив Іллю Кравчука, став головою колгоспу і прийшов катувати Олександрю Кравчук⁴⁹. Після цього родина цих «активістів» виїхала із села. Але на

цьому історія стосунків родин не завершилася і навіть позначилася на їхніх внуках, яких доля звела там, де вони проживали (внучка того чоловіка була першою вчителькою внучки п. Галини).

Після смерті батька родині прийшлося дуже тяжко: обстріл хати, після якого мати і діти дивом уціліли; затримання матері партизанами; скитання по лісових землянках та ін. Все це супроводжувала страшна бідність – відсутність одягу і їжі. Особливо голодними були дні, коли їх прихистив дідусь, що жив у землянці і сам доглядав трьох дітей: «Там уже такий був голод. Той дід як де дістане стаканчик молока, наллє в цілий чигун воде, забілить і вже ми всі хлєпчемо. Мати іде десь, то хліба там дядько один собакам давав, то попросить, дайте міні ту шкурочку. Нам тако, вламає шкірочку сухую і ми в рот як канфета, з сестрою сосемо, геть розстане зусім. Так побули там. А потім переїхали в ліс, зробили із ялового гілля шалаши і жили там. Я боса зовсім. Ходела, сніг розсоваси, журахлени шукаси. Тут вигнила губа, нігті злізли до одного з ніг, з рук. Так і прийшов фронт»⁵⁰.

Зовсім по-іншому, ніж місцеві партизани, вели себе солдати радянської армії, які більше трьох місяців стояли у Стобихві, готуючись до наступу на Ковель. Родина Галини Макарук (мати і діти) вийшла з лісу і прийшла до хати свого батька, який повернувся раніше. Всі були у жахливому стані. Ось як описує маму п. Галина: «<...> в матері серняжка і фартух, як був, то тільки рубці пооставалися, гола зовсім, нічого». У дідовій хаті жило сім радянських офіцерів. Завдяки одному з них, старшому за віком, родом із Псковської області, вже наступного дня п. Олександрі виділили палатку для пошиття одягу собі і дітям: «А був з Псковської області <...>, севий, старей уже такей, років сорок п'ять було. На другий день сказав ведати палатку, одити ету бендеровку, щоб собі юбку пошела, нам портянки ведати, ше й дав чорнила, щоб покрасели <...> плаття». І лише після цього почалися допити про причетність до бандерівців, про смерть батька та ін. (МГІ)⁵¹.

⁴⁷ Романюк Н. Поліщуків-новобранців розстріляли за запізнення у військкомат. Режим доступу: URL: http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/42259-rozstrilyaly-novobrantsiv-za-zapiznennya-u-viiskkomat/?fbclid=IwAR0vTJf-5Ky_fEs0q1CRMQFXplsrKdUKQXqD_geutLiM5CmPdHkRoq8BVVs.

⁴⁸ Кондратович О. Кримно і Бронія: минувшина і сьогодення. Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Твердиня, 2011. С. 88–90.

⁴⁹ Там само. С. 61–63, 66.

⁵⁰ Усна історія... С. 62–64; Четыре жизни...

⁵¹ Усна історія... С. 65.

З тих років день Перемоги став святом для родини Кравчуків: «<...> ми до самої смерті, як день Перемоги, ми завжди плакали і згадували руських солдат. Це було дійсно визволителі. І я кажу, перша грудочка солодоців – це грудочка цукру, це була з рук радянського солдата, червоноармійця. Ну, з тих офіцерів. Вони нас оділи, вони перелякалися, вони казали рак у реб'янка, на мене. Нема ж губи, нігтів нема. Мати каже, який рак? Сопливе воно, голе, цілу зему, три місяці почти ходило голоє по лісі, от. Взяли мене, майор медичної служби забрали, як самих таких заслужених і вилікували. Мати почту возела із Повурська їм, і стірала, і варела їсти. Він сказав, щоб мати варела. І каже, Шура, підхарчовуй дітей, щоб коло їх. Ну, хороші солдати було, настоячі руські. Так що ми ніколи, я слова не скажу на руських. Но партізан, ізвініте. То бандіти були страшні» (МГІ)⁵².

У час підготовки наступу на Ковель, що є найбільшим залізничним вузлом Волині, мешканці навколишніх до міста сіл були переселені. Зважаючи на те, що після переселення в Бессарабію Стовбихва стояла практично пустою, біженці зайняли будівлі, що стояли вільні – хліви, клуні: «В нас, як Ковель брали, в нас були біженці, повни хате. Села сюди перекували до нас ці – Грабово, Мизово, Сереховичі. А тут, цього села, людей не було, бо виселили всіх. А в нас клуні тут стояли, хливе» (МГІ; НОО; НЮО). Про перебування у Стовбихві згадували і самі біженці із сусідніх сіл: «Мешкали ми тоді на хуторі Простянка – це за 20 кілометрів від Ковеля, де у 1944-му ще йшли запеклі бої. Тому всіх хуторян блискавично евакуювали у село Стовбихва Камінь-Каширського району. Поселили в якійсь конюшні, постілью була солома на землі. Вночі нас атакували хмари бліх»⁵³. Дійсно, зважаючи на велику скупченість людей, антисанітарію, масово поширилися воші, блохи, короста: «Кажу, воши нас об'їдали шею. Блохи нас... Ну, я таяк було, я ж не ведумала. В хатах, де щилена, там повно блощець було. <...> Після війне. Бліх було тільки, як біженців. Оце, як Ковель брали. <...> Блохі, блохі скакали. Ме з Надьою зайшли в клуню і ме поперелякувались. Ме були білії, а то стали чорнії. І тако,

возьмемо, як штаненята. Отако сунемо ті блохи, вони назад лізуть. Це було страшне. Кажу, короста була, напала». Все це лікували бадилля тютюну, чемерицею, сіркою, дьогтем і навіть гасом: «А потом мати як наварить бадилляків табаку. <...> Чемериці, чи табаку, ще сірки доставали. А дьоготь, дядько гонив дьоготь. <...> То як понамазують нас теми. Ох кричимо там! Кричали! Голи бігали. <...> Але всьо, короста пропадає. А мене, як намазала мати газою, керасіною тою, то аж пооблазило волосся» (МНО; НОО).

У 1946–1947 рр. ситуація у с. Стовбихва змінилася. Почали повертатися «бессарабські» стовбихівці. Основною причиною стала велика засуха 1946 р., що спричинила неврожай і голод: «<...> сорок шостий – засуха. Страшний голод. Голод. Земля потрескалась, що каже, ногу всадиш у ти щилини» (МГІ); «Їхали, там вельми голод був» (ПСМ). Крім того, за спогадами переселенців із сусідніх сіл, сільські очільники забрали всі запаси родин⁵⁴. І тоді «бессарабці» почали збиратися додому. В першу чергу поїхали вдови, чоловіків яких розстріляли румуни як покарання за вбивство біля села їхнього солдата. Хто самостійно, а хто у складчину придбав коня, склали майно, взявши з собою і худобу, й вирушили в дорогу. Майно і діти на возі, а дорослі пішки. Дорога майже в тисячу кілометрів зайняла місяць: «І вони почале стягуватися на коника. Одного коника – дві-тре отії вдовиці особливо, перші. Перші поїхали ті, що не мали чоловіків, що повбивали. Почале братися додому. І так воне тисячу кілометрів. Коником, пішком, усі коло воза, ішли. Діток на возу, а ті всі пішком» (МГІ). Любов Гривенець поверталась із Бессарабії будучи при надії і вже у Стовбихві народила доньку (ГЛА).

Родині М. Гривенець, за її твердженням, в Бессарабії жилося непогано. Але батьки дуже хотіли додому і зважились на повернення. В дорозі були п'ять тижнів: «І там нам було добре. Але знаєте, батьке наши старей, все додому і додому, й додому. То їхали кіньми. П'ять неділь в дорози. І ночували в дорози, і варели, й корове з собою гнали. І багаж на возови був. І так ме їхали» (ГМП).

⁵² Усна історія... С. 65–66.

⁵³ Бондарчук А. Померли тому, що українці. Режим доступу: URL: <https://tristana073.livejournal.com/53897.html>.

⁵⁴ Жарчинська О. Вказ. праця.

Перші «бессарабці» повернулись до села наприкінці серпня, якраз на престольний празник: *«І прийшло під осінь – на Спаса вже, на Сплення, в нас празник»* (МГІ). Однак вони не знали, що їх тут чекає – їхали з одного села, а повернулися в інше – розорене. Багатьох людей вже не було в живих, не стало євреїв, знищених німцями в роки війни. Стобихівці одразу ж зіткнулися з численними проблемами. Найголовніша – де жити? В селі залишились лише поодинокі хліви і клуні, жител не було: *«Прийшли сюде – хатив нема. <...> бо тут война, буле й бульбаши, і партізани, і хто знає що було»*. Будували землянки, «бордеї» (*«бордеї отакє построїли»*). Брат Марії Гривенець, побачивши умови, в які він потрапив, повернувся назад у Бессарабію, *«бо там легше жети»* (ГМП).

Друга проблема, яку вирішували стобихівці по поверненні з Бессарабії – що їсти. Мали корів, з собою привезли трохи харчів, але попереду була тривала зима: *«І все. Ну, зима. Куди? Як? Їсти що там? Муке вони трошки привезли. Ну, в їх корови були»* (МГІ); *«<...> як ме приїхали оце з Бессарабії, це ж голод був <...> приїхали осенню. Нема нічого»* (НЮО). Мешканці сусідніх сіл, що повернулися з Бессарабії, розповідали, що все, що привезли з собою, забрали до колгоспу⁵⁵.

Щоб вижити, почали продавати або міняти на продукти одяг та крам, який привезли з собою: *«То ці, з Бессарабії, як приїхали, а там, за Румунії, дуже шовку було багато, бо там шовкопряд даже, румини спеціалізувалися. І шовк там, на-*

туральний. То в їх був ріпс – шовкове, кріпдишин матер'ял. Атлас. <...> І воне понавозили сюде сундучке такє із того атласу» (МГІ; НОО). Батько Марії Гривенець поміняв на зерно «хворму» своєї дружини (комплекс традиційного вбрання) та вишиті рушники: *«<...> приїхали з Бессарабії, то не було що їсти, <...> то така сама хворма <...>. То батько одніс десь, виміняв на якесь жето, бо ж тоді їсти хотілося. І рушників було багато»* (ГМЯ).

Юхим Набруско, якому тоді було 18 років, та інші чоловіки зайнялися риболовлю, що поповнювала харчовий раціон стобихівців. Викопували центральне русло річки, робили яззі і ставили у них риболовні пастки кабоші. Інформант стверджує, що риби тоді було дуже багато: *«Отакі щуки. Тоді реби тільки було, що, що!»* (НЮО).

Коли харчів не стало, окремі стобихівці ходили по навколишніх селах просити харчів, щоб дотягнути до весни: *«Як приїхали з Басарабії, ну то що ж, з чим вони приїхали, цілий місяць їхали подводою. Вони нічо не привезли їсти. Вони ходили по селах, <...> просили. Картопли поназбирають, то привезуть»*. При цьому респонденти наголошують, що голоду у селі не було: *«Ну, щоб голод був десь в селі, то не було по цих селах»* (ГЛА).

За рік-два життя в селі налагодилася, перейшло в мирне русло. Стобихівці будували нові хати, окремі з яких збереглися до початку ХХІ ст. (див. фото). Створений колгосп імені Чапаєва. У 1948 р. в селі було вже 130 сімей.

Повоєнне житло. 2010 р.

⁵⁵ Жарчинська О. Вказ. праця.

⁵⁶ Якименко М. У Стобихві свій календар... С. 52.

Але Поворський полігон знову нагадав про себе. Військовики вирішили відбудувати його. Тому вже у 1951 р. Камінь-Каширська райрада прийняла рішення про чергове виселення стобихівців, але тепер вже в недалекі світи, а в сусіднє с. Великий Обзир⁵⁶. І знову багато родин вирішують не покидати село. І продовжують жити під вибухи бомб на полігоні, відстань до якого всього 3 км.: «Авіація була, одна авіація. Прилетали із Староконстантиновки, і з Білорусії, і з Львова, ну, з усюда, геть скрізь прилетали. Падали бомби геть блезенько, да. Покотелосся пуд саму школу, пуд окно впала і не розорвалась. Якбе розорвалась, то було б школу порвало» (ГІЯ). У ті роки багато стобихівців переїхали до Ковеля, Нововолинська, де якраз почалося будівництво шахт, до інших сіл. Тим, хто погодився на виселення із села, держава виплачувала грошову компенсацію за залишене у Стобихві майно: «Гроши люде позабирали. Хто в Ковелі постройв хате за теї гроши, то має хату. Шоб виселялися. Ну, за теї хате платели гроши. І іде строй собі хату, або де квартиру купляй, чи шо там. А хто на книжках положев, так воне й пропали, тій гроші. А так, то теї, то хоч у Ковелі построи хате» (ГІЯ). Вийшовши на пенсію, окремі родини повернулися назад у рідне село: Олександра і Юхим Набруски, Надія Мандровська та ін.

Ті ж, хто залишився в селі, працювали в колгоспі, який, за словами Галини Макарук, був гірший за кріпацтво, з якого можна було викупитись, а з колгоспу – ніколи. Жінка кілька разів намагалася вступати в середні професійні заклади, але всюди вимагали довідку-дозвіл з колгоспу. Паспортів у ті роки колгоспники також не мали. І лише за сприяння колишнього стобихівського голови колгоспу закінчила курси медсестер. Працювала у Великому Обзирі, а коли у Стобихві збудували фельдшерсько-акушерський пункт, перейшла туди, віддавши улюбленій справі 41 рік (МГІ)⁵⁷.

З 1950-х років Стобихва почала занепадати. У 1956 р. місцевий колгосп приєднали до Великого Обзира. Туди ж перевезли ферму і сільський клуб. Розібрали й школу-семирічку і віддали у с. Оленине⁵⁸. Влада заборонила будівництво нових будинків: «Тутка не давали строїтися. Вопше, не давали! Якби хтів хату по-

строїти, то не давали» (ГІЯ). Іван Гривенець багато років хотів побудуватися у Стобихві, але наважився на новобудову (єдину у Стобихві!) лише у середині 1980-х рр.: «Ну, вже, вже тоді стала власть сюде-туде. Ну, вже вроді вже стали того полігона знимати. Я там попитався, бо я там робев в колгоспі, попитався, каже, бере строй. Але я думав її перевезте десь у друге місце. Ну, десь, чи в Маневичі, чи ше куде. Але вже й так, і вже на місци построи. Батько каже, вже тутека світло мають проводити, каже. Стали світло проводити. Так і ця хата й осталася» (ГІЯ).

Практично до кінця минулого століття у Стобихві не було електроенергії. Інформанти звинувачують у цьому і владу, і тодішнього голову сільської ради, до якої входило село: «А председатель у нас тут такей був, шо я, всьо-равно село не буде существовати. Вин не давав ничего. Раз провели ж ці, оції стовбе, високовольтни, до села. А він взяв ці столбе забрав. Сказав, я цьому селі не дам существовати. То вин так робев» (НЮО).

Відсутність дороги, світла, заборона на будівництво привели до швидкого скорочення чисельності населення. Як стверджують інформанти, як тільки молоді люди створювали сім'ї, одразу ж покидали село: «І ото колесь батько, мати, діти – нікуди не їдуть, тико вдома. А тепер шо? Нас ше виселяли <...>. В нас свету не було, в цим селі. То да й шо ж? От, оженившись й їде, їде світом. Нас по цілому світи, наши, з цього села є! І в Басарабії, і Одеса, й Дніпропетровск, і Львови, і в Ковелі, і де тико хоч! Да й от!» (СОС).

Але ті, хто залишався у селі, жили дружно: «Всякою всячиною [ділилися – А. Д.], сусід з сусідом мусив дружньо жити». Носили один одному свіжину, коли закололи свиню, ділилися молоком з тими, хто не мав корови: «Як першого порося зарізали, це було десь пядесят, ой, третій може рік, другий, о. Бо то від війни ми не могле розжестися. А то вже стяглася. І мати вже всім. Отой не бев, дитено, і той не бев і треба йому занести. І молоко мати носела. Тут в нас жинка живе Шура, о. Вони жили геть в лісі там! Коло ліса. І в їх не було нічого, то мати сера їм назбирає. <...> А потім вже, в Пилиповку, десь тоді нема сера

⁵⁷ Усна історія... С. 57.

⁵⁸ Якименко М. Попроси у криниці дощу...

і вже розносили. То мати вже в мисочку, і занеси но» (МГІ). Пасічники частували односельчан зібраним медом: «*Но пасічник мусить роздати мед людом, сусідам, бо бджоли не будуть вестися. <...> І вже мати качає мед, бочка вже, або ріже таке, або так набирає, і занесе тому, занесе тому, занесе тому. То був закон*» (МГІ). Рибалки ділилися з сусідами спійманою рибкою: «*Настоящи рибакє. <...> І тої риби наловить, і вже діти є в сім'ї, мисочку наклав – занесе но там до теї, Ляшиси занесе-но Гапці занеси-но там. Людям, сусідам кругом, треба рознестиє*» (МГІ).

Будучи відрізаними від світу, стобихівчани організовували собі і колективне дозвілля та спільне виконання окремих робіт – збирались на вечірки, ткали, в голос читали книги: «*Ми собі збирались в одну хату. Вечорки в нас були весь час. Ми ткали. Шоб убити час, ми собі рушники ткали там, дорожжі – хто шо хотів. Пряли. <...> В нас завжди прейдуть, давай, почитаємо шось*».

Ситуація змінилася після проведення у 1989 р. електроенергії: «*І тут світло дали! Боже! А <...> навесні привезле телевізори всім, маленькі таке. Цивілізація в село прийшла! Вже носа вткнув у той телевізор – і до сусіда не треба йти! І тепер же ж у нас, ото ше смеркає, ме закриваємося і вже телевізори девимося, хай там шо! І не йдуть. І кнежка відпала, яку любели читати вголос*» (МГІ).

Значною подією у житті стобихівців стало знімання тут у 1990 р. фільму «Микола Вавилов», де було задіяно багато сільських мешканців, у т. ч. й мама Галини Макарук Олександра Кравчук⁵⁹. Пані Галина розповідає про зустріч з відомими артистами більшість яких на час зйомок оселилися у хатах селян, про спілкування із Богданом Ступкою, який грав роль Лисенка⁶⁰.

На початку 1990-х старожили Стобихви надзвичайно чекали Незалежності України: «*Ми знали кожного депутата, кожне все. Так,*

на стільки переймалися». Старенький дідусь, якому на той час було 90 років, ходив з радіоприймачем, щоб не пропустити жодної новини. А коли захворів, то попросив Галину Макарук, щоб після його смерті вона повідомила про результати референдуму: «*Но він, дід ходев із радіом, щоб ни одного слова не пропустити. <...> Вже ходить, вже всьо мені розказує. А заболів він. Каже: Галко! Я може вму, преїдеш, як першого грудня, як скажуть Так! – бути, чи не бути Україні, то прийдеши [на могилу – А. Д.] і скажеш мені. А як провалиться Незалежність, то не приходь, каже. І він умер. Він умер, не дожев дві неділі до цього [до референдуму – А. Д.]. І тут Так! сказали. Я вже йому пішла і кажу: Діду! Там всьо! Можу тебе порадувати, що Україні сказали Так!*» (МГІ).

Родзинкою Стобихви є оновлена ікона Миколи Чудотворця, яку родина Тарасюків привезла з Бессарабії, де її знайшли на смітнику. Ікона була дуже стара, вся чорна, розвалювалася: «*Щоб ту ікону ви побачили, вона була чорна. Не лица не видно, нічого. <...> Її знайшли, знайшли на смітнику. Чорна, чорна. Вже вона була стара*» (ЄОА; МНО). Цікаво, що ікона оновилася 1995 р. після смерті господині, коли на ній міняли скло. Тоді родина Олександра Євтушика вирішила не повертатися у Нововолинськ, де жили, а залишилися у хаті з іконою. Вірячи у цілющість ікони, стобихівчани збиралися до неї на молитву.

Своєрідним символом села дотепер є старий дерев'яний колодязь, викопаний колись дідусем Віктора Набруска, колишнього президента радіокомпанії України (див. фото).

Село потрохи старіло і вимирало. Однак в останні роки Поворський полігон, який практично припинив існування, знову нагадав стобихівчанам про себе. Правда, їх вже не виселяють. Просто хочуть відібрати землі селян, які на картах Мінооборони належать військовому відомству, а на цивільних – сільраді⁶¹.

⁵⁹ Четыре жизни...

⁶⁰ Зубчук К. У Стобихві, яка жила без світла, декорації для фільму були непотрібні, а всі мешканці стали акторами. Режим доступу: URL: <https://www.volyn.com.ua/news/59187-u-stobikhvi-yaka-zhila-bez-svitla-dekoratsiidy-filmu-buli-ne-potribni-a-vsi-meshkantsi-stali-aktorami.html>; Слюсар Н. Завдяки Іванові Корсаку у глухому поліському селі знімали кіно. URL: <https://ivankorsak.com/zavdyaky-ivanovi-korsaku-u-gluhomu-poliskomu-seliny-maly-kino/>; Ступка вчив танцювати гопак... URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/stupka-vchiv-tancyuvati-gopak>.

⁶¹ Шилинук С. Мінооборони судиться із Великообзирською сільрадою за землю. Режим доступу: URL: <http://polissia.net/?p=996>.

Члени експедиції 2010 р. в стовбихівському одязі біля старого колодязя.

Стовбихва
сьогодні.
2010 р.

Господар на садибі
лише старий дуб. 2010 р.

Сьогодні Стобихва перетворилась на зовсім маленьке село (див. фото), в якому проживає всього 37 мешканців: «Я вейду з хати – плакати хочеться. Не побачиш людени» (СОС); «А тепірку тут десіть хат, всі стареї. Нема нічого» (ГЛА). З корінних мешканців Стобихви на червень 2019 р. у селі залишилося лише десять осіб – 5 чоловіків і 5 жінок. Когось забрали до себе діти, а більшість відійшли в інші світи. Ще під час експедиції 2010 р. Олександра Савонюк озвучила ще одну проблему стобихівців старшого віку, які часто не можуть дожити останні дні у своєму селі, тому що немає кому за ними доглядати: «І самеї стареї, та вмирають. То, чи воне тут вмирають? <...>. Шо ж той батько? Він сам собі і їсти не зварить! То як він тут буде, у хати?» (СОС). Тому стобихівці знову їдуть у світи. Наприклад, у Кострому забрали інформантів Олександру і Юхима Набрусків. Пусткою залишаються стобихівські хати.

Однак, незважаючи на скорочення населення (не так давно стобихівців було 58), з'явилась надія на відродження села, так як у Стобихві тепер є дітки шкільного і дошкільного віку. Покинуті стобихівські хати купують для літнього відпочинку. Тут оселився й мешканець Каменя-Каширського краєзнавець Сергій Ус, якого називають “стобихівським Робінзоном”⁶².

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. В ході проведеного

дослідження з'ясовано, що основними причинами трансформації Стобихви від містечка до невеликого вмираючого села стали кількарізкові виселення її мешканців і руйнування. Перше виселення у Сибір, Поволжя, а також сусідні повіти пов'язане із запеклими боями, що розгорнулися тут в роки Першої світової війни (Брусиловський прорив). За час Стохідської операції (Стохідська м'ясорубка) Стобихва була повністю зруйнована. У 1940 р., у зв'язку з будівництвом Поворського полігону, стобихівців переселили у Бессарабію, звідки частина їх повернулася у зв'язку з голодом 1946 р., і знову у знищене село. Третє виселення почалося з 1951 року, коли стобихівчан переселяли у сусідні села та міста і заборонили будівництво нових жител. Залишилась лише невелика кількість мешканців, які до кінця 1980-х років жили без дороги і електрики. Сьогодні (на червень 2019 р.) у Стобихві залишилось лише десять корінних мешканців.

Подальшого і більш конкретного вивчення потребують усі сторінки історії села ХХ століття, особливо періоду Другої світової війни та перших повоєнних років і протистояння в середовищі стобихівців. Доцільно з'ясувати географію розселення мешканців Стобихви, виселених у 1940–1950-х рр. Доцільне вивчення звичаєво-обрядової культури.

Список респондентів

ГЛА – Гривенець
Любов Архипівна,
1925 р. н.

ГМП – Гривенець
Марія Пилипівна,
1928 р. н.

ГО – Гривенець
Оксана, 1929 р. н.

НОО – Набруско
Олександра Олек-
сандрівна, 1934 р. н.

СОС – Савонюк
Олександра Митро-
фанівна, 1929 р. н.

⁶² Зубчук К. Проміняв райцентр на віддалене село, щоб... написати книгу. Режим доступу: URL: <https://www.volyn.com.ua/news/1243A63-prominiav-raitsentr-na-viddalene-selo-shchob-napysaty-knyhu>; Федорович О. Стобихівський “Робінзон” або Навіщо пенсіонер з райцентру оселився у віддаленому селі. URL: <http://polissia.net/?p=2786>.

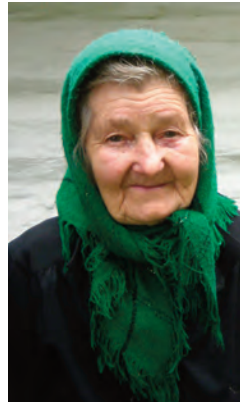
ГІЯ – Гривенець
Іван Якович,
1951 р. н.

НЮО – Набруско
Юхим Олександрович,
1928 р. н.

МОІ – Макарук
Олена Іллівна,
1940 р. н.

ГІЛЯ – Герасимчук
Любов Яківна,
1925 р. н.

ГМЯ – Гривенець
Марія Яківна,
1946 р. н.

ЄОА – Євтушок Олександр Адамович, 1928 р. н.

МНО – Мандровська Надія Олександрівна, 1940 р. н.

ПЄМ – Прохорчук Євдокія Миколаївна, 1923 р. н.

References

Bondarchuk, A. (2013, November 23). Pomerly tomu, shho ukrajinci. Retrieved from <https://tristan073.livejournal.com/53897.html> [in Ukrainian].

Dem'janjuk, O. (2013, August 26). Pereselennja zakhidnoukrajinskogho naselennja pid chas Pershoji svitovoji vijny. Retrieved from <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/pereselennazahidnoukraie nskogonaselennapidcaspersoiesvitovoievijniavtorde-manukoleksandr> [in Ukrainian].

Dmytrenko, A. (Comp.) Usna istorija sela Stobykhva (u spoghadakh Oleny Makaruk) [Oral history of the village Stobihova (in the memoirs of Olena Makaruk)] (Gh. Bondarenko, N. Pasj, A. Syljuk, Eds.). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissja. Kaminj-Kashyrs'kyj rajon v istoriji Ukrajiny ta Volyni* (64), 55–56. [in Ukrainian].

Fedorovych, O. Stobykhvivs'kyj "Robinzon" abo Navishho pensioner z rajcentru oselyvsja u viddale-nomu seli. *Polissja*. Retrieved from <http://polissia.net/?p=2786> [in Ukrainian].

Ivshyna, L. (Ed.) (2002, August 07). Stupka vchyv tancjuvaty gopak... *Denj*. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/stupka-vchiv-tancyuvati-gopak> [in Ukrainian].

Ivshyna, L. (Ed.) (2002, August 09). Chetyre zhizni baby Lyashikhi. *Den*. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/ru/article/pochta-dnya/chetyre-zhizni-baby-lyashihi> [in Russian].

Istorija Kovelja. (2018, July 29). Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Ковеля [in Ukrainian].

Jakymenko, M. Poprosy u krynci doshhu. *Gholos Ukrajiny*. Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/184430> [in Ukrainian].

Jakymenko, M. (2017). U Stobykhvi svij kalendar [Stobykhva has his own calendar]. (Gh. Bondarenko, N. Pasj, A. Syljuk, Eds.). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissja. Kaminj-Kashyrs'kyj rajon v istoriji Ukrajiny ta Volyni* (64), 51–55.

Kondratovych, O. (2011). *Krymno i Bronycja: mynuvshyna i sjoghodennja. Istoryko-krajeznachy narys* [Krymno and Bronitsa: past and present. Historical and ethnographic essay]. Lucjk: Tverdynja. [in Ukrainian].

Na Kaminj-Kashyrs'hyni poljski muzejnyky zbyraly svidchennja pro podiji Drugohoji svitovoji vijny. (2019, June 07). *Muzejnij prostir Volyni*. Retrieved from <http://volyn-museum.com.ua/news/na-kamin-kashirshhyni-polski-muzejniki-zbirali-svidchennja-pro-podiji-drugohoji-svitovoji-vijni/2019-06-07-4673> [in Ukrainian].

Nyvchuk, S. (2003). Selo moje, dlja mene ty jedyne. *Volynj*. Retrieved from <https://www.volyn.com.ua/news/9-selo-moe-dlja-mene-ti-edine-trista-lit-stobikhvi.html> [in Ukrainian].

Romanjuk, N. (2019, June 24). Polishhukiv-novobranciv rozstriljaly za zapiznennja u vijskkomat. *Visnyk*. Retrieved from http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/42259-rozstriljaly-novobranciv-za-zapiznennja-u-viiskomat/?fbclid=IwAR0vTJf-5Ky_fEs0q1CRMQFXplsrKdUKQXqD_geutLiM5CmPdHkRoq8BV5 [in Ukrainian].

Romanjuk, N. (2007, August 29). Stobykhvycjke dyvo. *Ukrajina moloda*. Retrieved from <https://www.umoloda.kiev.ua/number/985/164/35799/> [in Ukrainian].

Shylypuk, S. Minoborony sudytjsja iz Velykoobzyrsjkoju siljradoju za zemlju. *Polissja*. Retrieved from <http://polissia.net/?p=996> [in Ukrainian].

Sljusar, N. (2018, January 15) Onovylasja ikona u khati – a v ghospodarja vidkryvsja dar peredbachennja. *Visnyk*. Retrieved from <http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/33099/> [in Ukrainian].

Sljusar, N. (2018, January 25) Zavdjaky Ivanovi Korsaku u ghluhomu polisjkomu seli znimaly kino. *Ivan Korsak: Portret. Tvorchistj. Dumky. Naghorody*. Retrieved from <https://ivankorsak.com/zavdyaky-ivanyi-korsaku-u-ghluhomu-poliskomu-seli-znimaly-kino/> [in Ukrainian].

Solonenko, M. (2017, Decembe 08). Litopysci ne perevelysja. *Gholos Ukrainy*. Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/296949> [in Ukrainian].

Soroka, Ju. (2011). Zakhidnoukrajinsjki zemli na pochatkovomu etapi Drughoji svitovoji vijny: bizhenci, vijsjkovopoloneni, obmin naselennjam. *Etnichna istorija narodiv Jevropy*, 34, 4–8. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2011_34_3 [in Ukrainian].

Stobykhva: vidkryly pam'jatnyj znak zaghyblym odnoselchanam u Drugij svitovij vijni. (2018, June 23). *Rajon Kaminj-Kashyrsjkyj*. Retrieved from <https://kamin.rayon.in.ua/news/76187-stobihva-vidkrili-pamiatnii-znak-zagiblim-odnoselchanam-u-drugii-svitovii-viini> [in Ukrainian].

Teodorovich N. (1903). Volyn v opisanii gorodov, mestecek i sel v tserkovno-istoricheskom, geograficheskom, etnograficheskom i dr. otnosheniyakh. Istoriiko-statisticheskoe opisanie tserkvey i prikhodov Volynskoy eparkhii. Vol. V: Kovel'skiy uезд [Volyn in the description of cities, towns and villages in the church-historical, geographical, ethnographic and other relations. Historical and statistical description of

the churches and parishes of the Volyn diocese. Vol. V: Kovel'sky region]. Pochaev: Tipografiya Pochaev-Uspenskoj Lavry. [in Russian].

Trofimuk-Kyrylova, T., & Chybyrak S. (2016). Z istoriji evakuaciji ta bizhenstva meshkanciv Volyni u period Pershoji svitovoji vijny [From the history of evacuation and residents of Volyn during the First World War] (Gh. Bondarenko, A. Syljuk, P. Khomych, Eds.). Mynule i suchasne Volyni ta Polissja. Persha svitova vijna na Volyni ta Volynsjkomu Polissi, (58), 51–54. [in Ukrainian].

Zharchynsjka, O. (2009, April 01) Dodomu z Bessarabiji volynjany jshly misjacj. *Visnyk*. Retrieved from <http://archive.visnyk.lutsk.ua/2009/04/01/8337/> [in Ukrainian].

Zabolotnyj, I. (1964). *Neskorena Volynj. Narys z istoriji revoljucijnogho rukhu na Volyni. 1917–1939* [Unbowed Volhynia. Essay on the history of the revolutionary movement in Volhynia. 1917–1939]. Ljviv: Kamenjar [in Ukrainian].

Zlatoghorsjkyj, O. (2010, July 05). Ekspedycja v selo Stobykhvu. Retrieved from https://vf-ndc-oasu.ucoz.ru/news/ekspedycja_v_selo_stobikhvu/2010-07-05-100 [in Ukrainian].

Zubchuk, K. (2019, March 15). Ghalyna Makaruk: “Teper mozhu i vmyraty”. *Volynj*. Retrieved from <https://www.volyn.com.ua/news/122952-halyna-makaruk-teper-mozhu-i-vmyraty> [in Ukrainian].

Zubchuk, K. (2019, March 26). Prominjav rajcentr na viddalene selo, shhob... napysaty knyghu. *Volynj*. Retrieved from <https://www.volyn.com.ua/news/124363-prominiav-raitsentr-na-viddalene-selo-shhob-napysaty-knyhu> [in Ukrainian].

Zubchuk, K. (2016, September 29). U Stobykhvi, jaka zhyla bez svitla, dekoraciji dlja filjmu buly nepotribni, a vsi meshkanci staly aktoramy. *Volynj*. Retrieved from <https://www.volyn.com.ua/news/59187-u-stobikhvi-yaka-zhyla-bez-svitla-dekoratsii-dlya-filmu-buli-ne-potribni-a-vsi-meshkantsi-stali-aktorami.html> [in Ukrainian].

**Велика Волинь:
історико-географічний
та соціально-
економічний виміри**

Тетяна Трофімук-Кирилова (м. Луцьк)

кандидат історичних наук,

доцент кафедри документознавства і музейної справи

Східноєвропейського національного

університету імені Лесі Українки

E-mail: tanichkatrofimyuk1@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-2006-555X

Культурно-освітня діяльність Ковельської повітової «Просвіти» імені Лесі Українки у другій половині 1920-х рр. (за діловодною документацією із Державного архіву Волинської області)

У статті проаналізовано наукові публікації сучасних українських науковців, що займаються вивченням процесу становлення, розвитку та діяльності «Просвіти» на Волині у різні історичні періоди, досліджують її внесок у розвиток політичного, культурного та господарського життя краю, розкривають специфіку роботи окремих філій Товариства. На основі статутів, протоколів засідань, положень, планів і графіків роботи, звітів про різні напрямки діяльності Ковельської повітової «Просвіти» імені Лесі Українки, журналів реєстрації вхідної документації, заяв і скарг просвітян та інших діловодних документів, що зберігаються у Державному архіві Волинської області, висвітлено основні напрямки культурно-освітньої діяльності Товариства у краї в другій половині 1920-х рр. Автор прийшов до висновку, що основними з них були: боротьба за збереження діючих українських шкіл; заохочення жителів повіту до відкриття нових приватних українських навчальних закладів; подолання неписьменності українського населення; прочитання лекцій і рефератів; проведення вистав, концертів, свят; організація різноманітних курсів тощо. Звернено увагу на виокремлення у 1925 р. шкільно-лекційної секції у структурі Товариства і боротьбу просвітян за збереження української мови викладання в українських школах.

З'ясовано, що подальшого аналізу потребує культурно-освітня діяльність Ковельської повітової «Просвіти» імені Лесі Українки у 1930-х рр., а також інші напрями роботи Товариства у міжвоєнний період.

Ключові слова: Ковельська повітова «Просвіта», Волинське воєводство, шкільно-лекційна секція, культурно-освітня діяльність, українське шкільництво.

Tetiana Trofimuk-Kyrylova (Lutsk)

Candidate of Historical (Ph. D. in History),

Associate professor of the Department of

Documentation and Museum Affairs,

Lesya Ukrainka Eastern European National University

tanichkatrofimyuk1@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-2006-555X

Cultural and educational activities of the Kovel regional Lesya Ukrainka «Prosvita» during the second half of the 1920's (according to business documentation from the state archive of Volyn region)

The article analyzes the scientific publications of contemporary Ukrainian scientists who study the process of formation, development and activity of «Prosvita» («Enlightenment») in Volyn in different historical periods, explore its contribution to the development of political, cultural and economic life of the region, reveal the specifics of the work of individual branches of the institution. Historical-analytical, systematic, comparative,

chronological, biographical methods, as well as methods of analysis and synthesis, periodization and classification have been applied to solve the goals and objectives of the research. Based on the statutes, minutes of meetings, regulations, plans and schedules of work, reports on various directions of activity of Kovel regional «Prosvita» named after Lesya Ukrainka, logs of registration of input documentation, statements and complaints of enlighteners and other records kept in the State archive of Volyn region, highlights the main directions of the cultural and educational activities of the institution in the region in the second half of the 1920's. The author has concluded that the main ones were: the struggle for the preservation of existing Ukrainian schools; encouraging the residents of the region to open new private Ukrainian educational institutions; overcoming illiteracy of the Ukrainian population; providing lectures and outlines; conducting performances, concerts, holidays; organizing various courses etc. Attention is drawn to the separation in 1925 of the school-lecture section in the structure of the institution and the struggle of the enlighteners for the preservation of the Ukrainian as a language of teaching in Ukrainian schools. It is found out that the further analysis of the cultural and educational activities of the Kovel regional «Prosvita» named after Lesya Ukrainka in the 1930s is required, as well as other directions of the institution's work in the interwar period.

Key words: Kovel regional «Prosvita», Volyn province, school-lecture section, cultural and educational activity, Ukrainian schooling.

На сучасному етапі розвитку перед українським народом особливо гостро постають проблеми, пов'язані із розбудовою громадянського суспільства, становленням національної свідомості, формуванням національної ідеї, самоідентифікацією, національно-культурним розвитком, вживанням української мови. Ці складові є важливою умовою побудови в Україні демократичної, правової держави, забезпечення її зміцнення та єдності. Окрім владних структур вирішенням цих питань активно займаються громадські товариства, у тому числі й «Просвіта», яка вже більше 150 років активно здійснює культурно-освітню, духовно-мистецьку та громадську роботу, фіксує народну спадщину, пропагує українську культуру, історію, літературу, національні традиції і т. д.

Протягом усього періоду свого існування серед інших важливих напрямів своєї роботи «Просвіта» займається питанням збереження та популяризації української мови, культури й освіти. Для цього Товариство використовує різні шляхи: друк і поширення української книги (видавнича справа і організація читалень та бібліотек були і є одним із основних напрямків просвітянської діяльності); створення музичних, хореографічних, театральних, художніх аматорських мистецьких колективів, репертуар яких, в

основному, базувався і базується на усній народній творчості, творах української літератури, музичного і драматичного мистецтва; організація і проведення урочистостей, присвячених пам'яті Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, Лесі Українки; боротьба за українізацію православної церкви та шкільництва і т. д.

Щодо вивчення просвітянського руху на Волині, то починаючи із другої половини 1990-х рр., спостерігається постійне збільшення кількості наукових розвідок із цієї проблематики. Частина дослідників розробляє тематику становлення та розвитку «Просвіти» на Волині у різні історичні періоди, звертаючи найчастіше увагу на міжвоєнний (А. Пісоцький¹, І. Зуляк², О. Тимошенко³).

Однією із перших наукових монографій у незалежній Україні, у якій на основі аналізу архівних матеріалів Волинського, Львівського та Рівненського державних архівів висвітлено становлення, організаційні та правові засади функціонування, а також напрями діяльності просвітянських осередків на Волині у різні хронологічні періоди (міжвоєнний, німецької окупації, сучасний), є книга Б. Савчука⁴.

Історія «Просвіти» на території Волині та її внесок у розвиток політичного, культурного та господарського життя краю також було розкрито

¹ Пісоцький А.М. Просвітянська діяльність: становлення «Просвіти» в 20–30 роках ХХ ст. на території Волинського Прибужжя // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть: Матер. Х наук. іст.-краєзнавч. конф. Луцьк, 2002. С. 39–41.

² Зуляк І.С. Особливості функціонування «Просвіти» на Волині у міжвоєнний період // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Рівне, 2005. Вип. 6. С. 81–87.

³ Тимошенко О.П. Діяльність товариств «Просвіта» на Волині на початку ХХ ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2009. № 22. С. 249–256.

⁴ Савчук Б. П. Волинська «Просвіта». Рівне: «Ліста», 1996. 154 с.

у збірнику наукових статей, документів і матеріалів «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне» (2001 р.)⁵.

На сучасному етапі вивчення історії просвітянського руху на Волині окрему групу наукових досліджень складають дисертаційні роботи. Так, на підставі аналізу архівних документів, мемуарів, вітчизняної та зарубіжної історіографії культурно-мистецька та освітня діяльність товариства «Просвіта» на Волині у 1906–1921 рр. розкрита у кандидатській дисертації Т. Сладковської⁶. Діяльність Луцької повітової «Просвіти» у 1918–1935 рр. стала об'єктом наукового зацікавлення М. Філіпович. У кандидатській дисертації дослідниця детально проаналізувала статутні та програмні документи Товариства, його структуру, соціальний, освітній та віковий склад членів, організаційну мережу, а також охарактеризувала специфіку його діяльності та основні форми і методи роботи у контексті тогочасної суспільно-політичної ситуації у Волинському воєводстві⁷.

Значна частина наукових розвідок присвячена висвітленню специфіки діяльності окремих філій Товариства «Просвіта» на Волині. Так передумови заснування та основні напрями роботи Ковельської повітової «Просвіти» у 1920-х рр.

розкрито у публікації А. Гарбарук⁸. У статті Т. Трофімук-Кирилової та С. Чибирак проаналізовано передумови становлення та просвітницьку, культурно-мистецьку, бібліотечну і благодійну діяльність впродовж 1920–1930-х рр. одного із перших волинських осередків «Просвіти» у містечку Мацеїв Ковельського повіту⁹. О. Суцук також звернулася до вивчення діяльності осередків Ковельської повітової «Просвіти», дослідивши окремі факти з історії просвітянських гуртків сіл Сереховичі й Грабове та з'ясувавши їх внесок у національно-культурне відродження Волині у 1920–1930-х рр.¹⁰ Регіональну специфіку організаційної структури товариства «Просвіта» на Волині, напрями діяльності просвітянських повітових осередків у міжвоєнний період та політику польської влади щодо них розглянуто М. Кучерепою¹¹.

Українські науковці все частіше звертаються до вивчення змісту різних напрямів діяльності просвітянських осередків, адже волинська «Просвіта», продовжуючи традиції галицької, стала своєрідною школою національно-духовного виховання жителів регіону, охопивши найрізноманітніші сфери суспільного життя (Л. Понедельнік¹², С. Пономаренко¹³, Т. Сладковська¹⁴, Л. Бандилко¹⁵ та ін.). Проте культурно-освітня

⁵ «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: збірник наукових статей, документів і матеріалів / за ред. В. К. Барана. Луцьк: Редакц.-й відділ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2001. 196 с.

⁶ Сладковська Т.А. Культурно-освітня діяльність «Просвіти» Волині (1906–1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2011. 21 с.

⁷ Філіпович М. Б. Луцька «Просвіта» (1918–1935 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Львів, 2002. 23 с.

⁸ Гарбарук А.С. Витоки Ковельської повітової «Просвіти» (початок 1920-х рр.) // Науковий вісник СНУ імені Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2016. Вип. 3. С. 50–53.

⁹ Трофімук-Кирилова Т. М., Чибирак С. В. Культурно-мистецька та просвітянська діяльність бібліотеки-читальні в містечку Мацеїв Ковельського повіту Волинського воєводства (1920–1930-х рр.) // Науковий вісник СНУ імені Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2016. Вип. 3. С. 115–120.

¹⁰ Суцук О.П. Діяльність осередків товариства «Просвіта» в селах Грабове та Сереховичі Ковельського повіту на Волині (20–30-ті рр. XX ст.) // Науковий вісник СНУ імені Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2016. Вип. 3. С. 120–126.

¹¹ Кучерепа М.М. Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918–1939 рр.) // Науковий вісник СНУ імені Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2016. Вип. 3. С. 27–35.

¹² Понедельнік Л.А. Товариство «Просвіта» і волинське театральне мистецтво // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матер. IX наук. іст.-краєзнавч. конф. Луцьк, 1998. С. 229–230.

¹³ Пономаренко С.Є. Волинська «Просвіта» і книгарський рух (1921–1939 рр.) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2000. Вип. 3. С. 93–97.

¹⁴ Сладковська Т.А. Поширення «Просвітами» Волині ідеї кооперації як форми позашкільної роботи // Часопис української історії. К., 2010. Вип. 19. С. 12–17.

¹⁵ Бандилко Л.Ф. Бібліотечна діяльність товариства «Просвіта» на Волині: з початку XX ст. до 1939 р. // Бібліотечний вісник. 1998. № 2. С. 33–35.

діяльність Ковельської повітової «Просвіти» імені Лесі Українки розкрита лише фрагментарно, зокрема, у публікаціях Т. Сладковської¹⁶, Н. Савчак¹⁷, С. Пономаренко¹⁸.

Мета статті полягає в дослідженні культурно-освітньої діяльності Ковельської повітової «Просвіти» імені Лесі Українки у 1920-х рр.

В історії існування Товариства «Просвіта» є чимало прикладів того, що саме культурно-освітню галузь просвітняни розглядали як важливу складову патріотичного виховання населення, його українізації і формування національного інтелектуального потенціалу. Зокрема про це свідчить і діяльність у середині 1920-х років одного із просвітянських осередків – Ковельської повітової «Просвіти» імені Лесі Українки.

Ця просвітянська організація була заснована в місті Ковелі і вписана до реєстру Спілок і товариств інспекторату Народовостового 14 червня 1920 р. під номером 8. Саме тоді начальником Волинського Округу Цивільного Управління земель Волині і фронту Подільського було затверджено Статут Товариства¹⁹. У пунктах 1–2 цього установчого документу окреслено основні завдання Ковельської повітової «Просвіти»: «§ 1. Товариство «Просвіта» засновується з тим, щоби ширити освіту серед широких хвиль народу й вести людей через знання до кращого суспільного життя. § 2. Т-во «Просвіта» турбується про загальну народню освіту й тим самим дбає про підвищення культурного розвою народу»²⁰. Таким чином, бачимо, що саме освітню галузь Товариство розглядало одним із пріоритетних напрямів своєї роботи, для реалізації яких серед інших заходів Ковельська повітова «Просвіта» мала створювати школи для дорослих і дітей за умови отримання дозволу на це від

органів державної влади, запрошувати вчителів, лекторів, інструкторів-фахівців і т.д.²¹.

31 липня 1924 р. сеймом Другої Речі Посполитої було ухвалено закон прем'єр-міністра Польщі Владислава Грабського – «Про деякі постанови в організації шкільництва», який набрав чинності 1 жовтня 1924 р.²² і формував організаційні засади національного шкільництва у східних воєводствах держави аж до кінця міжвоєнного двадцятиріччя. Згідно 3 статті цього законодавчого документу право на утворення початкових національних шкіл, у тому числі й українських, могли отримати ті із громади, у яких непольське населення становило не менше 25%. При цьому батьки 40 дітей шкільного віку, що належали до одного шкільного округу, мали подати офіційно завірену декларацію, щоб отримати дозвіл на відкриття школи із навчанням рідною мовою. Якщо ж в окрузі перебувало «20 дітей, батьки яких вимагають навчання державною мовою, а мовою викладання у школі є російська (русинська), білоруська або литовська мови, окремі школи з польською мовою навчання та з російською (русинською) мовою, наскільки це можливо, будуть об'єднані в одну двомовну спільну школу»²³.

Саме двомовним (утраквістичним) школам, що виникали в результаті об'єднання місцевих польських і національних шкіл, надавалася державна підтримка. Обов'язковим стало викладання державною польською мовою в українських школах і гімназіях не тільки власне польської мови та літератури, але й історії і науки про сучасну Польщу: «У загальноосвітніх школах 4, 5, 6 і 7 класів, як приватних, так і державних з непольською мовою навчання обов'язково викладати державну мову, польську історію

¹⁶ Сладковська Т. А. Участь просвітніх організацій Волині у культурно-освітній роботі серед національних меншин (кінець XIX – 20-ті роки XX століття) // Часопис української історії. К., 2009. Вип. 14. С. 22–27.

¹⁷ Савчак Н. В. Волинська «Просвіта» у боротьбі за рідну школу // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 1998. № 2. С. 39–40.

¹⁸ Пономаренко С. Є. Культурно-освітня діяльність «Просвіти» на Волині в 20–30 рр. // Наукові записки аспірантів. Луцьк, 1997. С. 59–60.

¹⁹ Державний архів Волинської області, м. Луцьк (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 389, оп. 2, спр. 1, арк. 1 зв.

²⁰ Там само, арк. 2.

²¹ Там само, арк. 2.

²² Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r., zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. 1924. № 79. Poz. 766. S. 1212–1214. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19240790766/O/D19240766.pdf>

²³ Там само. С. 1213.

та науку про сучасну Польщу мовою, яка забезпечить їх достатніми знаннями для переходу учнів на загальну середню освіту з польською мовою навчання або двомовною²⁴.

Цей закон посприяв розбудові мережі польськомовних закладів освіти і фактично започатковував ліквідацію шкільництва національних меншин, адже він призвів до скорочення кількості шкіл національних меншин та створенню на їх місці утравістичних (двомовних) і польськомовних навчальних закладів. Під його впливом розпочався справжній наступ на українські школи. У 1925/1926 н. р. було закрито 301 школу з українською мовою навчання, а кількість двомовних зросла з 93 до 366. При цьому на практиці в утравістичних навчальних закладах лише 9,5% від загальної кількості учнів були поляками, 88,2% – українцями. Вчителями теж дуже часто були винятково поляки, які зовсім не володіли українською мовою. Згодом «на Волині не залишилося жодної україномовної державної початкової школи, а кількість українських приватних шкіл зменшилась до семи»²⁵.

Українська інтелігенція активно виступала проти прийняття «закону Грабського», який також відомий як і «кресовий закон». У першій, найстарішій і впродовж багатьох років єдиній щоденній українській газеті «Діло», у номерах за серпень 1924 р. вміщено промову громадський діяч, педагога, публіциста, активного члена всіх українських організацій на Волині, у тому числі товариства «Просвіта» на теренах Дубенщини та Кременеччини, протягом 1922–1927 рр. сенатора від Волинського воєводства Михайла Черкавського на пленумі Сенату 25 липня 1924 р. – «Зерна не співжиття, а ворожнечі»^{26,27,28,29}. У ній він наголосив на тому, що «пропоновані закони обмежують ці права. Ось чому стільки запевнень та аргументів я вашого боку про вашу справедливість – які всі є нещирі.

Нема тут ніякої справедливости, а навпаки груба несправедливість [...]. Взаємна пошана національних прекмет можлива між громадянами щойно тоді, коли вони мають свободний вибір школи для своїх дітей, коли школа не робитиме над дітьми ніяких експериментів, ломаючи їх психіку та рідну мову. Це все можливе, коли школа не викорінюватиме всього того, що виросло з глибини національної минувшини, коли не нехтуватиме тих прекмет як щось нижчого та підлішого. Так буде в утравістичній школі [...]. Не знаю, чи вам поведеться сполонізувати наші землі. Все, що зповертається проти наших прав і нашої окремішности, як частини українського народу, ми будемо поборювати [...]. Якщо ці окрошки мови, цей антипедагогічний утравізм мають бути цією за рекламованою бенефіцією, то... приймати цього не хочемо»³⁰.

Члени товариства «Просвіта» активно виступали за збереження українських шкіл. «Просвіта» імені Лесі Українки згуртувала населення Ковельського повіту Волинського воєводства, проводила народні віча та шкільні плебісцити по містах, містечках і селах повіту із підписання декларацій з вимогою викладання українською мовою у навчальних закладах. Про це свідчать записи у журналі реєстрації вхідної і вихідної кореспонденції Товариства з 22 лютого 1925 р. по 3 січня 1928 р., який зберігається у Державному архіві Волинської області у фонді 389 «Ковельське повітове товариство «Просвіта», м. Ковель»³¹. Також у цьому фонді знаходиться справа «Заяви і підписні листи жителів Ковельського повіту про дозвіл викладання в школах на українській мові», що датується 4–31 березням 1925 р.³² У ній вміщено заповнені і завірені декларації мешканців повіту до Ковельського шкільного інспекторату, списки жителів із різних населених пунктів, які їх підписали, повідомлення і посвідчення про

²⁴ Там само. С. 1213.

²⁵ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 178.

²⁶ Діло. 1924. Ч. 168. 1 серпня. С. 1–2.

²⁷ Діло. 1924. Ч. 169. 2 серпня. С. 2–3.

²⁸ Діло. 1924. Ч. 170. 3 серпня. С. 2.

²⁹ Діло. 1924. Ч. 171. 5 серпня. С. 2–3.

³⁰ Там само. С. 2–3.

³¹ Держархів Волинської обл., ф. 389, оп. 1, спр. 42. 120 арк.

³² Там само, спр. 47. 108 арк.

відправлення цих документів у м. Ковель і т. д. Батьки заповнювали спеціально розроблений бланк декларації, вносячи у нього своє ім'я і прізвище, а також імена своїх дітей шкільного віку, підтверджуючи, що вони українці за національністю. Таким чином, вони «висловлювали бажання, щоб до – існуючої – маючої повстати – публичної (powszechniej) загальної школи в (назва місцевості) була введена українська (ruska, ruskina) мова навчання»³³.

Збором підписів займалися саме члени Ковельської повітової «Просвіти» із різних міст, містечок і сіл Ковельського повіту Волинського воєводства. Їм, згідно даних цієї справи, було видано 4859 декларацій³⁴. Менше ніж за місяць вдалося підписати 3409 декларацій на 4937 дітей, із них найбільше у таких населених пунктах: Голоби (78 декларацій на 99 дітей); Дроздні (61 декларація на 89 дітей); Дубове (54 декларації на 66 дітей); Жмудче (64 декларації на 99 дітей); Карасин (Великий Карасин) (69 декларацій на 94 дитини); Ковель (123 декларації на 230 дітей); Козлиничі (52 декларації на 76 дітей); Луків (у справі Матіїв (38 декларацій на 64 дитини) і Волянщина (25 декларацій на 38 дітей); Мельниця (88 декларацій на 134 дитини); Мизове (62 декларації на 78 дітей); Містечко (у справі «Передмісте Турійська») (47 декларацій на 92 дитини); Облапи (87 декларацій на 123 дитини); Паридуби (74 декларації на 105 дітей); Пісочне (44 декларації на 69 дітей); Поворськ (54 декларації на 78 дітей); Радощин (52 декларації на 73 дитини); Ружин (45 декларацій на 71 дитину); Секунь (47 декларацій на 71 дитину); Селище (63 декларації на 81 дитину); Старі Кошари (65 декларацій на 79 дітей); Туличів (50 декларацій на 76 дітей); Уховецьк (57 декларацій на 84 дитини)³⁵.

Проте декларації не завжди приймалися офіційною владою. Про це свідчить і протест посла Сергія Козицького від 27 березня 1925 р. у Міністерство освіти про факти не прийняття заяв від українського населення з проханням викла-

дати дисципліни на українській мові в школах³⁶. У цьому документі зауважено, що не зважаючи на перешкоди з боку місцевих чиновників, населення Ковельського повіту збирає підписи на шкільних деклараціях. Проте «сам інспектор зазначив, що прийом з кожної особи декларації з повіту технічно неможливо робити щодня», саме тому керівництво повітової Просвіти вважає цей факт недопустимим і таким, що не порушує права громадян та «навмисне гальмує справу». Саме тому Товариство «просить інспектора надати відповідне телеграфне керівництво стосовно зібрання декларацій», щоб уникнути таких порушень³⁷.

Як видно із звітних документів Ковельської повітової «Просвіти» за 1926 р. Товариство в організаційному плані у другій половині 1920-х рр. поділялося на секції: 1) організаційну (керівник С. Підгірський); 2) літературно-мистецьку (керівник А. Олексюк) із драматичною (керівник М. Блащаневич), хоровою (керівник Я. Братко), музичною (керівник А. Тишецький) підсекціями; 3) шкільно-лекційну (керівник П. Миселюк); 4) гуманітарно-добродійну (керівник О. Підгірська), 5) бібліотечну (керівник В. Оксюк)³⁸.

Шкільно-лекційна секція виникла у квітні 1925 р. на підставі постанови Ради Ковельської повітової «Просвіти». Проте через «брак фахових сил для провадження праці секції за 1925 рік» 10 жовтня 1926 р. новопризначеним керівником секції П. Миселюком були скликані загальні збори шкільно-лекційної секції³⁹. На них делегати-просвітяни із філій і читалень заслухали статут секції, схваливши його і зобов'язавшись працювати згідно цього установчого документу і затвердили план роботи на 1926–1927 рр. Також було обрано 5 членів Ради секції: П. Миселюка (с. Мизове), І. Кричука (с. Довгоноси), Т. Солодху (м. Мацеїв), Г. Бирка (с. Секонь), П. Витинюка (с. Клевецьк). Цю інформацію зафіксовано у «Протоколі зборів делегатів шкільно-лекційної секції» від 10 жовтня 1926 р.⁴⁰

³³ Держархів Волинської обл., ф. 389, оп. 1, спр. 47, арк. 9.

³⁴ Там само, арк. 96.

³⁵ Там само, арк. 95.

³⁶ Там само, спр. 48, арк. 1-5.

³⁷ Там само, арк. 1-2.

³⁸ Там само, спр. 54, арк. 1.

³⁹ Там само, спр. 53, арк. 1-2.

⁴⁰ Там само, арк. 1.

Статут шкільно-лекційної секції Ковельської повітової «Просвіти» імені Лесі Українки окреслював основні напрямки культурно-освітньої роботи Товариства серед яких: спостереження і допомога у розвитку як державного, так і приватного українського і неукраїнського шкільництва у Ковельському повіті; проведення детальної статистики існуючих у повіті шкіл відповідно до типу навчального закладу і національності учнів; установлення кількості українських дітей, які навчаються в «рідних» і «чужих» школах; виявлення, у яких школах навчаються українські діти; «заохочення» і допомога українському населенню у відкритті державних і приватних шкіл різного типу та пояснення йому значення розвитку приватного шкільництва; збирання статистичних відомостей про чисельність українських педагогів у повіті; організація курсів із різних галузей знань, особливо курсів для неписьменних; влаштування лекцій на різну тематику⁴¹.

Щоб налагодити прочитання лекцій їх було поділено на шість відділів: медицини (керівники д-р М. Пирогов і д-р Д. Барченко), природничий (керівник Ю. Багацький), сільськогосподарський (керівник інженер-агроном Сторонський); літературно-історичний (керівники С. Підгірський і Ю. Пирогова); кооперативний (керівник А. Олексюк); релігійний (керівник священик І. Губа). Звітні документи про діяльність лекційної секції Ковельської повітової «Просвіти» у 1926 р. засвідчують, що саме прочитання лекцій було одним із успішних напрямів культурно-освітньої діяльності Товариства⁴². Зокрема, у цей рік було прочитано більше 20 лекцій на різну цікаву тематику в м. Ковелі та повіті. Наприклад, «Просвіта» її значення для українського народу у селах і містечках Задиби, Ружин, Клевцьк, Турійськ, Голоби, Шайно, Миляновичі (лектор С. Наумлюк); «Просвітянин і його обов'язки», «Хатня гігієна» чотири рази у с. Мизові і один раз у с. Секонь (П. Миселюк); «Людина й рослина», «Чи є душа в рослині», «Подорож на місяць» у м. Ковелі (Ю. Багаць-

кий); «Бактерії і приятелі хлібороба» у селах, містах і містечках Ковель, Мацеїв, Мельниця, Турійськ, Дроздні, Любитів, Облапи (лектор О. Сторонський); «Як працює наш шлунок» у м. Ковелі (М. Пирогов); «Театр» у м. Ковелі (Д. Барченко); «Радість Христа» у м. Ковелі (священик І. Губа) та ін.⁴³

Важливим напрямом роботи Ковельської повітової «Просвіти» імені Лесі Українки була фінансова підтримка збереження старих та відкриття нових державних і приватних українських навчальних закладів.

Виконуючи положення статуту, шкільно-лекційна секція Товариства зоорганізовувала окремий фінансовий фонд, який складався з коштів, які виділяла Рада «Просвіти», жертвували приватні особи і громадські установи, надходили від проведення вистав, концертів, курсів, спеціальних грошових зборів, прочитання лекцій, рефератів та ін.⁴⁴

При складанні плану видатків на 1927 р. організаційна секція Ковельської повітової «Просвіти» заклала у бюджет 500 злотих на організацію українських приватних шкіл⁴⁵, які Товариство отримало у 1926 р. від зібрання коштів «на рідну школу»⁴⁶. Від організації вистав, концертів, збірок у 1927 р. планувалося поповнити фонд на 500 злотих, від організації курсів, прочитання лекцій та рефератів на 200 злотих, а від надходження від бібліотек-читалень на 600 злотих. Разом у прибуткову частину фонду було заплановано надходження 1600 злотих, які мали бути витрачені на: канцелярію (50 злотих), придбання шафи для секції (80 злотих), закупівлю книжок і популярної літератури для організації секційної бібліотеки (200 злотих), проїзди референтами на відчити та лекції (600 злотих), організацію курсів для дорослих (250 злотих), пропагування «рідної школи» (300 злотих)⁴⁷.

Окрім організаційної та шкільно-лекційної секції збирання коштів на культурно-освітні цілі проводили й інші секції Товариства. Так 6 таких карнавочних збірок у 1926 р. організувала гуманітарна секція⁴⁸.

⁴¹ Держархів Волинської обл., ф. 389, оп. 1, спр. 54, арк. 7.

⁴² Там само, спр. 53, арк. 2 зв.

⁴³ Там само, арк. 4–4 зв.

⁴⁴ Там само, спр. 54, арк. 7 зв.

⁴⁵ Там само, арк. 1 зв.

⁴⁶ Там само, арк. 2.

⁴⁷ Там само, спр. 53, арк. 3 зв.

Про важливість культурно-освітньої роботи для Ковельської повітової «Просвіти» імені Лесі Українки свідчать звіти про її діяльність. Наприклад, у одному із них за 1927 р. наголошено, що просвітянам дуже важливо вести рішучу боротьбу із неписьменністю населення повіту, залучати до Просвіти дітей та виховувати із них свідомих громадян, адже «є такі села, де досі ще не мають шкіл і де молодь до 20-ти років є до 90% неписьменна»⁴⁹. Щоб виправити цю ситуацію, Ковельська повітова «Просвіта» імені Лесі Українки організовувала курси як для вчителів (з українознавства), так і для неписьменних селян: «Для цілі ліквідації неписьменности ужиті заходи Радою Просвіти – заснуванням на місцях по селех курсів для неписьменних. Щодо дітей, то в м. Голобах з початку до Просвіти не захотів ніхто з дітей, тепер же стало учасяє до 80-ти душ. Просвіта являється для них національною школою»⁵⁰. Товариство також пропагувало, щоб селяни відкривали приватні українські школи, грошове утримання яких мало б надходити із гмінних рад та мешканців села. Спробу відкрити таку школу у 1927 р. було зроблено у с. Годовичах, яку так і не було затверджено місцевою адміністрацією⁵¹. Як видно із звітних документів за 1927 р. Ковельська повітова «Просвіта» імені Лесі Українки мала у планах сприяти відкриттю таких шкіл у с. Поповичі та містечку Ратно⁵². Також у цей рік до 15 жовтня 1927 р. Ковельська «Просвіта» із культурно-освітньою метою влаштувала і провела 268 вистав, із них 2 у м. Ковелі; 105 відчитів рефератів по тематиці кооперації, сільського господарства, освіти, діяльності «Просвіти», літератури; 30 свят Тараса Шевченка, 11 свят Івана Франка, 2 свята «Просвіти»; двохтижневі кооперативно-господарські курси у містечку Ратно для 38 осіб⁵³.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Ковельська повітова «Просвіта» імені Лесі Українки офіційно розпочала свою роботу у місті Ковелі 14 червня 1920 р. У державному архіві Волинської області зберігаються організаційно-розпорядчі (статуту і положення «Просвіти»), облікові (журнали реєстрації вхідних документів, анкети членів, книги обліку

просвітян і проведених заходів тощо), довідково-інформаційні (листи, довідки, плани і графіки роботи, звіти про різні напрямки діяльності «Просвіти», списки членів і протоколи засідань і т.д.) документи Товариства та документи щодо особового складу (заяви, автобіографії, скарги просвітян тощо).

Саме культурно-освітню роботу Ковельська повітова «Просвіта» визначила у своїх статутних документах як основну мету своєї діяльності. Особливо ця робота активізувалася після прийняття 31 липня 1924 р. сеймом Другої Речі Посполитої закону прем'єр-міністра Польщі Владислава Грабського – «Про деякі постанови в організації шкільництва», який набрав чинності 1 жовтня 1924 р. і формував організаційні засади національного шкільництва у східних воєводствах держави аж до кінця міжвоєнного двадцятиріччя. Із прийняттям цього законодавчого документу розпочався справжній наступ на українське шкільництво. Щоб зберегти українські навчальні заклади члени Ковельської повітової «Просвіти» імені Лесі Українки у другій половині 1920-х рр. вдавалися до різних форми і методів діяльності – проводили народні віча та шкільні плебісцити по містах, містечках і селах повіту із підписання декларацій з вимогою викладання українською мовою у навчальних закладах. У 1925 р. було зорганізовано шкільно-лекційну секцію Товариства, яка використовувала різні способи культурно-освітньої роботи з місцевим населенням: боротьба за збереження діючих українських шкіл; заохочення жителів повіту до відкриття нових приватних українських навчальних закладів; подолання неосвіченості українців шляхом організації курсів для неписемних і виявлення дітей, які не відвідували школи тощо; прочитання лекцій і рефератів; проведення вистав, концертів, свят; організація різноманітних курсів тощо.

Не зважаючи на наявність окремих наукових розвідок, подальшого аналізу потребує культурно-освітня діяльність Ковельської Повітової «Просвіти» імені Лесі Українки у 1930-х рр., а також інші напрями роботи Товариства у міжвоєнний період.

⁴⁸ Держархів Волинської обл., ф. 389, оп. 1, спр. 54, арк. 3.

⁴⁹ Там само, оп. 2, спр. 5, арк. 2.

⁵⁰ Там само, арк. 1.

⁵¹ Там само, арк. 1.

⁵² Там само, спр. 71, арк. 1.

⁵³ Там само, арк. 1.

References

- Bandylo, L. F. (1988). Bibliotechna diial'nist' tovarystva "Prosvita" na Volyni: z pochatku XX st. do 1939 r. *Bibliotechnyj visnyk*, 2, 33–35. [in Ukrainian].
- Harbaruk, A. S. (2016). Vytoky Kovel's'koi povitovoi "Prosvity" (pochatok 1920-kh rr.). *Naukovyj visnyk Skhidnoievropejs'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, 3, 50–53. [in Ukrainian].
- Zuliak, I. S. (2005). Osoblyvosti funktsionuvannia "Prosvity" na Volyni u mizhvoienyj period. *Aktual'ni problemy vitchyzniano i ta vsesvitn'oi istorii*, 6, 81–87.
- Kramar, Yu. V. (2015). *Zakhidna Volyn' 1921–1939 rr.: natsional'no-kul'turne ta relihiyne zhyttia*. Lutsk: Vezha-Druk. [in Ukrainian].
- Kucherepa, M. M. (2016). Stanovlennia ta diial'nist' prosvitians'kykh orhanizatsij na Volyni (1918–1939 rr.). *Naukovyj visnyk Skhidnoievropejs'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, 3, 27–35. [in Ukrainian].
- Pisotskyj, A. M. (2002). Prosvitians'ka diial'nist': stanovlennia "Prosvity" v 20–30 rokakh XX st. na terytorii Volyns'koho Prybuzhzhia. *Mynule i suchasne Volyni j Polissia: kraj na mezhi tysiacholit'* (pp. 39–41). Lutsk. [in Ukrainian].
- Poniediel'nik, L. A. (1988). Tovarystvo "Prosvita" i volyns'ke teatral'ne mystetstvo. *Mynule i suchasne Volyni: Oleksandr Tsynkalovs'kyj i kraj* (pp. 229–230). Lutsk. [in Ukrainian].
- Ponomarenko, S. Ye. (2000). Volyns'ka "Prosvita" i knyhars'kyj rukh (1921–1939 rr.). *Naukovyj visnyk Volyns'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, 3, 93–97. [in Ukrainian].
- Ponomarenko, S. Ye. (1997). Kul'turno-osvitnia diial'nist' "Prosvity" na Volyni v 20–30 rr. *Naukovi zapysky aspirantiv*, 59–60. [in Ukrainian].
- Savchak, N. V. (1998). Volyns'ka "Prosvita" u borot'bi za ridnu shkolu. *Naukovyj visnyk Volyns'koho derzhavnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky*, 2, 39–40. [in Ukrainian].
- Savchuk, B. P. (1996). *Volyns'ka "Prosvita"*. Rivne: "Lista". [in Ukrainian].
- Sladkovs'ka, T. A. (2011). *Kul'turno-osvitnia diial'nist' "Prosvity" Volyni (1906–1921 rr.)* [Cultural and educational activity "Prosvita" in Volyn (during the years: 1906 – 1921 rr.)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj. [in Ukrainian].
- Sladkovs'ka, T. A. (2010). Poshyrennia "Prosvitamy" Volyni idei kooperatsii iak formy pozashkil'noi roboty. *Chasopys ukrains'koi istorii*, 19, 12–17. [in Ukrainian].
- Sladkovs'ka, T. A. (2009). Uchast' prosvitnikh orhanizatsij Volyni u kul'turno-osvitnij roboti sered natsional'nykh menshyn (kinets' XIX – 20-ti roky XX stolittia). *Chasopys ukrains'koi istorii*, 14, 22–27. [in Ukrainian].
- Suschuk, O. P. (2016). Diial'nist' osередkiv tovarystva "Prosvita" v selakh Hrabove ta Serekhovychi Kovel's'koho povitu na Volyni (20–30-ti rr. XX st.). *Naukovyj visnyk Skhidnoievropejs'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, 3, 120–126. [in Ukrainian].
- Tymoshenko, O. P. (2009). Diial'nist' tovarystv "Prosvita" na Volyni na pochatku XX st. *Naukovyj visnyk Volyns'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, 22, 249–256. [in Ukrainian].
- Trofimuk-Kyrylova, T. M., & Chybyrak, S. V. (2016). Kul'turno-mystets'ka ta prosvitians'ka diial'nist' biblioteky-chytal'ni v mistechku Matseiv Kovel's'koho povitu Volyns'koho voievodstva (1920–1930-kh rr.). *Naukovyj visnyk Skhidnoievropejs'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, 3, 115–120. [in Ukrainian].
- Zakon vid 31 lypnia 1924 roku, scho mistyt' deiaki polozhennia pro orhanizatsiiu osvity (1924). *Zhurnal zakoniv Respubliky Pol'scha*, 79, 1212–1214. Retrieved from: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19240790766/O/D19240766.pdf>.
- Filipovych, M. B. (2002). Luts'ka "Prosvita" (1918–1935 rr.) [Lutsk "Prosvita" (1918–1935 rr.)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). L'viv. [in Ukrainian].

Іван Тичина (м. Чернівці)

аспірант Чернівецького національного

університету імені Юрія Федьковича

E-mail: initapmc@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2536-0240>

Причини переслідування та ліквідації волинських «просвіт» польською владою наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття

У статті проаналізовано утиски з боку польської влади волинських «Просвіт» - національних об'єднань українців, котрі у Другій Речі Посполитій взяли на себе роль захисника українського шкільництва, культури та православної церкви від польських утисків. Важко переоцінити роль товариства «Просвіта» у міжвоєнний період в житті українців, адже саме ця громадська організація відіграла провідну роль в репрезентації та розвитку культури і освіти, пропагуванні української національної ідеї, згуртовуючи навколо себе інтелігенцію, молодь, селян. Будучи заснованою у Галичині в 1868 році, «Просвіта» досить швидко завойовує прихильність і на Волині, ставши після Першої світової війни найпопулярнішою і наймасовішою організацією цього краю. Тому не дивно, що саме товариство «Просвіта» взяло на себе найбільш запитані у тогочасному суспільстві функції: книговидання, налагодження шкільної освіти, організацію українського театру, тощо.

Прослідковано еволюцію польської візії щодо діяльності просвітянських осередків на Волині, охарактеризовано утиски, що чинилися щодо волинських «Просвіт» та розкрито наслідки їх ліквідації. Станом на середину 30-х років ХХ століття на Волині було ліквідовано практично усі «Просвіти». Замість ліквідованих осередків товариства «Просвіта», воєводська адміністрація мала намір створити українські громадсько-культурні організації, які б діяли під опікою влади й стояли на платформі польсько-українського співробітництва. Однією з них стала так звана «Просвітянська Хата».

Ключові слова: волинські «Просвіти», національні об'єднання, міжвоєнний період, Друга Річ Посполита, національна ідея, Волинь.

Ivan Tychyna (Chernivtsi)

postgraduate student of Chernivtsi National

Yuriy Fedkovich University

E-mail: initapmc@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2536-0240>

Prosecution and reasons for the discussion of the volynskaya «light» by polish authority at the beginning of the 20-s – the beginning of the 30-s years of the xx century

The article analyzes the reasons for the persecution and liquidation by the Polish authorities of the Volyn Enlightenment - national associations of Ukrainians, who in the Second Commonwealth assumed the role of a defender of Ukrainian schooling, culture and the Orthodox Church against Polish oppression. It is difficult to overestimate the role of the Enlightenment Society in the interwar period in the life of Ukrainians, because it is this NGO that played a leading role in the representation and development of culture and education, promoting the Ukrainian national idea, uniting the intelligentsia, youth, and peasants. Founded in Galicia in 1868, Prosvita quickly gained its commitment in Volhynia, becoming after the First World War the most popular and mass organization of this region. It is not surprising, therefore, that the Prosvita Society itself took on the most requested functions in that society at the time: book publishing, school education, organization of Ukrainian theater, and so on.

The evolution of the Polish vision of the activities of the Enlightenment centers in Volyn was traced, the harassment of the Volyn Enlightenment was characterized, and the consequences of their elimination revealed. By the mid-1930s, virtually all of the Enlightenment had been liquidated in Volyn. In exchange for the liquidated cells of the Prosvita society, the Voivodship administration intended to create Ukrainian public and cultural organizations that would operate under the authority of the authorities and stand on the platform of Polish-Ukrainian cooperation. One of them was the so-called «Enlightenment Hut».

Keywords: Volyn Enlightenment, national unions, interwar period, Second Commonwealth, national idea, Volyn.

Постановка наукової проблеми. Як відомо, товариство «Просвіта» виникло у Галичині наприкінці 60-х років XIX століття і, досить швидко, стало масовою та авторитетною організацією для галичан. На Волині ж, просвітянські ідеї знаходять своїх прихильників лише наприкінці Першої світової війни, якраз у той час, коли цей регіон втрапляє під владу Другої Речі Посполитої. Польська влада вбачала у «Просвіті» загрозу власним державницьким інтересам, намагаючись, за всяку ціну, полонізувати західноукраїнські землі, що увійшли до її складу. То ж, просвітянський рух, який швидко набував популярності і ставав усе масовішим, викликав занепокоєння, а згодом і переслідування з боку польської влади¹, оскільки національна організація українців гуртувала навколо себе найбільш свідому та освічену частину суспільства та стояла на варті української мови, культури, традицій. Намагаючись обмежити вплив просвітянських ідей на суспільство,

польська влада стала на шлях утисків, а згодом і ліквідації «Просвіти».

Метою запропонованої статті є з'ясування та аналіз причин переслідування волинських «Просвіт» владою Другої Речі Посполитої, а також наслідки ліквідації товариства для культурно-освітнього розвитку Волині у 30-х роках XX століття.

Аналіз останніх досліджень з теми. Історію становлення, діяльності та ліквідації товариства «Просвіта» на Волині у міжвоєнний період досліджували сучасні українські історики, присвятивши цій темі ряд наукових статей та монографій. Серед найважливіших праць щодо досліджуваної проблеми слід виділити роботи І. Зуляка^{2,3}, М. Філіпович^{4,5}, Б. Савчука⁶, які ґрунтовно і різносторонньо досліджували волинські «Просвіти» міжвоєнного періоду і присвятили цій темі власні монографії. Серед наукових статей слід виділити доробок волинських істориків М. Кучерепа^{7,8,9},

¹ Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 19. Луцьк, 2018. С. 83.

² Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) : монографія / І. С. Зуляк. Тернопіль : Воля, 2005. 946 с.

³ Зуляк І. «Просвіта» і суспільно-політичний рух Західної України (1919–1939). // Науковий вісник Чернівецького національного університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2005. Вип. 272. С. 90–97.

⁴ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр. : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 240 с.

⁵ Філіпович М. Українсько-польські відносини на прикладі діяльності Луцької повітової «Просвіти» в 20–30-х роках XX ст. // Україна у XX столітті: уроки, проблеми, перспективи. Київ : МІП, Український Центр духовної культури, 2001. С. 168–177.

⁶ Савчук Б. Волинська «Просвіта». Рівне : Ліста, 1996. 149 с.

⁷ Кучерепа М. «Просвіта» на Волині у міжвоєнний період (20-ті – початок 30-х років XX ст.) // «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне. Збірник наукових статей і документів / [за ред. В.К. Барана]. – Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2001. С. 11–23.

⁸ Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918–1939 рр. // Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки – № 3(328). Луцьк: Вежа, 2016. С. 27–35.

⁹ Кучерепа М. Просвіти та Просвітянські Хати – українські національні культурні осередки Волині у міжвоєнний період // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 19. Луцьк, 2018. С.96-104.

Л. Стрільчук^{10,11,12}, Ю. Крамара¹³. Перелічені автори розглядають діяльність «Просвіт» на Волині у міжвоєнний період, аналізують політику польської влади щодо «Просвіт», вивчають діяльність повітових товариств та їх діячів, прослідковують виникнення та діяльність «Просвітянських Хат», що виникли за підтримки польської влади на Волині та замінили «Просвіти».

Виклад основного матеріалу. Відомо, що Західна Волинь у період між двома світовими війнами перебувала у складі Другої Речі Посполитої. На цій території польською владою у 1921 році було утворене Волинське воєводство. Розгортання діяльності українських громадсько-культурних організацій і товариств, у тому числі, «Просвіти», на території Західної Волині розпочалося на початку 1920-х років, коли остаточно вирішилося питання державної приналежності західноволинських земель. Останні, на підставі умов Ризького мирного договору 1921 року, відійшли до Польщі. Переважну більшість мешканців новоствореного Волинського воєводства, за даними перепису 1921 року, становили українці.

Як зазначає дослідник просвітянського руху на Волині М. Кучерепа, на початку 1920-х років «Просвіти» в краї перебували на організаційній стадії і діяли вони з великою обережністю. У повітах Волинського воєводства засновувалися самостійні просвітянські товариства з окремими статутами. Відповідні осередки діяли у Кременці, Дубно, Рівному, Луцьку, Горохові, Володимирі, Ковелі. Кожен із них засновував бібліотеки-читальні. І уже станом на 1926 рік таких читалень у воєводстві було 600¹⁴.

Оскільки «Просвіти» мали окремі статuti і єдиної Централі (керівного центру «Просвіт») утворено не було, волинські «Просвіти» за організаційною структурою суттєво відрізнялися від галицького товариства «Просвіта». Однак, як і на Галичині волинські «Просвіти» стали одним з головних осередків національного життя місцевих українців. Своє завдання вони вбачали у розповсюдженні освіти й піднесенні національної самосвідомості українського населення Волині. Досить швидко просвітянство набуває все більшої популярності і перетворилося на масове явище. Кожне товариство започаткувало велику кількість філій у містах, а також у маленьких містечках і селах воєводства. Найбільшим періодом розквіту та розгалуженої діяльності «Просвіт» у Волинському воєводстві стали 1928–1929 роки. На ту пору на терені воєводства налічувалося загалом 640 організаційних осередків товариства, які об'єднували 16 700 членів¹⁵.

Зростання кількості просвітянських осередків поставило на повістку денну необхідність утворити єдиний центр «Волинської Просвіти». З цією метою з ініціативи ради Луцької «Просвіти» був скликаний 15 лютого 1921 року перший з'їзд представників повітових товариств. Його делегати заслухали доповіді «Українська школа на Волині», «Позашкільна освіта», «Дошкільне виховання», «Організація Просвіти на Волині», з якими виступили І. Власовський, Р. Шкляр, В. Федоренко, А. Пашук. Після дебатів з'їзд прийняв ухвалу про утворення «Об'єднання культурно-просвітних організацій Волині» і схвалив його Статут. І уже на цьому етапі діяльності

¹⁰ Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 19. Луцьк, 2018. С. 82–87.

¹¹ Стрільчук Л. Участь Арсена Річинського в громадсько-релігійному житті Волині 20–30-х рр. XX століття // Роль особистості в Церкві. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції – Луцьк, 2016. – С. 157–164.

¹² Стрільчук Л. Політика Другої Речі Посполитої на території Західної Волині щодо національних та громадських організацій / Л. Стрільчук // Міжнародна наукова конференція присвячена темі прометеїзму «Видатні постаті прометеїзму. Геррик Юзевський і його спадщина (до 125 річниці з дня народження)». Сьома щорічна сесія на тему прометеїзму. м. Луцьк, 26–27 жовтня 2017 р. – Луцьк, 2017. – С. 15–16.

¹³ Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928–1933 рр.) // Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки – № 3(328). Луцьк : Вежа, 2016. С. 58–63.

¹⁴ Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918–1939 рр.) // Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки – № 3(328). Луцьк : Вежа, 2016. С. 28.

¹⁵ Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928–1933 рр.) // Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки – № 3(328). Луцьк : Вежа, 2016. С. 59.

«Просвіти», вперше, польська влада декларує своє ставлення до українського об'єднання, і ця декларація звелася до того, що воєводське управління Статут «Просвіти» не зареєструвало.

А між тим, «Просвіта» активно займається розвитком україномовного шкільництва на Волині. Зазначимо, що на той час, 1922 рік, на території Волинського воєводства діяло 442 школи з українською мовою викладання¹⁶. Однак, ще до вступу в дію закону про шкільництво 1924 року переважна більшість цих шкіл була закрита польською владою.

Зусиллями товариств організовувались курси для неписьменних селян, а для вчителів – курси українознавства. Просвітняни завозили на Волинь з Галичини шкільні підручники українською мовою. Програма ліквідації неписьменності передбачала організацію філіями й читальнями відповідних курсів, видання букварів, «Просвітніх листків», забезпечення ними слухачів.

Однак, у 1927–1928 навчальному році на території Волині залишилось лише п'ять шкіл, де навчання проводилось українською мовою. Саме тому, товариство «Просвіта» активно стало на захист українських шкіл. Члени товариства брали участь у акціях шкільних плебісцитів, складанні декларацій за відкриття україномовних шкіл.

Пожвавлення українського національного руху на Волині викликало неабияке занепокоєння польської влади. Обговоренню цього питання було присвячено зібрання повітових старост, яке відбулося 18–20 січня 1923 року в Луцьку під головуванням виконувача обов'язків воєводи Тадеуша Двораковського. Більшість повітових старост у своїх виступах наголошували, що український національний рух на Волині існує і становить серйозну загрозу для польських національних інтересів. «Рух українців, – стверджував любомльський староста, – започаткувало православне духовенство і українське

учительство, яке перебуває під впливом діячів зі Східної Малопольщі. Дубенський староста констатував надто «швидкі темпи колонізації українців, що дало протилежний бажаному результат – створило поле для української агітації»¹⁷.

З перших днів існування «Просвіт» на Волині, польська адміністрація неприхильно ставилася до їх діяльності. Різними заборонами і репресіями вона стримувала розвиток українських культурно-просвітницьких організацій. Влада відмовлялася реєструвати філії, забороняла вистави, виступи українських хорів. Незважаючи на це, до кінця 1927 року «Просвіти» покрили густою мережею власних філій майже все Волинське воєводство. Лише Луцька «Просвіта» у 1928 році мала більше сотні своїх філій у селах і містечках повіту, в яких нараховувалось майже три тисячі членів¹⁸.

Втім, не дивлячись на зростаючу протидію з боку польської влади чисельність місцевих осередків «Просвіти» на Волині продовжувала зростати. Існували, щоправда, й чималі труднощі в діяльності товариства на місцях. Вони були пов'язані не лише з утисками польської влади, а й з гострою нестачею фінансових коштів. Певну допомогу організації надавали українські посли, центральна управа «Просвіти» у Львові, західноукраїнські політичні партії¹⁹.

Вже у 1927 році під приводом «політичної неблагонадійності» було закрито десятки повітових осередків «Просвіт». Наприклад, офіційним приводом до ліквідації дубнівської «Просвіти» стало опанування її осередків впливами Сельробу. В Дубні повітовий осередок товариства очолював посол М. Чусмай – один із лідерів партії Сельроб. У звіті воєводи В. Межа за 1927 рік читаємо: «посол Чусмай систематично влаштовує політичні наради виключно за допомогою членів «Просвіти» та її філій, що вказує на те, що діяльність товариства є швидше політичною, аніж освітньою»²⁰.

¹⁶ Iwanicki M. Oświata i szkolnictwoukraińskie w Polsce w latach 1918–1939 – Siedlce : Wyd. Uczelniane WSP w Siedlcach, 1975. (– 272 s.) S. 133.

¹⁷ Тичина І. Причини та особливості ліквідації товариства «Просвіта» на Волині 1928–1933 роки // KELM. Knowledge, edukatio, law, management. – Łódź. – № 3(23) / 2018 wrzesień. – P. 166–168.

¹⁸ Кучерена М. Становлення та діяльність просвітнянських організацій на Волині (1918–1939 рр. // Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки – № 3(328). – Луцьк: Вежа, 2016. – С. 29.

¹⁹ Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) : монографія. Тернопіль : Воля, 2005. С. 347.

²⁰ Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928–1933 рр.) // Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки – № 3(328). Луцьк: Вежа, 2016. С. 60.

Найбільша хвиля репресій проти волинських «Просвіт» пройшла у 1928 році після призначення очільником Волинської воєводської адміністрації Генрика Юзевського. Головним завданням польської політики на Волині воєвода визначив державну асиміляцію краю. Стратегічна мета «волинської політики» полягала в тому, щоб шляхом політичної асиміляції українського населення Волині добитися найтіснішої інтеграції цього регіону з Польщею²¹. Даючи загальну оцінку українству Волині, Г. Юзевський приходив до висновку, що загалом воно було придатне для державної асиміляції і схильне до співпраці з поляками. Однак, на думку воєводи, український рух на Волині, з огляду на державні інтереси Польщі, мав одну дуже небезпечну рису – йому був притаманний сильний галицький вплив. Через те важливе місце у «волинській програмі» займала проблема ізоляції Волині від політичних та ідеологічних впливів Східної Галичини. Передбачалось ліквідувати на терені воєводства політичні і громадсько-культурні організації, осередки яких перебували поза межами Волині²².

Вважаючи «Просвіти» політичною експозицією українського націоналізму Галичини, Г. Юзевський повів з ними нещадну боротьбу. Лише у 1928 році було ліквідовано 318 осередків товариства²³. В цьому ж році «Просвіти» змушені були припинити своє існування у рівненському, ковельському і дубнівському повітах, а в наступному – у Володимирському повіті.

У вересні 1931 року Г. Юзевський випрацював документ, котрий представив міністру внутрішніх справ Другої Речі Посполитої. В ньому, зокрема, містилися конкретні пропозиції щодо тактики поступового відмежування північно-східних земель від галицьких воєводств. «Ни-

нішня політична ситуація на Волині, – зазначав Г. Юзевський, – з огляду на сусідство зі Східною Малопольщею зобов'язує до здійснення певних кроків, які б, з одного боку, запобігли поширенню терористичних виступів, а з другого – підкреслили б політичну окремішність Волині»²⁴. На думку волинського воєводи, ізоляція Волині від Східної Галичини зробила б неможливою будь-яку пропагандистську діяльність галицьких політиків на терені воєводства, доставку партійної літератури, приїзди кур'єрів й одночасно спричинила б розрив організаційних зв'язків місцевих партійних осередків із львівськими центральними органами²⁵.

Члени волинських «Просвіт» досить болісно реагували на позицію польської влади щодо їх закриття, намагаючись у різний спосіб її оскаржити. Однак, дане протистояння не було на рівних. Використовуючи найрізноманітніші приводи, широко застосовуючи владні важелі впливу Польська адміністрація на Волині наприкінці 20-х та на початку 30-х років XX століття зробила усе можливе для того, аби ліквідувати «Просвіти».

У Центральному державному історичному архіві України, що у місті Львів зберігається фонд 348, у якому представлені документи волинських «Просвіт», зокрема «Протоколи Ліквідаційних зборів». Згадані документи проливають світло на процеси ліквідації національних товариств Волині. Зокрема у ліквідаційному протоколі Луцької Повітової «Просвіти» на Волині читаємо: «...збори скликані на підставі розпорядження Повітового Староства з дня 16 червня 1934 року і розпочалися о 10 годині 1 липня 1934 року, але з причин браку кворуму були відкладені Головою на одну годину... Об годині 11.20 Голова Товариства проголосив Другі збори, які на підставі параграфу 21 статуту Товариства

²¹ Стрільчук Л. Політика Другої Речі Посполитої на території Західної Волині щодо національних та громадських організацій // Міжнародна наукова конференція присвячена темі прометеїзму «Видатні постаті прометеїзму. Геррик Юзевський і його спадщина (до 125 річниці з дня народження)». Сьома щорічна сесія на тему прометеїзму. М. Луцьк, 26–27 жовтня 2017 р. Луцьк, 2017. С. 15.

²² Тичина І. Причини та особливості ліквідації товариства «Просвіта» на Волині 1928–1933 роки / І. Тичина // KELM. Knowledge, edukatio, law, management. Łódź. – № 3 (23) / 2018 wrzesień. P. 168–170.

²³ Кучерена М. Становлення та діяльність просвітнянських організацій на Волині (1918–1939 рр.) / М. Кучерена // Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки – № 3(328). Луцьк: Вежа, 2016. С. 29–30.

²⁴ Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 19. – Луцьк, 2018. – С. 85.

²⁵ Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928–1933 рр.) // Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки – № 3(328). Луцьк : Вежа, 2016. С. 60–61.

є правомочними при кратній кількості членів... Секретар зборів О. Проскурія відчитав офіційні листи Повітового Староства з дня 16 червня 1934 року, Міністерства Внутрішніх Справ з дня 28 квітня 1934 року № АА/2/107, Волинського Воєводського уряду з дня 23 травня 1934 року № ВРЗ-5/34... в порядку інформації виступив Голова Зборів, що озвучив основні пункти закриття і завішення, а також озвучив усі кроки оборони, які за цей час провела Рада Товариства «Просвіта» і, взагалі, зробила Рада за час авішання до 1 липня 1934 року»²⁶.

На Ліквідаційних Зборах Луцької «Просвіти» було прийнято рішення подати скаргу до Адміністративного Трибуналу на рішення Міністерства Внутрішніх Справ від 28 квітня 1934 року № АА/2/107, яке було одностайно підтримане. Усе рухоме та нерухоме майно Луцької «Просвіти», наявні коши передавалися Товариству «Просвіта» у Львові²⁷.

За подібним сценарієм відбувалися ліквідації усіх «Просвіт» на Волині. До середини 1930-х років адміністрація Г. Юзевського ліквідувала більшість осередків «Просвіт» у краї. У 1935 році їх залишилося лише сім.

Взамін ліквідованих осередків товариства «Просвіта», воєводська адміністрація мала намір створити українські громадсько-культурні організації, які б діяли під опікою влади й стояли на платформі польсько-українського співробітництва. Однією з них стала так звана «Просвітянська Хата»²⁸.

Перші «Просвітянські хати» почали з'являтися у волинських селах у 1932 році, після того як воєводська адміністрація ліквідувала більшість осередків товариства «Просвіта» на Волині. Їхнє відкриття супроводжувалося великими урочистостями, в яких брали участь українські посли й сенатори Волині, представники воєводської адміністрації. Розбудова «Просвітянських хат» проходила досить швидкими

темпами. Якщо в 1932 році їх налічувалося лише сім, то вже в 1937-му – близько 120, найбільше в Рівненському (53), Луцькому (28), Здолбунівському (28), Дубенському (19) повітах²⁹.

Створені на місці ліквідованих польською владою «Просвіт» українські громадсько-культурні організації, на зразок «Просвітянських Хат», «Просвітянських хорів» розглядались, насамперед, як інструмент для реалізації політичної концепції волинського воєводи Г. Юзевського, яка реалізовувалась у 1928–1938 рр. Чисельність цих організацій була невеликою (у 1937 р. на території воєводства налічувалося усього 120 «Просвітянських Хат»; для порівняння: станом на 1928 р. на Волині існувало 478 осередків «Просвіт»), а їх впливи – незначними. Репресії з боку польської влади на початку 1930-х рр. привели до фактично повного припинення діяльності «Просвіт» на території Волинського воєводства. Ці заходи мали негативний вплив на національно-культурне життя українського населення краю, спричинили загострення їх взаємин з місцевою воєводською адміністрацією.

Автор статті погоджується із думкою професора І. Зуляка про те, що переслідування просвітнього руху в Західній Україні було викликане тим, що польська влада була далека від розуміння національних інтересів українців. Протистояти негативним тенденціям влади було досить складно. Однак, «Просвіта» зуміла забезпечити важливий внесок у становлення національної свідомості західних українців³⁰.

Висновки. Колонізаційна, антиукраїнська, асиміляторська політика польської влади щодо українського населення Другої Речі Посполитої, зокрема Волині, загострила українсько-польські взаємини. Репресивна політика польської влади на початку 1930-х рр. привела до фактично повного припинення діяльності «Просвіт» на теренах Волинського воєводства. Ці заходи мали негативний вплив на національно-культурне життя

²⁶ Матеріали про діяльність Луцької повітової «Просвіти» та її ліквідацію. 1927–1937 / ЦДІАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 3492, арк. 12.

²⁷ Там само, арк. 12, 12-зв.

²⁸ Савчук Б. Волинська «Просвіта» / Б. Савчук. Рівне : Ліста, 1996. С. 112.

²⁹ Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928–1933 рр.) \ Ю. Крамар // Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки – № 3(328). Луцьк : Вежа, 2016. С. 61.

³⁰ Зуляк І. Взаємини «Просвіти» Східної Галичини з Волинню у міжвоєнний період [Текст] / І. Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / голов. ред. І. Зуляк ; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. – Тернопіль : [ТНПУ], 2013. – Вип. 1 : у 2 ч., ч. 1. С. 30–32.

українського населення краю. Переслідування та подальша ліквідація «Просвіт» на Волині була спричинена кількома чинниками: по-перше політичним становищем західноукраїнських земель, по-друге, дискримінаційною політикою урядів Другої Речі Посполитої щодо українців

загалом та «Просвіти», зокрема, по-третє, українсько-польськими політичними стосунками у цей період, по-четверте, браком єдності українських політичних сил і громадських організацій (взаємна недовіра, регіоналізм призводили до розпорошення і розколу сил).

References

- Zulyak I. (2013) Vzayemyny «Prosvity» Skhidnoyi Halychyny z Volynnyu u mizhvoyennyy period [Tekst] / I. Zulyak // Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Ser. Istoryia / holov. red. I. Zulyak ; redkol.: M. Aleksiyevevets', L. Aleksiyevevets', M. Barmak [ta in.]. – Ternopil' : [TNPU]. – Vyp. 1 : u 2 ch., ch. 1. – S. 30–32. [in Ukrainian]
- Zulyak I. (2005) Diyal'nist' «Prosvity» u Zakhidniy Ukrayini v mizhvoyennyy period (1919–1939) : monohrafiya / I. S. Zulyak. – Ternopil' : Volya. – 946 s. in Ukrainian]
- Zulyak I. (2005) «Prosvita» i suspil'no-politychnyy rukh Zakhidnoyi Ukrayiny (1919–1939). / I. Zulyak // Naukovyy visnyk Chernivets'koho natsional'noho univertsytetu: Zbirnyk naukovykh statey. Istoryia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny. – Chernivtsi. – Vyp. 272. – S. 90–97. [in Ukrainian]
- Kramar YU. (2016) Likvidatsiya tovarystva «Prosvita» na zakhidnovolyn's'kykh zemlyakh (1928–1933 rr.) \ YU. Kramar // Naukovyy Visnyk Skhidnoyevropeys'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Seriya: Istorychni nauky» – № 3(328). – Luts'k: Vezha. – S. 58 – 63. [in Ukrainian]
- Kucherepa M. (2001). «Prosvita» na Volyni u mizhvoyennyy period (20-ti – pochatok 30-kh rokiv KHKH st.) / M. Kucherepa // «Prosvita» na Volyni: mynule i suchasne. Zbirnyk naukovykh statey i dokumentiv / [za red. V.K. Barana]. – Luts'k: RVV «Vezha» VDU im. Lesi Ukrayinky. – S. 11–23. [in Ukrainian]
- Kucherepa M. (2018) Prosvity ta Prosvityans'ki Khaty – ukrayins'ki natsional'ni kul'turni osередky Volyni u mizhvoyennyy period / M. Kucherepa // Litopys Volyni. Vseukrayins'kyu naukovyy chasopys. Chyslo 19. – Luts'k. – S. 96–104. [in Ukrainian]
- Kucherepa M. (2016). Stanovlennya ta diyal'nist' prosvityans'kykh orhanizatsiy na Volyni (1918–1939 rr. / M. Kucherepa // Naukovyy Visnyk Skhidnoyevropeys'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Seriya: Istorychni nauky» – № 3(328). – Luts'k: Vezha. – S. 27–35. [in Ukrainian]
- Materialy pro diyal'nist' Luts'koyi povitovoyi «Prosvity» ta yiyi likvidatsiyu. 1927–1937 / TSDIAL Ukrayiny, f. 348, op. 1, spr. 3492, 34 ark. [in Ukrainian]
- Savchuuk B. (1996). Volyn's'ka «Prosvita» / B. Savchuk. – Rivne : Lista. – 149 s. [in Ukrainian]
- Stril'chuk L. (2018) Peresliduvannya «Prosvity» pol's'koyu vladoyu na Volyni u mizhvoyennyy period / L. Stril'chuk // Litopys Volyni. Vseukrayins'kyu naukovyy chasopys. Chyslo 19. – Luts'k. – S. 82–87. [in Ukrainian]
- Stril'chuk L. (2017) Polityka Druhoyi Rechi Pospolytoyi na terytoriyi Zakhidnoyi Volyni shchodo natsional'nykh ta hromads'kykh orhanizatsiy / L. Stril'chuk // Mizhnarodna naukova konferentsiya prysvyachena temi prometyizmu «Vydatni postati prometyizmu. Herryk Yuzevs'kyy i yoho spadshchyna (do 125 richnytsi z dnya narodzhennya)». S'oma shchorichna sesiya na temu prometyizmu. M.Luts'k, 26–27 zhovtnya 2017 r. – Luts'k. – S. 15–16. [in Ukrainian]
- Stril'chuk L. (2016). Uchast' Arsena Richyn's'koho v hromads'ko-relihiynomu zhytti Volyni 20 – 30-kh rr. KHKH stolittya / L. Stril'chuk // Rol' osobystosti v Tserkvi. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi – Luts'k. – S. 157–164. [in Ukrainian]
- Tychyna I. (2018). Prychyny ta osoblyvosti likvidatsiyi tovarystva «Prosvita» na Volyni 1928–1933 roky / I. Tychyna // KELM. Knowledge, edukatio, law, management. – Łódź. – № 3 (23) / 2018 wrzesien. – P. 165 – 170. [in Ukrainian]
- Filipovych M. (2007). Luts'ka «Prosvita». 1918–1935 rr. : monohrafiya / M. B. Filipovych. – Luts'k : RVV «Vezha» Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrayinky. – 240 s. [in Ukrainian]
- Filipovych M. (2001). Ukrayins'ko-pol's'ki vidnosyny na prykladi diyal'nosti Luts'koyi povitovoyi «Prosvity» v 20–30-kh rokakh KHKH st. / M. Filipovych // Ukrayina u KHKH stolitti: uroky, problemy, perspektyvy. – Kyiv: MILP, Ukrayins'kyi Tsentr dukhovnoyi kul'tury. – S. 168–177. [in Ukrainian]
- Iwanicki M. (1975) Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939 / M. Iwanicki. – Siedlce : Wyd. Uczelniane WSP w Siedlcach. – 272 s. [in Polish]

Лариса Понедельник (м. Луцьк)

кандидат історичних наук, старший викладач

кафедри нової та новітньої історії України

Східноєвропейського національного

університету імені Лесі України

E-mail: poniedielnyk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6677-8788>

Літературне життя на Волині в 1920–1930-ті роки: суспільно-політичні умови, угруповання, персоналії

У статті розкрито діяльність представників письменницької творчої інтелігенції Волині міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.). Проаналізовано культурну політику польської влади у Волинському воєводстві Другої Речі Посполитої, показано вплив суспільно-політичного процесу на розвиток літератури. Розкрито маловідомі біографії волинських письменників, показано їх внесок в українську та світову літературу, висвітлено активність письменників націоналістичної, пролетарської, романтично-ліричної течій та їхнє ставлення до правлячої політичної системи. Виявлено особливості літературного руху етноменшин регіону.

Ключові слова: Волинь, Волинське воєводство, література, поети, прозаїки, національні меншини, міжвоєнний період.

Larysa Poniedielnyk (Lutsk)

Candidate of Historical Sciences

Senior lecturer at the Department of Modern and Contemporary

History in Lesia Ukrainka East European National University

E-mail: poniedielnyk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6677-8788>

The literary life of the Volyn Voivodeship in 1921–1939 was researched. The cultural policy of the Polish authorities in Volyn is analyzed together with the influence of the socio-political process on the development of literature. The biographies of the Volyn creative people are represented, the contribution of representatives of national literature in Ukrainian and world art, the activity of writers of the proletarian current and their attitude to the ruling social system are shown.

Volyn writers actualized socio-political, socio-economic, cultural and education problems of interwar Volyn. The peculiarities of the literary movement of the of the region are discovered. As an example of the interethnic contacts, it is also shown the activity of the union «Volyn» which united the talented Polish and Ukrainian writers.

The peculiarities of the literary movement of the of the region are discovered. There is also analyzed the influence of the church on the creative work of writers, on the lyrical trend of, obtaining the political coloring of literary people. As an example of the interethnic contacts, it is also shown the activity of the union «Volyn» which united the talented Polish and Ukrainian writers. We analyzed the activity of publishing houses and bookstores which published and disseminated press issues and literature. Ukrainian publishing houses were under a permanent pressure.

At various stages of the article preparation, a set of general scientific, interdisciplinary, special-historical methods was used: analysis and synthesis, comparative-historical, structural-functional, problem-chronological, biographical and others. Their essence and features of rational-combined application are clarified.

Key words: Volyn voivodeship, literature, poets, prosemen, national minorities, interwar period.

Західна Волинь, згідно з умовами Ризького мирного договору, увійшла до складу Другої Речі Посполитої. У лютому 1921 р. було утворене Волинське воєводство, яке займало майже 35,8 тис. кв. км та об'єднувало 11 повітів¹.

І хоча Волинь відзначалася багатонаціональним характером, проте якщо порівняти за статистикою показники національної приналежності за переписами населення, які проводились у Польщі в 1921 та 1931 рр., то простежується значне зростання чисельності українського населення Волині, яке збільшилося на 443,3 тис. осіб, тобто на 45%. Загалом у національній структурі краю українці становили 68,4%² та мали перевагу в усіх повітах. Отже, регіон мав український етнічний характер.

Відтак у національній політиці Польської держави – Другої Речі Посполитої особливо гостро стояло «українське питання». Важливим кроком щодо асиміляції українського населення став сеймовий закон 1924 р., який стверджував, що державною мовою на території Польщі є польська. На його основі стали запроваджуватися «утраквістичні» (двомовні) школи, у яких викладання поступово переходило з української на польську мову. Рідна мова заборонялась у державних і муніципальних установах, відтак почалося переслідування україномовної преси, посилювався тиск на українські друкарні й видавництва³.

Незважаючи на утиски у політичній, економічній, релігійній, культурній сферах, українці Польщі здобули певні свободи й можливості для національного самовиявлення та розвитку рідної мови й культури. Вони мали власну національну пресу, видавництва, мережу громадських культурно-освітніх організацій та кооперативних установ. У зв'язку з посиленням політичного тиску зростав опір українців, який проявлявся в різних формах (диверсії, саботаж, страйки, партизанський рух тощо), що свідчило про радикалізацію настроїв населення «на кресах»⁴.

За такої складної суспільно-політичної ситуації розвивалося літературне життя міжвоєнної Волині. Українські культурні діячі прагнули поставити слово на службу національно-визвольним змаганням, сформувати національну самосвідомість власного народу. Порівняно зі «східняками, придушеними московським централізмом, західники тішачись відносною свободою в Польщі, могли замінити свої власні зусилля на культурному й літературному полі на зусилля, які іншим чином могла ефективно виконати ціла нація», – справедливо стверджує дослідник Р. Олійник-Рахманний⁵.

Поети, прозаїки, публіцисти прагнули до ідейного і творчого самовизначення. Це змушувало їх до корпоративної самоорганізації.

Щоправда, чимало літераторів ставили за пріоритет звеличення та оспівування краси краю, зображення сутності людського буття та почуттів. Творчість таких митців належить до романтичного напрямку. Усі вони залишили певний слід у культурному житті регіону. Літературні громадські об'єднання розвивалися лише в містах, мали виразну національну спрямованість та постійно боролися за виживання за умов польського державно-політичного режиму.

На Волині за міжвоєнного періоду ХХ ст. жили і працювали прозаїки У. Самчук, В. Островський, О. Мельничук, Б. Швед, М. Гаско, Галина Журба, П. Козланюк, Г. Тичковський, Влас Мизинець, Т. Костянтин та ін.

Одні з них стали більш відомими, інші мали вузьке коло шанувальників. Творчість багатьох із цих митців за часів радянської влади не вивчалася й лише з набуттям Україною незалежності їхні імена та літературне надбання стали відомі широкому загалові.

Українські митці, які жили на теренах Польщі, справляли великий вплив на розвиток української культури в Румунії, Чехословаччині, навіть радянській Україні. Прагнення народу до волі

¹ Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych, dotyczących województwa Wołyńskiego / pod red. S. Witkowskiego i S. Landy. Łuck, 1939. S. 2.

² Województwo Wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów // Przegląd Wschodni, 1939. T. 14, z. 1. S. 99–137.

³ Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / Р. Н. Оксенюк. – Львів : Каменяр, 1970. С. 180.

⁴ Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie, 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / Włodzimierz Mędrzecki. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. S. 135.

⁵ Олійник-Рахманний Р. Літературно-ідеологічні напрямки в Західній Україні (1919–1939 роки) / Р. Олійник-Рахманний. К. : Четверта хвиля, 1999. С. 3.

активізувало літературну діяльність представників т. зв. націоналістичного напрямку. Вони були найбільш продуктивними у творчому плані, їхні ідеї впливали на свідомість волинян, свідчили про стійкість народного духу, закликали до боротьби.

Одним із представників націоналістичного напрямку в літературі Волині й Холмщини 1920–1930-х рр. був Володимир Островський (1881–1950). Сьогодні це прізвище поступово повертається в українську культуру. Лише 1991 р. журнал «Дзвін» опублікував його повість «Сміх землі», рукопис якої зберігається у відділі україніки Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника⁶.

Розв'язання «українського питання» В. Островський вважав головною справою свого життя. Будучи активним членом УНДО, він проводив агітацію напередодні виборів до польського сейму, за що 1930 р. був арештований і відправлений до Луцької в'язниці. Так він став палким виразником ідей волинського селянства, нужденне життя якого описав у творі «Сільське страхіття». Як борець за православну віру В. Островський виступив в оповіданні «Хрест отця Василя». У збірці оповідань «За ґратами» письменник закликає до боротьби проти національного й соціального поневолення⁷. Водночас його творчість пронизана палкою любов'ю до волинського краю. На прикладі образу весни, яку митець ототожнює з красунею-дівчиною, він вірить, що Волинь прокинеться зі сну й настане світанок, прийде нове життя, якого гідні її люди.

Луцьке видавництво «Сьогодні» 1934 р. надрукувало збірку віршів В. Островського «Сільські стежини». На сторінках часопису «Наш світ» були опубліковані його оповідання «Журавлі» (1935) та повість «Вогнене око» (1936), у яких автор змальовував важку долю українців Холмщини⁸. Упродовж 1930–1940-х рр. у його

доробку з'явилися вірші та оповідання «Зайшло сонце в Холмі» (1940), «Холмщина до України», «Шлях Холмщини», історичні повісті «Князь Сила-тур» (1938). Твори письменника перекладалися російською та італійською мовами.

В. Островський писав україномовні підручники для початкової школи, видавав журнали «Наш світ», «Нарід», газету «Нова доба». Письменник розумів, що за відсутності фінансових засобів «завдання високої літератури можна і треба виконувати засобами масового, загальнодоступного мистецтва»⁹.

Радянська влада жорстоко помстилася талановитому митцеві. Під час депортацій середини 1940-х рр. його направили до Станіслава (тепер Івано-Франківськ), де згодом звинуватили в приналежності до «українських буржуазних націоналістів». Твори В. Островського були заборонені, книги вилучалися з бібліотек і знищувалися. На зборах письменників у Львові майбутній лауреат Ленінської премії М. Бажан виступив зі звинуваченням проти В. Островського, котрого назвав «вовком, який під виглядом вівці ввійшов у радянську літературу». Відтак письменника звільнили з посади директора школи і через два роки (1950) він помер за загадкових обставин. Могила В. Островського не збереглася¹⁰.

Важкі переслідування випали на долю уродженця с. Береги (нині Млинівський район Рівненської області) Онуфрія Мельничука (1899–1960). Через постійний контроль за його діяльністю з боку влади український прозаїк, громадський діяч змушений був виїхати до Аргентини. Яскравим зображенням важкого становища волинян під владою Польщі став його роман «У пошуках кращої долі», де у виразних контрверсійних художніх образах показано трагічні події, пов'язані з вимушеною еміграцією тисяч українських родин на чужину¹¹.

⁶ *Господин А.* Володимир Островський – невідомий працівник Волині / *А. Господин* // Літопис Волині : наук.-популяр. зб. волиєзнавства / Ін-т Дослідів Волині; голов. ред. М. Боровиковський. Вінніпег, 1966. – Ч. 8. С. 66–68.

⁷ *Революційні поети Західної України.* Київ : Радянський письменник, 1958. С. 328.

⁸ *Наш світ.* – 1935. – 15 серп. С. 15.

⁹ *Синюк С.* Справжній Островський [Електронний ресурс] / С. Синюк. Режим доступу: <http://portala4.pl.ua/cultura>.

¹⁰ *Господин А.* Володимир Островський – невідомий працівник Волині / *А. Господин* // Літопис Волині : наук.-популяр. зб. волиєзнавства / Ін-т Дослідів Волині; голов. ред. М. Боровиковський. Вінніпег, 1966. Ч. 8. С. 68.

¹¹ *Мельничук О.* Галерея славетних [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://mluniv.org./osoby.html>.

Наприкінці XIX ст. в українську літературу повернулось ім'я Галини Журби (дівоче прізвище Домбровська), дружини, соратниці А. Нивинського, однієї з найталановитіших українських письменниць міжвоєнних років. Літературна творчість жіноцтва, як зазначив історик Б. Савчук, є важливим показником його ролі в житті нації, адже саме на цій ниві, реалізуючи свій загально-освітній рівень та інтелектуальний потенціал, жінки мали змогу найповніше проявити внутрішній світ, прагнення, національні почування¹².

Галина Журба походила зі знатного шляхетського роду галицького Поділля. Вихована в традиціях польської культури, дівчина не забувала про свої українські коріння, які тягнулися за лінією маминого роду Копистинських. Майбутня письменниця самостійно опанувала українську мову, літературу, культуру та стверджувала: «По предках матері відгукнувся в мені голос української крові, українського духа»¹³. Ранні твори були опубліковані в юному віці. Рецензентами її перших збірок виступили І. Липа та Є. Чикаленко. Професійну допомогу письменниці-початківцеві надав відомий літературознавець А. Ніковський. Дослідники вказують на «цілком особливий» стиль письменниці, на точність у коротких фразах, що черговий раз засвідчує талановитість українських жінок¹⁴.

Разом із чоловіком А. Нивинським Галина Журба була активною учасницею революційного руху. Їх обох звинуватили в антидержавній діяльності: спочатку – в комуністичній, відтак – в українській націоналістичній. Активна просвітянка, вона, працюючи громадською бібліотекаркою, часто зверталася до українців мовою своїх героїв, читала лекції з історії українського народу, виховувала любов до природи краю. На сторінках волинської преси з'являлися її оповідання, публіцистичні статті. У статті «З'ясування

позицій», яку надрукувала в Рівному 22 січня 1922 р. газета «Боротьба», Галина Журба писала: «Мета наша – вкорінити глибоко в думку нашого працюючого народу почуття національної гідності, незалежності, самородності й віри у свої власні сили і в цих засадах виховувати український нарід... Бо нічого не вартий той нарід, що культурно слабкий, а політично не організований»¹⁵.

За допомогою дружини А. Нивинський видавав у Рівному одноденну газету Української соціал-радикальної партії (УСРП) «Боротьба» з епіграфом «Борітеся – поборете!». Польська влада заборонила її поширювати, оскільки вона закликала до боротьби. На це вказували слова передовиці: «Приймаючи як заповіт залишені нам гасла Великих Борців за визволення українського народу – Драгоманова й Франка, ми, соціалісти-радикали (бувші соціалісти-революціонери), вірні цим гаслам, підносимо стяг боротьби за національно-соціальне визволення українського селянства, робітників та працюючої інтелігенції на наших землях»¹⁶.

Переслідування, арешти змусили подружжя 1933 р. покинути Волинь і виїхати до Львова, де вони продовжили плідно працювати. Тут вийшов у світ написаний у Здолбунові прозовий твір Галини Журби «Зорі світ заповідають». Згідно з твердженням ученого Р. Іваничука, він «споріднений з «Волинню» У. Самчука, бо в обох випадках ідеться про події у волинських селах: в У. Самчука – Дермань, Кременець, у Галини Журби – придумана «Незабитівка» поблизу містечка Мізоч. Відмінності в тому, що «Волинь» – твір автобіографічний»¹⁷.

Життя письменниці – це суцільна боротьба. Її не випадково називають «провісником процесів, що починали добу культурного відродження і одночасно добу кривавої московської розправи з нашою культурою»¹⁸. Утративши чоловіка,

¹² Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1998. С. 184–185.

¹³ Галина Журба // Українське слово / упоряд. : В. Яременко, Є. Федоренко. К., 1994. Кн. 1. С. 462.

¹⁴ Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.) / Б. Савчук. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1998. С. 89.

¹⁵ Дем'янчук Г. Галина Журба / Г. Дем'янчук // Воскреслі для життя : Літературні силуети. – Рівне, 1998. С. 14.

¹⁶ Там само. С. 18.

¹⁷ Там само. С. 28.

¹⁸ Радіонова Н.К. Далекий світ – рідний світ української письменниці Галини Журби (1888–1979) // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею : матеріали конф., 24–25 лют. 2005 р. Рівне, 2005. Вип. 3. С. 128.

Галина Журба змушена була повіритися світом. Останні роки її літературної творчості пройшли у США, де вона заснувала Об'єднання українських письменників «Слово». 1955 р. у Буенос-Айресі вийшла її автобіографічна повість «Далекий світ», на яку позитивно відгукнулися літературні критики Є. Маланюк, Л. Рудницький, Ю. Шерех. Зокрема Л. Рудницький писав: «...широка картина життя шляхетської родини на Волині в дореволюційних роках, яка з бігом часу затратила свою ідентичність. Це сповідь мужності самої авторки, що свідомо зірвала накинені їй зв'язки з польськістю та пішла за зовом крові, української стихії»¹⁹.

У першій половині 20-х рр. ХХ ст. на Волині поживався літературний рух пролетарських письменників. Майже всі вони були членами КПЗУ. На Першій конференції представників цього напрямку у Львові 12 травня 1929 р., у якій узяли участь і волинці, делегати заявили, що «пролетарське письменство ... являється одним із засобів пролетаріату в боротьбі за визволення»²⁰.

Виразником ідей цього напрямку став видатний український письменник, літературознавець Мечислав Гаско (1907–1996). 1924 р. за активну участь у революційному підпіллі його арештувала польська влада та ув'язнила в Луцькій тюрмі. Упродовж шести місяців М. Гаско терпів знущання і тортури, проте гучні протести громадськості змусили випустити його на волю.

Перші проби пера майбутнього письменника припадають на час його революційної діяльності проти польської влади на Волині²¹. Згодом він залишив малу батьківщину, але продовжував боротьбу за її волю. 1926 р. його твори були надруковані в радянських періодичних виданнях. В УСРР М. Гаско став членом Спілки революційних письменників «Західна Україна», яка об'єднала понад 50 літераторів і художників – уродженців Галичини, Буковини, Закарпаття. Спілка видавала альманах, а в 1930–1933 рр. її друкованим органом став місячник «Західна Ук-

раїна». У ньому було надруковано чимало творів М. Гаско. Серед них поезії та оповідання «Пісня про шістьох розстріляних у Польщі», «На кордоні», «Західна Україна», «На прорив»²².

У грудні 1933 р. М. Гаско арештували за приналежність до «контрреволюційної письменницької організації “Західна Україна”». Його звинуватили в тому, що, «будучи поінформованим щодо діяльності окремих членів контрреволюційної організації «УВО», зокрема голови Спілки «Західна Україна» Мирослава Ірчана (А. Баб'юка), органам влади про це не доніс». Після тривалих допитів, очних свідчень, вимушеного «зінання» йому оголосили вирок: три роки концтаборів. Покарання відбував на Печорі разом з Остапом Вишнею та В. Гжицьким²³.

У вересні 1956 р. військовий трибунал Київського військового округу скасував постанову Особливої наради від 31 травня 1934 р. щодо М. Гаска і припинив справу за відсутністю складу злочину. Отримавши дозвіл на переїзд до Києва, він продовжив свою літературну діяльність, видавши кілька збірок поезій, літературно-критичних нарисів, монографій²⁴. Варто зазначити, що для письменника М. Гаска завжди залишалася музою рідна Волинь, край у якому він народився і якому присвятив своє життя.

Темі побуту, звичаїв та обрядів поліського села 20–30-х рр. ХХ ст. присвятив свою творчість волинський письменник Борис Швед (1906–1945 рр.). Хоча починав він як поет, однак став більш відомим як прозаїк. Найціннішою з художнього погляду є повість «Поліщуки», де правдиво змальовано сільське життя з його турботами і бідами, злиднями і трагедіями. Водночас автор показав народну обрядовість, повір'я, мудрість і досвід старшого покоління. У своїх творах він закликав шанувати й любити Бога, природу, рідних, цінувати принципи християнської моралі. І хоча сам письменник був «людиною з народу», здобув лише початкову освіту, його творчість мала велику пізнавальну та мис-

¹⁹ Williams Raymond. Culture is Ordinary [Elektronnyj resurs] / R. Williams. London, 1989. Rezhyim dostupu <http://artsites.ucsc.edu/faculty/Gustafson>.

²⁰ Трофимук С. М. Розвиток революційної літератури в Західній Україні 1921–1939 / С. М. Трофимук. – К. : ДВХЛ, 1957. С. 56.

²¹ Онуфрійчук М. А. Мечислав Гаско / М. А. Онуфрійчук // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині. – Луцьк : Твердиня, 1992. С. 6.

²² Дубина М. Калинчук М. / М. Дубина // Поезія. – 1984. Вип. 2. С. 151.

²³ Церква і нарід. – 1936. – Ч. 19. С. 592.

²⁴ Там само. С. 598.

тецьку вартість²⁵. Він був типовим представником молодшої генерації поетів Волині міжвоєнного періоду ХХ ст., що намагався втілити у своїх віршах «нові меланхолійні мелодії думок, геометрії волинської вишивки, творчого бунту і думки місцевого люду»²⁶.

Ще у 12 років з'явилися перші проби пера Василя Матчука (літературний псевдонім Влас Мизинець) (1907–1943 рр.). Уродженець с. Запілля Любомльського повіту Волинського воєводства, він з дитинства ставився до художнього слова як до могутньої зброї. Вихований на творчості Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Пушкіна, юнак постійно перебував в епіцентрі революційної боротьби, за що тричі його арештовували й ув'язнювали в луцькій та ковельській тюрмах. Однак Влас Мизинець продовжував організовувати робітничі страйки, демонстрації, найбільшою з яких стала широковідома Колківська першотравнева демонстрація 1935 р.²⁷

Влас Мизинець займався самоосвітою, вивчав літературу, політекономію, а також есперанто, польську, німецьку, єврейську, китайську мови тощо.

Від перших віршів «Я все пам'ятаю», «Заходило сонце», «У вечірній час» до більш зрілих поезій «Друга рата» із циклу «Пісні селянина» Влас Мизинець не відступає від головної теми – опису злиденного життя волинського села за умов поневолення польською владою. Їхню квінтесенцію передають такі рядки: «Тут завжди похмуро, весілля немає, / людина тут наче захована в гріб. / Над всенькі тут мови лиш мова одна, / одвічна мова про хліб і про хліб». Цю тему поет продовжує в новелах «Комасація», «Наймит», «Бандохи», «Спосіб», у репортажі «Село в прірві» та ін. У поетичних творах «Пролетарські розкоші», «Злодій» автор закликає не миритися з безправним становищем робітників, які важко працюють на промислових підприємствах.²⁸

Навіть перебуваючи у в'язницях, поет за допомогою своєї гострої зброї – пера виступає проти ворогів рідного народу. Яскраві образи борців за соціальне та національне визволення західноукраїнських земель він змальовує в новелах «Червона корсетка», «В пілсудській тюрмі», «Виконати» та ін.²⁹ Творча спадщина Власа Мизинця слугує яскравим прикладом болісного переживання митця за долю свого народу та незламного прагнення віддати письменницький хист задля його служіння.

Тиск польської національної політики позначився на становленні поетичної творчості українського поета Івана Степанюка (1903–1934 рр.). Відчувши на собі важке становище українців у підневільному краї, юнак став активним учасником революційних виступів молоді сіл Цуцнова, Поромова, Рокитниці (населені пункти над Західним Бугом. – Л. П.). Закликом до боротьби були його революційні пісні, вірші. Їх співали на нелегальних зібраннях комсомольців Західної України і членів КПЗУ, під час демонстрацій, у тюремних катівнях.³⁰

Сьогодні важко встановити належність поетичних рядків тому чи тому авторові: тоді їх намагалися приховувати, однак дослідники стверджують, що «Над Бугом», «Лист з Холмщини», «Коні вітер поганяє сиві», «По той бік Збручу» належать саме І. Степанюку. Через революційну діяльність поета переслідував польський уряд, а 12 вересня 1925 р. він був змушений залишити Волинь і перейти польсько-радянський кордон. Його поетична творчість продовжувалася в УРСР, де сформувалися інші ідейні переконання, які стимулювали нові поезії. Вірші й оповідання молодого автора друкувалися на сторінках багатьох газет і журналів. І. Степанюка прийняли до Спілки революційних письменників «Західна Україна»,³¹ а його твори 1931 р. увійшли до «Антології української поезії».

²⁵ За волю народну. Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. 1921–1939: Документи і матеріали / ред. кол.: О. Т. Бугайов (голов. ред.) [та ін.]. Львів : Книж.-журн. вид-во, 1964. С. 184.

²⁶ Поліщук Я. Література рідного краю / Я. Поліщук. Рівне : Азалія, 1993. С. 34.

²⁷ Мизинець В. Друга рата // Революційні поети Західної України : антологія / упоряд. М. Трофимук. К., 1958. С. 13.

²⁸ Мизинець В. Друга рата // Революційні поети Західної України : антологія / упоряд. М. Трофимук. К., 1958. С. 304.

²⁹ Онуфрійчук М. Влас Мизинець (1907–1943) // Волинь літературна : збірник / ред. В. Гей. – Луцьк, 2000. Вип. 1. С. 16.

³⁰ Столярчук Б. Митці Рівненщини : енцикл. довід. 1-е вид. – Рівне : Ліста, 1997. – С. 266.

³¹ Революційні поети Західної України. – Київ : Радянський письменник, 1958. С. 234.

Як зазначалося, творчість окремих літературних діячів залишається маловідомою за сучасних умов. До них належить поет Тацій Костянтин (1899–1942 рр.). Будучи на посаді секретаря Дубенського повітового комітету КПЗУ у 1925–1926 рр., він висловлював свою непримиренність до політики польської влади, гостро критикував її у віршах. За активну революційну діяльність був арештований і засуджений. Із приходом Червоної армії Т. Костянтина звільнили із в'язниці. Щоправда, не можемо досі ознайомитись із творчістю Т. Костянтина, оскільки дослідникам не вдалося віднайти вірші поета. Однак про них згадують у своїх спогадах Г. Гапончук, білоруський письменник Я. Бриль та інші.³² Підписуючи поезії псевдонімом Буй-Тур, він виражав у них бажання боротьби за поневолений рідний народ.

Хоча українці Волині жили в європейській державі, вони були значною мірою ізольовані від європейської культури, тому певний вплив на їхнє ознайомлення із західною культурою справляла літературна діяльність представників національних меншин, які мешкали на теренах краю.

Творчу генерацію волинських німців представляли Г. Генке (1913–2000 рр.), Г. Тичковський (1910–1987 рр.), Е. Вайс (1906–1988 рр.), Е. Кончак (1903–1979 рр.), Г. К. Шмідт (1909–1972 рр.). Німецькі літератори міжвоєнної Волині зазнавали потужного впливу євангельсько-лютеранської церкви, тому політика польської влади не призвела до їхньої полонізації, а в їхньому середовищі панували патріотизм та усвідомлення національної гідності.

З-поміж німецьких літераторів Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. великий інтерес становить творчість Густава Тичковського, уродженця колонії Пустомити Горохівського повіту. Тривалий час він працював на різних посадах у Луцьку, брав участь у громадському житті, за що його переслідувала поліція. Твори митця, опубліковані в часописі «Волинський вісник» («*Wolhynischer Bote*»), сповнені любов'ю до рідного краю та місцевим патріотизмом. Глибокими переживаннями ліричного героя пронизані його роздуми про шляхи відновлення власного «Я».³³

Чеську національну культуру представляли чехи-волинці В. Лоуда, І. Кнотек, Й. Фойтік, Я. Грегра, Й. Рейзек. У національному часописі «Голос Волині» («*Hlas Volynju*»), який видавали у Квасиліві, поблизу Рівного, а також у львівській газеті «Діло» свої поетичні твори друкував В. Либовецький (1906–1980 рр.). Окрім того, він проявив себе як театральний діяч, балетмейстер, кіноартист: написав лібрето до балету «Марійка», знімався у фільмі «Полонинська любов» тощо.

Маємо небагато відомостей про уродженку Дубна Антонію Єржабек (у шлюбі Гржибовську) (1909–2002 рр.). Навчаючись у місцевій гімназії, вона почала писати поетичні твори польською мовою, а згодом і чеською. Основними мотивами її творчості стали рідна Волинь, родина, люди, які працею звеличували цей край. Писала і про далеку Чехію – батьківщину своїх предків. Уже перебуваючи в еміграції, А. Гржибовська видала збірки поезій «волинської доби»: «Дощами падають зірки до саду», «Присмерки та світання», «Аромати отчого дому» та інші, тож її творчість здобула визнання лише в 1970-х рр.³⁴

Польська влада розуміла суспільні роль і значення інтелігенції, тому, підтримуючи її, намагалася зміцнити свої національно-політичні позиції на теренах Волинського краю. Яскравим представником польської культури, для якого Україна була не лише батьківщиною, а й джерелом духовної наснаги, став поет, перекладач, публіцист Юзеф Лободовський. На запрошення воєводи Г. Юзевського він переїхав до Луцька, де заснував літературний тижневик «Волинь» (1937–1938 рр.). Будучи добре ознайомленим з «українським питанням», Ю. Лободовський з позиції оборони інтересів національних меншин у своїх поезіях, публіцистиці засуджував репресії польської влади щодо українців та закликав до єднання обох народів. Його вірші «волинського періоду», згодом включені до виданого в еміграції збірника «Золота грамота», засвідчують, що творчість Ю. Лободовського стала продовженням «польської романтичної української школи».³⁵

³² Тацій Костянтин (псевдонім Буй-Тур) [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://mluniv.org.ua./promluniv/vydatni-osoby>.

³³ Вітренко В. Література волинських німців / В. Вітренко. – Житомир : Волинь, 2003. С. 49.

³⁴ Янса Анна. Свідчення. Записано зі слів мешканки с. Сенкевичівка Горохівського району Волинської області, 1930 р. н. Записано 15. 03. 1975 р.

³⁵ З двома мовами чи з одним // Дзвін. 1925. 3 лип.

Зважаючи на складний духовний світ поета, сучасники називали його «Отаманом Лободою», натякаючи на «любов до козаччини». На портреті, який намалював його приятель, художник Е. Санца, Ю. Лободовський зображений як середньовічний лицар із булавою в руці на тлі малинового козацького прапора. У підписі до нього значиться: «Juzef Lobodowski duch et hetman consortionum poeticarum» («Юзеф Лободовський, вождь і гетьман поетичних товариств».³⁶

Відома польська письменниця і громадський діяч Ванда Василевська (1905–1964 рр.) формувала свої літературні погляди змалечку. Донька знаного публіциста, автора багатьох праць із проблем національних відносин, міністра закордонних справ в уряді Пілсудського-Морачевського (1919–1920 рр.) Л. Василевського, ще під час навчання в Ягеллонському університеті (Краків) розпочала громадсько-політичну діяльність. Цьому сприяло її домашнє оточення. «Мій рідний дім був для мене доброю школою... Політичні суперечки, назви партій, організацій весь час лунали у моїх дитячих вухах... Атмосфера рідного дому, де на першому плані завжди стояли громадські, а не особисті проблеми, не могли не відбитись на моєму дальшому житті», – писала в «Автобіографії» письменниця.³⁷ Урешті, В. Василевська почала обстоювати відверто революційну позицію в польській літературі: зверталася до теми села та важкого життя польського народу. Її твори називали «звинувачувальним актом проти капіталізму».³⁸

Від батька дівчина успадкувала любов до України, до українських пісень. 1937 р. вона здійс-

нила подорож річками Стир, Турія, Горинь, Стохід, Мухавець, Ясьольда через усе Полісся. Під час цієї мандрівки збирала матеріали для літературних творів. Захоплена красою Полісся, Волині, вона бачила й важку долю людей, які жили у великих злиднях, боролися і гинули в боротьбі за краще майбутнє. Враження від подорожі лягли в основу повісті «Полум'я на болотах», яка стала першою частиною трилогії «Пісня над водами». У ній В. Василевська відобразила життя і побут поліщуків. Про щирість своїх почуттів вона писала: «Кожна книжка – клаптик мого життя, в кожній можна побачити не тільки долю моїх героїв, а й мою власну долю...»³⁹

Простежуючи діяльність літераторів волинського краю впродовж міжвоєнного двадцятиріччя ХХ ст., можна створити картину «суголосності» тодішньої суспільно-політичної дійсності та їхньої відповідальності за долю своїх народів. Разом з тим і поети, і прозаїки постійно перебували в пошуках кращого виразу власного таланту та прагнули віднайти способи донести живе слово до читача задля формування його світобачення. Це знайшло вияв у розвитку літературно-мистецьких течій – націоналістичної, пролетарської, романтично-ліричної, хоча виразні відмінності (за ідейними переконаннями) існували між двома першими, а лірика, романтика були властиві всім літераторам. Така ситуація стосувалася не лише українських, а й польських, меншою мірою чеських, німецьких митців, які висловлювали соціальний біль і потреби населення краю та водночас оспівували його красу, велич, природу і культурні традиції.

References

Bazhan, M. (Ed). (1985). *Ukrains'ka Radians'ka Entsiklopediia*. 12 t. / za red.– 2-he vyd. – Kyiv. Hol. red. Ukr. Rad. Entsykl. [in Ukrainian].

Buhajov, O, T. (Ed). (1964). *Za voliu narodnu. Borot'ba trudiaschikh Rovenschyny za sotsial'ne i natsional'ne vyzvolennia ta vozz'iednannia z Radians'koiu Ukrainoiu. 1921–1939: Dokumenty i materialy*. L'viv : Knyzh.-zhurn. vyd-vo. [in Ukrainian].

Chernykhiv's'kyj H. (1999). *Kremenechchyna vid davnyny do suchasnosti*. Kremenets' : Papirus. [in Ukrainian].

Chopov's'kyj V. Yu. (1993). *Ukrains'ka intelihentsiia v natsional'no-vyzvol'nomu rusi na Zakhidnij Ukraini (1918–1939)*. L'viv : Kraj. [in Ukrainian].

Dem'ianchuk H. (1998). *Halyna Zhurba. Voskresli dlia zhyttia : Literaturni syluety*. Rivne. [in Ukrainian].

³⁶ Шиповська І. Похвала Україні Юзефа Лободовського / І. Шиповська // Пісня про Україну/ Львів : [б. в.], 1996. С. 9.

³⁷ Василевська В.Л. Твори. В 8 т. Т. 7. Нариси. Статті / В. Л. Василевська. К. : Дніпро, 1967. С. 148.

³⁸ Там само. С. 7.

³⁹ Василевська В. Л. Дорога до весни: статті, нариси, памфлети / В. Л. Василевська. К. : Рад. письм., 1975. С. 156.

- Dubyna M. (1987, 10 lystop.). Mechyslav Hasko. Radian. Volyn. [in Ukrainian].
- Dzvin. – 1934. – Ch. 8/9. – 1 serp. [in Ukrainian].
- Halyna Zhurba (1994). Ukrains'ke slovo / uporiad. : V. Yaremenko, Ye. Fedorenko. Kyiv. Kn. 1. [in Ukrainian].
- Henyk S. (2001). Samchuk Ulas. 150 velykykh ukraintsiv. Ivano-Frankivs'k. [in Ukrainian].
- Hospodyn A. (1966). Volodymyr Ostrovs'kyj – nevtomnyj pratsivnyk Volyni. Litopys Volyni : nauk.-popular. zb. volyneznastva / In-t Doslidiv Volyni. Vinnipeh. Ch. 8. – S. 66–68. [in Canada].
- Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie, 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / Włodzimierz Mędrzecki. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. – 202 s. [in Poland].
- Mel'nychuk O. (n. d.). Halereia slavetnykh. Retrieved from <http://mluniv.org/osoby.html> [in Ukrainian].
- Myzynets' V. Druha rata / V. Myzynets' // Revolutsijni poety Zakhidnoi Ukrainy : antologhiia / uporiad. M. Trofymuk. – K., 1958. – 379 s. [in Ukrainian].
- Nash svit. – 1935. [in Ukrainian].
- Okseniuk R. N. (1970). Narisy istorii Volyni. Sotsial'no-ekonomichnyj rozvytok, revolutsijnij ta natsional'no-vyzvol'nyj rukh trudiaschykh (1861–1939). L'viv : Kameniar. [in Ukrainian].
- Olijnyk-Rakhmannyj R. (1999/10). Literaturno-ideolohichni napriamky v Zakhidnij Ukraini (1919–1939 roky). Kyiv : Chetverta khvyli. [in Ukrainian].
- Onufrijchuk M. Vlas Myzynets' (1907–1943) / M. Onufrijchuk // Volyn' literaturna : zbirnyk / red. V. Hej. Luts'k, 2000. [in Ukrainian].
- Onufrijchuk M. A. (1992). Mechyslav Hasko. Kalendar znamennykh i pam'iatnykh dat Volyni. Luts'k : Tverdynia. [in Ukrainian].
- Polischuk Ya. (2005). Literatura ridnoho kraiu. Rivne : Azaliia. [in Ukrainian].
- Radionova N. K. (2005). Dalekyj svit – ridnyj svit ukrains'koi pys'mennytsi Halyny Zhurby (1888–1979). Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu : materialy konf., 24–25 liut. 2005 r. – Rivne. [in Ukrainian].
- Revolutsijni poety Zakhidnoi Ukrainy (1958). Kyiv : Radians'kyj pys'mennyk. [in Ukrainian].
- Rusova S. (1934). Nashi vyznachni zhinky : literaturni kharakterystyky-syliuety. Kolomyia : [b. v.]. [in Ukrainian].
- Savchuk B. (1998). Zhinotstvo v suspil'nomu zhytti Zakhidnoi Ukrainy (ostannia tretyna KhIKh st. – 1939 r.). Ivano-Frankivs'k : Lileia-NV. [in Ukrainian].
- Shumovs'kyj Yu. (1994). Zrujnovane hnzdo, chy Istoriia odniei sviaschenyts'koi rodyny na Volyni. T. 2 : spohady. SShA, Savanna. [in USA].
- Stoliarchuk B. Mytsi Rivnenschyny : entsykl. dovid. / B. Stoliarchuk. – 1-e vyd. – Rivne : Lista, 1997. 366 s. [in Ukrainian].
- Syniuk S. Spravzhnij Ostrovs'kyj. Retrieved from <http://portala4.pl.ua/cultura> [in Ukrainian].
- Tatsij Kostiantyn (pseudonim Buj-Tur) [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu <http://mluniv.org.ua/pro-mluniv/vydatni-osoby>.
- Trofymuk S. M. (1957). Rozvytok revolutsijnoi literatury v Zakhidnij Ukraini 1921–1939. Kyiv : DVKhL [in Ukrainian].
- Tserkva i narid. – 1936. [in Ukrainian].
- Vasylevs'ka V. L. Doroha do vesny: statyi, narisy, pamflety / V. L. Vasylevs'ka. – K. : Rad. pys'm., 1975. 279 s. [in Ukrainian].
- Vasylevs'ka V. L. Tvory. V 8 t. T. 7. Narisy. Statyi / V. L. Vasylevs'ka. – K. : Dnipro, 1967. 380 s. [in Ukrainian].
- Vitrenko V. Literatura volyns'kykh nimtsiv / V. Vitrenko. – Zhytomyr : Volyn', 2003. 260 s. [in Ukrainian].
- Williams Raymond. (1989). Culture is Ordinary. Retrieved from <http://artsites.ucsc.edu/faculty/Gustafson> [in England].
- Województwo Wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów. (1939, T. 14). Przegląd Wschodni. [in Poland].
- Witkowskiej, S. (Ed). (1939). Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych, dotyczących województwa Wołyńskiego. Łuck. [in Poland].
- Yansa Anna. Svidchennia. Zapysano zi sliv meshkanky s. Senkevychivka Horokhivs'koho rajonu Volyns'koi oblasti, 1930 r. n. Zapysano 15. 03. 1975 r. [in Ukrainian].
- Z dvoma iazykamy chy z odnym // Dzvin. – 1925. [in Ukrainian].

Богдан Зек (м. Луцьк)

кандидат історичних наук,

провідний науковий співробітник

відділу новітньої історії

Волинського краєзнавчого музею

E-mail: zekbohdan@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7116-7487>

Волинський обласний провід ОУН(м) у 1941–1944 рр.: структура та кадровий склад

Діяльність підпілля ОУН(м) у роки німецької окупації залишається однією із маловивчених наукових тем. У цьому відношенні регіон Волині заслуговує на окрему увагу. Насамперед це пов'язано з тим, що на цій території діяли інші формації українського визвольного руху та течії Руху опору.

Яким чином постав волинський обласний провід ОУН(м) наразі невідомо. На початку нацистської окупації одним із перших його керівників був Анатолій Кабайда. Згодом на цій посаді його замінили Микола Книш та Кіндрат Швець. Частина членів обласного проводу ОУН(м) прибула із території Краківського генерал-губернаторства. На початковому етапі мельниківці займались пропагандистською роботою, створювали освітні курси, розбудовували мережу підпілля шляхом залучення нових членів.

Структурно обласний провід поділявся на Луцьку, Ковельську і Володимир-Волинську ексекутиви, до складу яких входило декілька менших районів. Чи не найбільше відомо про діяльність мельниківців на території Луцької і Володимир-Волинської ексекутив.

Матеріали дослідження дозволяють зробити припущення, що підпілля ОУН(м) на Волині відчувало нестачу кадрів. Так, керівники обласного проводу одночасно були керівниками і Луцької ексекутиви. Про Ковельську ексекутиву відомо найменше. У 1943 р. на території Волині починають виникати військові формування ОУН(м). Поетапно висвітлити цей процес наразі неможливо. До цього періоду відноситься активна фаза протистояння із ОУН(б). Останній фактор став чи не найголовнішою перепорою у розгортанні мельниківського підпілля на Волині. Частина їхніх формувань була роззброєна. ОУН(б) вдавалась до фізичної ліквідації своїх опонентів.

Восени 1943 р. із залишків військових формувань ОУН(м) було сформовано Український легіон самооборони. Голова обласного проводу Кіндрат Швець залишив територію Волині разом із легіоном самооборони. Підпільна мережа ОУН(м) післявоєнного періоду продовжувала діяти, але претендує на окреме вивчення.

Ключові слова: ОУН(м), Волинь, провід, підпілля, військові формування.

Bohdan Zek (Lutsk)

Candidate of Historical (Ph. D. in History),

Leading researcher department of recent history

Volyn regional museum

zekbohdan@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7116-7487>

Volyn regional leadership OUN(m) in 1941–1944: structure and staff

The OUN (M) underground activity during the years of German occupation remains one of insufficiently known scientific subjects Volyn region is worthy special attention in this respect.

First of all it is connected with the fact that there were other formations of the Ukrainian liberation movement and currents of the Resistance movement on this territory. It is unknown how the Volyn OUN organization appeared. At the beginning of Nazi occupation Anatoliy Kabaida was one of the first scientific leaders. Later

Mykola Knysh and Kindrat Shvets replaced him on this past. Some part of members of regional OUN (M) organization arrived from the territory of Krakiv General Government. First «melnykivtsi» were engaged in propagandistic work, they organized educational courses, expanded underground network involving new members. According to the investigative materials we can assume that the OUN underground was short of personnels. So the leaders of regional organization were the leaders of the Lutsk executive at the same time The Kovel executive is know the least.

In 1943 same army formations of the OUN (M) began to appear on the territory of Volyn. It is impossible to give clear treatment of this process at the time. And the active phase of opposition to OUN (B) dates from this period. The latter factor could be the main obstacle in expanding «melnykivski» underground in Volyn. Some of their formations were disarmed. The OUN (B) tried to liquidate their opponents physically.

In Autumn 1943 the Ukrainian legion of self-defence was formed out of the remains of the OUN army formations. The leader of the regional organization Kindrat Shvets left the territory of Volyn together with the legion of self-defence. The OUN underground network in the postwar period pretends to be studied separately.

Key words: OUN (M), Volyn, leadership, underground, military formations.

Постановка наукової проблеми. Темі українського визвольного руху періоду Другої світової війни присвячена значна кількість наукових досліджень. Проте, у переважній більшості вказаних праць об'єктом вивчення стали інституції ОУН(б). На противагу цьому підпілля ОУН(м) ще потребує окремої уваги істориків. Саме тому на окреме дослідження претендує Волинський обласний провід ОУН(м).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вказана тема не знайшла свого висвітлення вченими. Проте, дотично, її торкалися К. Бондаренко¹, О. Ленартович², А. Д'яченко³, Я. Антонюк. Зокрема, останній звернув увагу на постать Ореста Зибачинського – керівника мельниківського підпілля на Волині⁴, а також післявоєнну мережі ОУН(м) на території Рівненської обл.⁵ Варто зазначити, що дослідники інколи помилково зараховують до історіографії мемуари учасників мельниківського підпілля, які передусім варто трактувати, як джерела⁶.

Невирішеними проблемами теми є питання теоретичних підходів, концептуального бачення боротьби і побудови незалежної держави, функціонування організаційної структури підпілля ОУН(м), мілітарні формування та їхня діяльність на території Волині.

Завданням вказаної публікації є прослідкувати процес становлення Волинського обласного проводу ОУН(м), охарактеризувати його структуру, виокремити ключові завдання і форми їх реалізації в умовах нацистської окупації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стан вивчення ОУН(м) на Волині ще не дає відповідей на більшість питань. Зокрема, не відомо і яким чином був сформований місцевий керівний осередок. На початку німецько-радянської війни існував Луцький провід ОУН(м), який очолював Анатолій Кабайда. Заступником останнього значився Микола Книш («Чорний»). Варто припустити, що саме Луцький провід у своїй компетенції охоплював усю Волинську обл.

¹ Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. Т. 3: Матеріали III міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни». Луцьк, 20–22 травня 1998 р. Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі: Tutsa, 1998. С. 15–31.

² Ленартович О.Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 412 с.

³ Д'яченко А. Мельниківські збройні формування та їх прихильники в роки радянсько-німецької війни (1941–1945 pp.) // Гілея. – 2017. – Вип. 116. С. 51–56.

⁴ Антонюк Я. Життєпис Ореста Зибачинського (1912–1993) // Current issues of social studies and history of medicine. Joint Ukrainian-Romanian scientific journal, 2018, №: 4 (20), Р. 60–67.

⁵ Антонюк Я. Останні мельниківці Рівненщини (1945–1949 pp.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал. 2014. № 2 (43). С. 62–100.

⁶ Данилюк М. Повстанський записник. Нью-Йорк – Джерсі-Сіті: «Свобода», 1968. 288 с.; Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони. Рівне: ТЗОВ «Каліграф», 2002. – 248 с.; Куделя М.П. Кризь бурі лихоліть. – Ніжин: ТОВ ВКП «Аспект», 1999. 112 с.; Скорупський М. У наступі і відступі (спогади). – Чикаго: Видання Українсько-американської видавничої спілки в Чикаго, 1961. 256 с.; Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник (спогади). Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1988. 155 с.

За свідченням учасників визвольного руху, Анатолій Кабайда був не задоволений своїм становищем, а тому у квітні 1942 р. залишає Луцьк і вступає до української допоміжної поліції Києва. Ймовірно, такий крок останнього був погоджений із вищим керівництвом ОУН(м). Таким чином, на чолі обласного проводу стає Микола Книш⁷ – уродженець с. Бодячів Ківерцівського р-ну Волинської обл.⁸

Опрацьовані джерела нашттовують на думку, що структура проводу відчувала нестачу кадрів. Ймовірно, у зв'язку з цим, до Луцька направляють Кіндрата Швеця і Сидора Кушнірука. Напередодні війни, вони входили до Холмського обласного проводу ОУН(м). Сидір Кушнірук керував фінансово-економічною референтурою обласного проводу⁹, а Кіндрат Швець очолював Сагринський районний провід (нині Люблінське воєводство Польщі)¹⁰. Окрім того, у вересні 1941 р. для проведення організаційної роботи із Берліну до Луцька був направлений Петро Мельник («Блакитний»). За завданням Миколи Книша він забезпечував доставку газети «Волинь» із Рівного до Луцька. Мельник легально працював у пекарні німецької військової частини і проживав на вул. Лютеранській, 6. Його помешкання використовувалось у якості конспіративної квартири ОУН(м)¹¹.

Окрім представників похідних груп, волинське підпілля ОУН(м) посилювалось і за рахунок розконспірованих членів організації. Для останніх волинські ліси мали стати надійним прихистком. Так, у зв'язку із німецькими репре-

сіями, узимку 1942 р. з Києва до Луцька прибуває Олег Штуль – член проводу ОУН(м) на центрально-східних землях України¹². Завдяки останньому лави волинського підпілля поповнила і Кіра Степаненко – керівниця жіночої сітки ОУН(м) в Києві. Через переслідування з боку німецької СД у 1942 р. вона була змушена виїхати до Луцька¹³. Їхня роль і вплив на Волинський обласний провід ще не до кінця з'ясовані.

Відомо, що на весні 1942 р. Волинський обласний провід ОУН(м) складався із організаційної референтури, яку очолював заступник Миколи Книша – «Михайлович»*, військової референтури – керівник Сидір Кушнір і референтури пропаганди, якою завідував Кіндрат Швець¹⁴. У керівництві проводу проходили ротацийні зміни. Так, у вересні 1942 р. «Михайлович» виїхав на Житомирщину і не повернувся. Тому замість нього Миколи Книш призначив своїм заступником Кіндрата Швеця, який водночас мав виконувати обов'язки і організаційного референта¹⁵. Уродженець с. Жидичин, член похідної групи ОУН(м) Михайло Солтис («Черкес») в обласному проводі відповідав на зв'язок¹⁶. Також відомо, що до складу проводу входив уродженець с. Жидичин Сергій Кротюк¹⁷ («Похмурий»)¹⁸. Однак поки що не вдалось встановити його посаду. Поряд із документами радянських каральних органів, вказаний склад обласного проводу у своїх спогадах підтверджує Микола Куделя («Недобитий») – провідник Торчинського районного проводу ОУН(м). Єдиною відмінністю є лише те, що Куделя відносить вказані події до 1941 р.¹⁹

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), спр. 75178 (у 5 томах, т. 1, арк. 46–47).

⁸ Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Серія «Літопис УПА» Бібліотека Т. 13. Торонто - Львів : Видавництво «Літопис УПА», 2014. С. 328.

⁹ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 1, арк. 34.

¹⁰ Там само, арк. 41.

¹¹ Антонюк Я. Останні мельниківці Рівненщини (1945–1949 рр.)... С. 63.

¹² Жуковський А. Життя й творчість Олега Штуля-Ждановича // Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича / Літ. ред. Е. Андрієвська; НТШ в Європі. Париж: Вид-во «Українського слова», 1986. С. 81.

¹³ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 1, арк. 210.

* Ім'я та прізвище невідоме, був уродженцем Житомирської обл.

¹⁴ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 1, арк. 47.

¹⁵ Там само, арк. 48.

¹⁶ Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони. С. 115.

¹⁷ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 1, арк. 69.

¹⁸ Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). – С. 328.

¹⁹ Куделя М.П. Крізь бурі лихоліть. С. 32–33.

Опрацьовані джерела наштотують на думку, що підпілля ОУН(м) на Волині не мало розгалуженої дієвої мережі. На користь цього свідчить структура обласного проводу. За словами Кіндрата Швеця він складався із Луцького, Ковельського і Володимир-Волинського окружних проводів. Луцький був об'єднаний із обласним проводом, Ковельським також керував Микола Книш, а в часі відсутності його заміняла дочка лікаря Пирогова. Остання у 1943 р. стала його дружиною²⁰. Володимир-Волинський провід очолював студент філософії Орест Тарасович, який добре знав німецьку мову і працював перекладачем у поліції²¹.

Варто припустити, що деструктивним чинником для розгортання мельниківського підпілля на Волині стала часта зміна керівників обласного проводу. Так, у березні 1943 р. в Рівному німці поранили Миколу Книша. Певний час він лікувався у шпиталі для членів ОУН, однак у квітні був арештований бандерівцями²². Таким чином, головою Волинського обласного проводу ОУН(м) стає його заступник Кіндрат Швець («Кіндрат», «Ігор», «Зелений»)²³.

Дещо більше відомо про його біографію. Він народився у 1913 р. в с. Жидичин Ківерцівського р-ну Волинської обл. (на Ківерцівщині народився і Микола Книш), навчався у Луцькій українській гімназії, став активним членом ОУН²⁴. У 1936 р. Кіндрат Швець (на той час «Кіндрат») разом із членами ОУН із с. Жидичин Миколою Чесюком і Василем Петруком був арештований польською владою за вбивство священика П'ятченка²⁵.

У 1938 р. він був звільнений за політичною амністією, деякий час працював у Варшаві, згодом повернувся у Жидичин²⁶. Під час ув'язнення імовірно захворів на туберкульоз хребта²⁷. Деякий час вчителював у с. Городок Сенкевичівського р-ну (нині Горохівський р-н Волинської обл.)²⁸. Після приходу радянської влади у листопаді 1939 р., за наказом голови Волинського обласного проводу ОУН Івана Скопюка²⁹, Швець переходить кордон разом із іншими членами ОУН с. Жидичин – Сидором Кушніруком, його сестрою Лідією і Василем Петруком³⁰. Опинившись на Грубешівщині, Кіндрат Швець упродовж 1940–1942 рр. вчителював у с. Пасіка³¹, а також, як було зазначено, був керівником Сагринського районного проводу ОУН³² до свого повернення на Волинь у 1942 р.³³

Про діяльність проводу ОУН(м) на Волині, на початку німецької окупації, відомо ще не достатньо. На місцях бойових дій, члени організації збирали зброю. Принаймні про це свідчать спогади Григорія Стецюка – члена ОУН(м) із с. Дорогиничі Іваничівського р-ну³⁴. За завданням господарчого референта обласного проводу Сергія Пукси, член організації із с. Буяні Луцького р-ну Микола Куделя збирав продукти харчування для похідних груп ОУН(м)³⁵. Восени 1941 р. у Луцьку були видані брошури членів організації Миколи Сціборського «Сталінізм» і «Віки говорять» Олега Штуля³⁶. Варто також зазначити, що за свідченням Тараса Угри, мельниківців у місті значною мірою підтримувала інтелігенція³⁷.

²⁰ ГДА СБУ, ф, спр. 75178, т. 1, арк. 50.

²¹ Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони. С. 86.

²² ГДА СБУ, спр. 75178, т. 1, арк. 53.

²³ Там само, арк. 182.

²⁴ Там само, арк. 64.

²⁵ Там само, арк. 58–59.

²⁶ Там само, арк. 25.

²⁷ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 3, арк. 126.

²⁸ Там само, арк. 118.

²⁹ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 1, арк. 66.

³⁰ Там само, арк. 26–27.

³¹ Там само, арк. 66.

³² Там само, арк. 41.

³³ Там само, арк. 47.

³⁴ Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник. С. 40.

³⁵ Куделя М. П. Крізь бурі лихоліть. С. 33.

³⁶ Газета «Волинь» (Луцьк). 1941. 16 листопада. С. 4.

³⁷ УПА: спогади, документи / Гол. упоряд. Ю. Мицик. К.: ПП «Фоліант», 2016. С. 284.

Наявні джерела дозволяють частково охарактеризувати конспіративний зв'язок обласного проводу. У цьому відношенні цікавими видаються свідчення Лідії Бальбузи («Карпо») – зв'язкової Кіндрата Швеця, а заодно актриси луцького театру³⁸. Отже, яким чином функціонував зв'язок волинського проводу? Переслідуючи організаційні і матеріальні цілі у 1942 р. Кіндрат Швець відкрив книжковий магазин у Луцьку на вул. Шевченка, 92 під назвою «Промінь»³⁹. Саме він відігравав ключове значення у налагодженні конспіративного зв'язку. За словами Лідії Бальбузи, члени ОУН(м) прибували до Луцька у визначений день і час. Вона їх зустрічала і перевіряла пароль. Далі вела до Швеця в магазин якщо там нікого не було. Після цього Швець посилав Бальбузу до голови обласного проводу «Вовка» (ймовірно Микола Книш або Орест Зибачинський) з повідомленням. Останній жив на вул. Першого Травня. Якщо «Вовк» був удома, то через Бальбузу і Швеця він передавав грипс прибулій людині. Якщо його не було, то дружина вказувала адресу, де він міг перебувати. У Луцьку «Вовк» мав явочні квартири на вул. Шевченка, Шопена або ж Коперника⁴⁰. За такою схемою підпільний зв'язок функціонував до червня 1942 р., коли Лідія Бальбуза залишила Луцьк і відправилась на гастролі з театром⁴¹. Варто припустити, що й після її від'їзду даний алгоритм зберігався.

Характеризуючи Волинський обласний провід ОУН(м) варто звернути увагу на вектори його діяльності. Один з них був пропагандистським. Зокрема, Кіндрат Швець поширював націоналістичну літературу: «Бюлетень», «Селянство», «ОУН». Організовував свята і літературні вечори: «День незалежності української держави», «Свято під Крутами», «Пам'яті Шев-

ченка»⁴². У липні 1942 р. в Жидичині за ініціативи членів ОУН(м) були проведені урочистості і відкрито пам'ятник на могилі загиблих українських патріотів⁴³, у тому числі розстріляних у Луцькій в'язниці⁴⁴. Про своє перебування там згадує і Олег Штуль. Він описує зазначені на хрестах роки життя загиблих і їх молодий вік⁴⁵. Практика встановлення подібних пам'ятників на території Волині була доволі поширеною. Причиною цього явища стали масові розстріли українців під час відступу більшовиків у червні 1941 р. Тому ініціаторами встановлення могли виступати не лише члени ОУН.

Після того, як Кіндрат Швець очолив провід, пропагандистська робота продовжилась. Улітку 1943 р. він наказав створити освітні гуртки у селах, які б не лише поширювали грамотність, але й прищеплювали націоналістичний світогляд. До освітнього процесу включили вивчення програми ОУН, історії України, математики, географії та інших предметів. Такі гуртки були створені у ряді сіл Луцького р-ну, у тому числі і в рідному селі Швеця – Жидичині. Останнім керував Василь Петрук – референт пропаганди Ківерцівського районного проводу ОУН(м). Одночасно він викладав історію України. Заняття проходили щонеділі у старій школі села⁴⁶. Членам освітніх курсів читав лекції і Кіндрат Швець, а в час його відсутності це робила Зінаїда Бахова⁴⁷. Загалом у Жидичині був доволі чисельний осередок ОУН(м). Із архівних джерел відомо 13 імен підпільників – жителів села⁴⁸. Безумовно, що це насамперед пов'язано з тим, що Жидичин був малою батьківщиною керівника обласного проводу. Значна культурно-просвітницька і мистецька робота була розгорнута і на території Володимир-Волинського окружного проводу⁴⁹.

³⁸ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 1, арк. 252.

³⁹ Там само, арк. 198–200.

⁴⁰ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 3, арк. 84–85.

⁴¹ Там само, арк. 85.

⁴² ГДА СБУ, спр. 75178, т. 1, арк. 48.

⁴³ Там само, арк. 183–184.

⁴⁴ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 3, арк. 174.

⁴⁵ Газета «Волинь» (Луцьк). 1941. 16 листопада. С. 4.

⁴⁶ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 1, арк. 190.

⁴⁷ Там само, т. 3, арк. 121.

⁴⁸ Там само, арк. 123.

⁴⁹ Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник... С. 131.

Як і бандерівці, мельниківці залучали нових членів до своєї організації. На цій ділянці мав успіхи Кіндрат Швець. Наприкінці вересня 1942 р. він переконав вступити до ОУН(м) військовослужбовця вермахту Михайла Каркоця⁵⁰. Його забезпечили документами на ім'я М. Нечепорука, буцімто працівника газети "Deutsche Ukraine-Zeitung". Певний час у Луцьку він проживав разом із Михайлом Солтисом на вул. Канівській, 16⁵¹. Узимку 1942 р. Кіндрат Швець особисто завербував уже згадану актрису луцького театру Лідію Бальбузу, яка стала його зв'язковою⁵². Мельниківцям вдавалось перевербовувати і бандерівців. Зокрема, на початку 1943 р. організаційний референт обласного проводу Сидір Кушнірук переконав вступити до ОУН(м) свого племінника Лавра Кушнірука (також уродженець с. Жидичин)⁵³, який працював у бандерівській організації «Січ»⁵⁴. У цьому ж році до мельниківців перейшов і голова Ківерцівської районної управи Микола Кушнір, висунутий на цю посаду ОУН(б)⁵⁵.

Окрім пропагандистського, Волинський обласний провід ОУН(м) докладав зусиль у формуванні збройного підпілля. Це відповідало рішенням керівництва ОУН(м) в Києві, згідно з яким створення партизанських відділів покладалось на «Інспекторат Ч. 2» у Рівному⁵⁶. Межі вказаного підпільного об'єднання співпадали із окупаційною адміністративною одиницею – генеральним округом «Волинь-Поділля». «Інспекторат Ч. 2» включав Волинський (Луцький) і Рівненські області проводу ОУН(м), які у свою чергу поділялися на 6 округ: Дубенську, Рівненську, Костопільську, Луцьку, Володимир-Волинську та Ковельську. Очолював «Інспекторат Ч. 2» у

Рівному Орест Зибачинський («Байрон», «Барда», «Коваль»). На початку 1943 р. з родиною він переїздить до Луцька і мешкає під прізвиськом Дзюбинський⁵⁷.

За рішенням центрального керівництва ОУН(м) для формування партизанських відділів на Волинь направили Антіна Баранівського, сотника Яценюка («Волинця») – провідника ОУН Житомирської обл. та Олексія Бабія («Арієць», «Білий»)⁵⁸. Очевидно, з цією метою, ще у грудні 1942 р. останній побував на території Володимир-Волинського р-ну⁵⁹. Від 1942 р. у розпорядженні ОУН(м) вже була військова школа поблизу озера Пісочне Старовижівського р-ну (однойменне озеро є також на території Шацького р-ну)⁶⁰.

Заходи по формуванню збройних відділів були вжиті і безпосередньо самим керівництвом Волинського обласного проводу ОУН(м). Так, за словами Кіндрата Швеця, у березні 1943 р., через загрозу репресій, він наказав перейти на нелегальне становище всім членам ОУН(м). Поряд із цим було прийнято рішення про створення загонів самооборони у селах. Їхнім керівником був призначений Сидір Кушнірук – колишній військовослужбовець польської армії. Як не дивно, один із таких загонів чисельністю у 12 бійців був сформований Лавром Кушніруком у с. Жидичин. У забезпеченні зброєю – гвинтівками, допомогла українська поліція⁶¹.

Одним із перших постав загін із 30 осіб на території Іваничівського р-ну. Бойове хрещення він пройшов у с. Бубнів Володимир-Волинського р-ну (або ж Локачинського р-ну). Мельниківці вступили у вогневий контакт з німцями і поляками, які грабували село⁶². Для керівниц-

⁵⁰ Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони... С. 49.

⁵¹ Там само. С. 53.

⁵² ГДА СБУ, спр. 75178, т. 3, арк. 83.

⁵³ Там само, т. 1, арк. 92.

⁵⁴ Там само, т. 3, арк. 175.

⁵⁵ Там само, т. 1, – арк. 55.

⁵⁶ Жданович О. Між юнацьким горінням і холодним досвідом // Непогасний огонь віри: Збірник на пошану полковника Андрія Мельника Голови Проводу Українських Націоналістів / Редактор Зиновій Книш, співробітники: Олег Штуль-Жданович, Юрій Пундик. Париж: Націоналістичне Видавництво в Європі, 1974. С. 484.

⁵⁷ Антонюк Я. Життєпис Ореста Зибачинського (1912–1993)... С. 65.

⁵⁸ Жданович О. Між юнацьким горінням і холодним досвідом... С. 484.

⁵⁹ Данилюк М. Повстанський записник... С. 111.

⁶⁰ Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник... С. 55–56.

⁶¹ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 1, арк. 93.

⁶² Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник... С. 58.

тва і розбудови військової сітки до Володимир-Волинського окружного проводу із бази на Кременеччині (нині Тернопільська обл.) 26 травня 1943 р.⁶³ прибув загін «Арійця» із 20 добровольцями⁶⁴. Певний час відділ розташовувався в районі с. Литовеж Іваничівського р-ну і незабаром сягнув 200 чоловік⁶⁵.

З метою оперативного керівництва відділами самооборони у червні 1943 р., за наказом Швеця, було створено загін зв'язку. Його очолив згадуваний «Волинець», згодом командиром став Михайло Солтис⁶⁶. Він нараховував близько 120 бійців – членів ОУН. Чотовими були: Лавро Кушнірук, Сергій Щирський («Тріска»), Олексій Чесюк, Бондарук (ім'я невідоме)⁶⁷, а також Михайло Каркоць⁶⁸.

Таким чином, влітку 1943 р. на території Володимир-Волинського р-ну діяли військові групи «Арійця», а в Луцькому «Гіркому». Сотник «Волинець» перейшов до Тараса Бульби-Борвця⁶⁹, оскільки на той час між ОУН(м) та отаманом існували домовленості про співпрацю. Відтак командування загону зв'язку від «Волинця» перейшло до Михайла Солтиса.

Деструктивним фактором у розгортанні мельниківського підпілля на Волині став не лише внутрішній кадровий дефіцит, ротація керівного складу, але й гостре протистояння із ОУН(б). Можливо, що останній факт перетворився у головний руйнівний чинник для ОУН(м).

У цьому плані цікавим є запис у щоденнику священика с. Романів Луцького р-ну Максима Федорчука від 30 липня 1941 р.: «Всі українські

хлопці, що повернулися з Німеччини, сваряться взаємно. Поділилися на партії: одні вважають себе мельниківцями, а другі бандерівцями. Замість праці – сіяння непотрібної ворожнечі між братами. Історія ж нас вчить, що при взаємній ворожнечі між братами ми руйнували свою державність на користь третій силі. Чи є в світі такий неорганізований нарід?!»⁷⁰.

Конфронтація між обома течіями дедалі більше радикалізувалась. Так, під час переговорів з ОУН(б) 21 березня 1943 р. в с. Завидів Іваничівського р-ну, ймовірно був вбитий керівник Володимир-Волинського окружного проводу⁷¹ Орест Тарасович («Ора»)⁷². Згодом така ж доля спіткала інших членів проводу – Куницького, Вороневича, Штукавку, Ріпаловського і Квасницького⁷³. Після знищення керівників Володимир-Волинського окружного проводу, певний час його очолював Андрій Гайворонський, пізніше «Грізний»⁷⁴.

Після роззброєння мельниківських формувань на Тернопільщині, надійшла черга й Волині. Так, наприкінці липня 1943 р. у районі трикутника сіл Литовеж, Заболотці, Ждар (нині Іваничівський р-н Волинської обл.) бандерівці роззброїли загін «Арійця», який налічував понад 200 стрільців⁷⁵. На той час командир загону був відсутній. Заступник «Арійця» – «Огник» і окружний провідник «Грізний» заборонили відкривати вогонь. Більша частина вояків перейшла на «Свинарську Січ» УПА⁷⁶. «Грізний» повернувся в Галичину⁷⁷, а командир «Арієць» вступив до лав дивізії СС «Галичина» і загинув в бою під Бродами⁷⁸.

⁶³ Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник... С. 61.

⁶⁴ Данилюк М. Повстанський записник.... С. 215.

⁶⁵ Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник... С. 63.

⁶⁶ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 3, арк. 174.

⁶⁷ Там само, т. 1, арк. 93–94.

⁶⁸ Там само, ф. 5, спр. 1660, арк. 75.

⁶⁹ Скорупський М. У наступах і відступах... С. 127.

⁷⁰ Данилюк В.О. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо-документальна повість. Луцьк : Ініціал, 1995. С. 99–100.

⁷¹ Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник... С. 51.

⁷² Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). С. 645.

⁷³ Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник... С. 51.

⁷⁴ Там само. С. 53.

⁷⁵ Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони... С. 86.

⁷⁶ Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник... С. 72–73.

⁷⁷ Там само. С. 123.

⁷⁸ Данилюк М. Повстанський записник... С. 277.

Це був не окремий випадок внутрішнього протиборства, а організований комплекс заходів. Для прикладу, в інструкції «Богдана» для СБ ОУН(б) від 29 серпня 1943 р. зазначалося, що по відношенню до мельниківців інколи варто вести таку ж роботу, як супроти ворогів⁷⁹. Про терор бандерівської СБ не однократно згадують у своїх спогадах і самі учасники визвольних змагань Олег Штуль⁸⁰, Микола Куделя⁸¹, Григорій Стецюк⁸², Михайло Каркоць⁸³, Михайло Данилюк⁸⁴, Максим Скорупський⁸⁵ та інші.

Влітку 1943 р. за наказом Швеця, разом із озброєною групою у розвідку по ківерцівських лісах вирушив референт пропаганди Ківерцівського районного проводу ОУН(м) Василь Петрук. Останній приєднався до бандерівців і повідомляв Швеця про дії останніх супроти ОУН(м). У вересні 1943 р. Петрук доповів Швецю, що за наказом Волинського проводу ОУН(б) проти нього готується терористичний акт. Згодом, за наказом Швеця, його агент Василь Петрук тікає від бандерівців і вступає до «Українського легіону самооборони», де проводив пропагандистську роботу⁸⁶.

Бандерівці прагнули, якщо не фізично ліквідувати Швеця, то максимально обмежити його діяльність. Певною мірою це їм вдавалось. У листопаді 1943 р. Швеця арештували і впродовж місяця⁸⁷ утримували у розташуванні краевого проводу ОУН(б) у лісі неподалік Колок⁸⁸. У час його відсутності обласним проводом керував Орест Зибачинський⁸⁹.

Перебування Кіндрата Швеця у командира УПА-Північ Дмитра Клячківського («Клим

Савур») підтверджує Микола Куделя. За його словами, вказана зустріч, де він був також присутній, відбулась у с. Кульчин*. Клячківський говорив про необхідність спільних дій обох течій ОУН, переконував, що СБ ОУН(б) припинить переслідування мельниківців. Після цього всіх відпустили⁹⁰.

Згодом, під час радянського слідства, Кіндрата Швеця звинувачували у спаленні с. Кульчин. За словами свідків, там його утримували бандерівці і він видав їхнє місце розташування німцям. У результаті останні провели каральну акцію. Швець це заперечував, вказував інше місце тримання під вартою, а також стверджував, що з німцями контактів не мав, оскільки воював з ними. За його словами, він наказав усім членам ОУН(м) залишити службу у допоміжній поліції і перейти на нелегальне становище або ж вступити до військових формувань організації.

Цікавим видається й той факт, що Швецю вдалось арештувати обласного провідника ОУН(б) Ананія Закоштуя. Останнього допитували із застосуванням побоїв, але в результаті також відпустили⁹¹. На жаль джерела не дають однозначної відповіді, хто із двох голів проводів був арештований першим, відтак невідомо супроти кого арешт став відплатною акцією.

Не дивлячись на гостре протистояння між обома течіями ОУН, Кіндрат Швець намагався налагодити взаємини, як з бандерівцями так і бульбівцями⁹². Варто також зазначити, що з боку ОУН(б) також робилися подібні кроки. Зокрема, 15 жовтня 1943 р. «Мирон» видав

⁷⁹ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. р-1021, оп. 1, спр. 6, арк. 20.

⁸⁰ Шуляк О. В ім'я правди (до історії повстанчого руху в Україні). Роттердам: [Б. в.], 1947. С. 30.

⁸¹ Куделя М. П. Кризь бурі лихоліть... С. 56–57.

⁸² Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник... С. 105.

⁸³ Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони. С. 117.

⁸⁴ Данилюк М. Повстанський записник... С. 245.

⁸⁵ Скорупський М. У наступах і відступах... С. 209.

⁸⁶ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 1, арк. 57–58.

⁸⁷ Там само, арк. 219.

⁸⁸ Там само, т. 3, арк. 205.

⁸⁹ Там само, т. 1, арк. 219.

* Нині Ківерцівський р-н Волинської обл.

⁹⁰ Куделя М. П. Кризь бурі лихоліть... С. 60–61.

⁹¹ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 3, арк. 203–205.

⁹² Там само, т. 1, арк. 108.

наказ про припинення будь-яких акцій проти мельниківців з боку ОУН(б) на Волині⁹³. Це виглядало логічно, адже обидві формації боролись за українську державність і боротьба між ними була абсолютно безглуздою. Однак на той час, фронт вже стрімко наближався до Волині.

Після роззброєння партизанських відділів на Володимирщині, у Луцькому районі продовжував діяти загін сотника Теренами Іларіона Поліщука («Нечая»)⁹⁴ у кількості 150 стрільців (ймовірно це був той же загін зв'язку). Він рейдував теренами, проводив пропагандистську роботу, поширював листівки. У районі с. Усичі (нині Луцький р-н) мельниківці роззброїли бандерівський відділ із 40 повстанців⁹⁵. На короткий час загін розпустили⁹⁶. Однак, невдовзі, особовий склад знову зібрався і восени 1943 р., загін сотника «Нечая» став ядром «Українського легіону самооборони» (31 батальйон СД).

На виникненні даного військового формування варто зупинитися окремо. Попри те, що історію «Українського легіону самооборони» у своїх спогадах описав його член Михайло Каркоць, все ще лишається невідомою участь у цьому процесі Волинського обласного проводу ОУН(м). Каркоць розповідає про переговори Михайла Солтиса з німцями⁹⁷, а також що рішення про створення «Українського легіону самооборони» було узгоджено останнім із Львівським проводом ОУН(м)⁹⁸. Складається враження, що Михайло Солтис міг приймати рішення без погодження із обласним проводом. На таку думку нас наштовхує факт непорозуміння між ним і Кіндратом Швецем. За словами останнього Солтис свого часу відмовлявся виконувати наказ Швеця про розпуск озброєного загону зв'язку⁹⁹. Більше того, у 1944 р. коли легіон перебував у с. Морочин на Грубешівщині (нині По-

льща), через конфлікт із Солтисом, Швець був змушений шукати зв'язок із керівництвом ОУН(м)¹⁰⁰.

Варто також зазначити, що згадувана група сотника «Волинця», за даними учасників підпілля, була розбита бандерівцями на території Польщі у 1944 р.¹⁰¹ Сам голова Волинського проводу ОУН(м) Кіндрат Швець з відступом німців у 1944 р. виїжджає на територію Польщі, де отримує наказ від центрального проводу ОУН(м) відновити організаційну мережу на території Львівської, Станіславської і Дрогобицької областей¹⁰². Вказаній темі варто присвятити вже окреме дослідження.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Волинський обласний провід ОУН(м) у часі німецької окупації потребує подальшого вивчення. На разі відомо, що організоване мельниківське підпілля відчутно діяло на території Луцького, Ківерцівського, Володимир-Волинського та Іваничівського районів. Безумовно, що організаційна мережа ОУН(м) існувала і в інших районах області, але могла бути далеко не чисельною. У своїй діяльності провід орієнтувався на розбудову організаційної мережі шляхом залучення нових членів. Керівництво робило акцент на пропагандистській, просвітницькій і культурно-мистецькій роботі. Окремо варто виділити комплекс заходів із створення воєнізованих формувань. Серйозною перепорою у діяльності проводу стали не стільки нацистський окупаційний режим і внутрішні організаційні проблеми, скільки бандерівське підпілля. Поряд із ідейним, широко використовувалось збройне протистояння із фізичною ліквідацією своїх опонентів. Керівництво обласного проводу ОУН(м) залишило Волинь після відступу вермахту, але їхня визвольна боротьба на територію краю продовжувалась.

⁹³ ДАВО, ф. р-1021, оп. 1, спр. 6, арк. 29

⁹⁴ Куделя М. П. Крізь бурі лихоліть... С. 46.

⁹⁵ Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони... С. 98–99.

⁹⁶ Куделя М. П. Крізь бурі лихоліть... С. 49.

⁹⁷ Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони... С. 108.

⁹⁸ Там само. С. 116.

⁹⁹ ГДА СБУ, спр. 75178, т. 3, арк. 179.

¹⁰⁰ Там само, т. 1, арк. 102.

¹⁰¹ Там само ф. 5, спр. 1660, арк. 125.

¹⁰² ГДА СБУ, спр. 75178, т. 1, арк. 67–72.

References

- Antoniuk, Ya. (2018). Zhyttiepys Oresta Zybachynskoho (1912–1993). *Current issues of social studies and history of medicine. Joint Ukrainian-Romanian scientific journal*, 4 (20), 60–67. [in Ukrainian].
- Antoniuk, Ya. (2014). Ostanni melnykivtsi Rivnenshchyny (1945–1949 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB. Naukovi i dokumentalni zhurnal*. № 2 (43). 62–100. [in Ukrainian].
- Antoniuk, Ya. (2014). *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh u postatiakh kerivnykiv. Volynska ta Brestska oblasti (1930–1955). Seriia “Litopys UPA” Biblioteka – T. 13*. Toronto – Lviv: Vydavnytstvo “Litopys UPA”. [in Ukrainian].
- Bondarenko K. (1998). Diialnist ukrainskykh zahoniv samooborony na Volyni, Bukovyni ta u Halychyni v roky Druhoi svitovoi viiny. *Ukraina-Polshcha: vazhki pytannia. T. 3: Materialy III mizhnarodnoho naukovooho seminaru “Ukrainsko-polski stosunki v roky Druhoi svitovoi viiny”*. Varshava: Svitovyi soiuz voyniv Armii Kraiovoi, Obiednannia ukraintsiv u Polshchi: Tyrsa. 15–31. [in Ukrainian].
- Danyliuk M. (1968). *Povstanskyi zapysnyk*. Niu-York – Dzherisi-Siti: “Svoboda”. [in Ukrainian].
- Danyliuk V. O. (1995). *Viryty z nadto boliache... Volyn: Khronika podii 1939–1944. Khudozhno-dokumentalna povist*. Luts'k: Initsial. [in Ukrainian].
- D'achenko A. (2017). Melnykivski zbroyini formuvannia ta yikh prykhylnyky v roky radiansko-nimetskoï viiny (1941–1945 rr.). *Zbirnyk naukovykh prats “Hileia: naukovyi visnyk”*. Vypusk 116 (pp. 51–56). [in Ukrainian].
- Zhdanovych O. (1974). Mizh yunatskym horiniam i kholodnym dosvidom. *Nepohasnyi ohon viry: Zbirnyk na poshanu polkovnyka Andriia Melnyka Holovy Provodu Ukrainskykh Natsionalistiv / Redaktor Zynovii Knysh, spivrobotnyky: Oleh Shtul-Zhdanovych, Yurii Pundyk*. Paryzh: Natsionalistychne Vydavnytstvo v Evropi. 478–490. [in Ukrainian].
- Zhukovskiy A. (1986). Zhyttia y tvorchist Oleha Shtulia-Zhdanovycha. *Paryzh Olehovi Shtulevi: Zbirnyk na poshanu Oleha Shtulia-Zhdanovycha / Lit. red. E. Andriievskia; NTSh v Yevropi*. Paryzh: Vyd-vo “Ukrainskoho slova”. 9–26. [in Ukrainian].
- Karkots-Vovk M. (2002). *Vid Voronizha do Ukrainskoho lehionu samooborony*. Rivne: TzOV “Kalihrat”. [in Ukrainian].
- Kudelia M. P. (1999). *Kriz buri lykholit*. Nizhyn: TOV VKP “Aspekt”. [in Ukrainian].
- Lenartovych O. Yu. (2011). *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh na Volyni v roky Druhoi svitovoi viiny: monohrafiia*. Luts'k: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [in Ukrainian].
- Skorupskiy M. (1961). *U nastupakh i vidstupakh (spohady)*. Chikaho: Vydannia Ukrainsko-amerykanskoï vydavnychoï spilky v Chikaho. [in Ukrainian].
- Stetsiuk H. (1988). *Nepostavleni pamiatnyk (spohady)*. Vinnipeg: Instytut doslidiv Volyni. [in Ukrainian].
- Shuliak O. (1947). *V imia pravdy (do istorii povstanchoho rukhu v Ukraini)*. Rotterdam. [in Ukrainian].
- Mytsyk Yu. (2016). *UPA: spohady, dokumenty*. K.: PP “Foliant”. [in Ukrainian].

Богдан Шабала (м. Луцьк)

аспірант Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки

E-mail: shabalabohdan1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3927-4669>

Історичні витоки фермерства на Волині

У статті з'ясовуються історичні витоки традицій індивідуального селянського господарювання у добу пізнього середньовіччя, аналізуються ознаки формування фермерських начал у сільському господарстві України і Волині у період утвердження капіталістичних ринкових відносин в середині XIX – на початку XX ст., порушується проблема функціонування господарств фермерського типу у 20–30-х рр. XX ст. на території сучасної Волинської області, визначаються головні чинники формування фермерського укладу в аграрному секторі.

Ключові слова: індивідуальне селянське господарство, фермерство, фермерське господарство, ферма сімейного типу, аграрна реформа, фермерський уклад.

Bohdan Shabala (Lutsk)

Postgraduate student of

LesyaUkrainka East European National University

E-mail: shabalabohdan1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3927-4669>

Historical origins of farming in Volyn

The historical origins of the traditions of individual peasant farming in the late Middle Ages are revealed, characterized by the consolidation of individual and family land usage and the formation of traditions of rational attitude to land resources, affirmation in the practice of managing such features as economic acumen and entrepreneurship. The signs of the formation of agricultural principles in agriculture of Ukraine and Volyn during the period of the establishment of capitalist market relations in the middle of the nineteenth – early twentieth centuries are analyzed, in particular, such as individual farming on their own or leased land and production of commodity agricultural products. Violated the problem of farm functioning in the 20's and 30's of the twentieth century on the territory of the modern Volyn Oblast, in terms of the implementation of agrarian reform of the Second Poland Partition Government that included large land ownership restrictions; formation of the land market; the formation of different types and sizes of farms that would be based on private land ownership; land-use improvement through land consolidation – the unification of disparate land owned by one owner into one allotment.

Key words: individual peasant farming, farming, farm, family type farm, agrarian reform, farming style.

Після проголошення державної незалежності України було запроваджено низку економічних реформ, спрямованих на побудову ринкової економіки. В аграрному секторі як головний стратегічний напрям реформи було визначено демонтаж колгоспно-радгоспної системи і створення господарств різних типів і форм, які базуються на приватній власності на землю та засоби виробництва. Аграрна реформа триває майже тридцять років. У процесі пошуку ефективної моделі аграрного виробництва, як у державі в цілому, так і на Волині, виникли нові суб'єкти господарювання,

у тому числі й фермерські господарства. Нині фермерство на Волині утверджується як один із важливих напрямів аграрних перетворень, що, на наш погляд, є цілком закономірним. Адже, фермерство має тут глибоке коріння. Вивчення його історичних витоків та передумов виникнення дасть змогу обґрунтувати історичну тяглість традицій приватного селянського господарювання, глибше зрозуміти закономірність появи фермерства, як моделі аграрного виробництва на Волині. Окрім того, актуальності темі додає те, що у період незалежності України її лише частково

торкалися поодинокі дослідники (В. Нечитайло¹, М. Заячук², І. Томич³).

Мета публікації – з'ясувати історичні витоки індивідуального селянського господарювання та основні етапи становлення традицій фермерського укладу на Волині.

Аналізуючи структурні зміни, які сталися в аграрному секторі Волинської області за час реалізації аграрної реформи, можна констатувати, що серед суб'єктів господарювання вагому нішу посіли фермерські господарства. Сьогодні їхня частка в корпоративному секторі є найбільшою: з 955 господарств, які функціонували в області у 2018 р., 580, тобто більше половини становили фермерські господарства⁴. Тому нині з певністю можемо говорити про те, що на Волині сформувався фермерський уклад як невід'ємна складова аграрного сектора.

Виникнення фермерських господарств на Волині, та й в Україні в цілому, є явищем закономірним і історично зумовленим. Традиції фермерства, як індивідуального ведення господарства на власній, або орендованій землі силами своєї сім'ї, або з використанням найманої праці мають глибоке коріння. Дехто із сучасних дослідників називають фермерами вже перших землеробів на Волині – носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки, що належить до епохи неоліту. Наявність землеробства тут у цей період підтверджується прямим радіовуглецевим датуванням двох зерен пшениці, виявлених під час археологічних досліджень об'єкта Ратнів-II поблизу с. Ратнів Луцького району у 2014 р. До речі, ці зерна на даний час є найбільш ранніми датованими хлібними злаками в Україні: одне з них датується 5 471–5 230 р. до н. е., інше – 5 341–5 215 р. до н. е.⁵. Однак вважати перших землеробів фермерами є великим перебільшенням, насамперед з огляду на те, що у той період ще не виділилися окремі сім'ї, як суб'єкти господарювання.

Так само сумнівними є твердження І. Томича про те, що своїм виникненням українське фермерство завдячує традиційному способу господарювання, коріння якого сягає часів Трипільської культури (IV–III тис. до н. е.) і що упродовж усієї історії кожна селянська сім'я вела своє господарство окремо від інших сімей⁶.

Більш обґрунтованими є погляди тих дослідників, які пов'язують виникнення господарств фермерського типу з появою козацьких хуторів у XVII ст., коли у результаті займанщини, як способу отримання землі, утворилися вільні козацькі господарства, що орієнтувалися на товарне виробництво і використовували найману працю⁷.

Однак, що стосується Волині, то, на наш погляд, традиції ведення індивідуального господарства силами окремої сім'ї на власній, або орендованій землі зародилися тут у другій половині XVI ст. Це стало наслідком реалізації аграрної реформи, відомої під назвою «Устава на волоки», яка почала проводитися у Великому князівстві Литовському, у т. ч. на волинських землях з 1557 р. За «Уставою» всі землі вимірювалися з одночасною оцінкою якості ґрунтів. Найкращі орні землі мали відводитися під великокнязівські та поміщицькі фільварки, а решта землі розбивалася на однакові ділянки – волоки і ділилася між селянами з розрахунку одна волока на господарство. За підрахунками дослідників площа волоки становила 21,72–23,89 га⁸. Селяни, які наділялися волокою мали сплачувати чинш, давати овес, сіно, стацію (щорічний натуральний податок). Крім сплати податків за отримані земельні наділи, потрібно було відпрацювати 2 дні на тиждень у фільварку, відбувати додаткові толоки, роботу на сіножатях тощо. Очевидно це можна вважати свого роду орендною платою селянина за користування державною, чи панською землею, оскільки він не мав права володіти нею.

¹ Нечитайло В. В. Сільське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. 434 с.

² Заячук М. Д. Становлення фермерства в Україні: просторово-часовий аналіз // Український географічний журнал. 2014. № 4. С. 57–62.

³ Томич І. Ф. Терниста дорога українського фермера. До 20-річчя фермерського руху (Історія становлення та розвитку АФЗУ). – Київ: ВД «Авіцена», 2010. 288 с.

⁴ Сільське господарство Волині. 2018. Статистичний збірник. Луцьк : Гол. упр. стат. у Волинській обл. С. 127.

⁵ Teligenko S. Motuzaite G. The First Farmer of Ukraine: an Archaeobotanical Investigation and AMS Dating of Wheat Grains from the Ratniv-2 Site [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/33073760/The_First_Farmers_of_Ukraine_an_archaeobotanical_investigation_and_AMS_Dating_of_Wheat_Grains_from_the_Ratniv-2_site

⁶ Томич І. Ф. Терниста дорога українського фермера. С. 8.

⁷ Нечитайло В. В. Сільське господарство... 434 с.; Заячук М. Д. Становлення фермерства в Україні... С. 57–62.

⁸ Ворончук І. О. «Волочна поміра» 1557 р. // Збірник наукових праць НДІУ МОН України. К., 2007. Т. 14. С. 379.

Документи кінця XVI – першої половини XVII ст. свідчать, що у багатьох сільських громадах Волині сформувалося волочне, або подвірне землекористування. Багато сімей отримали у користування по волоці і більше землі. Наприклад за даними інвентарів 1598 р. сіл Полонської волості, які належали князю Х. Радзивілу, у с. Городище на повній волоці господарювало 13 селян⁹, у с. Гірка – 7, у с. Полонка – 5¹⁰. В окремих випадках господарі мали більше волоки: наприклад в с. Коршів Савка Черетко та Савка Бумбилько з сім'ями мали по 2 волоки, Михно Бохнович, Йоско Скалевич та ще кілька господарів обробляли по 1,5 волоки¹¹. Тобто цієї землі було достатньо (навіть по сучасних мірках), щоб zorganizувати на ній досить ефективне та продуктивне господарство.

Отже, якщо в сучасному розумінні основною ознакою господарства фермерського типу є індивідуальне ведення господарства на власній, або орендованій землі силами своєї сім'ї, то для господарств селян, які перейшли на подвірне господарювання на окремих волоках, нехай у зародковій формі, були притаманні риси фермерства. Такі селяни, хоча й нелегкою працею, могли цілком забезпечити себе і свою родину власною продукцією і навіть частину її поставляти на ринок. Для цього їм потрібні були такі якості як любов до землі, працелюбність, господарська кмітливість та підприємливість. Поступово вони ставали основою ментальності волинського хлібороба, підвалинами, на яких згодом виростало фермерство.

Прообраз фермерських господарств можна побачити також в окремих фільваркових господарствах. Фільварки являли собою багатогалузеві господарства на зразок хуторів або ферм, організовані не лише для утримування магнатських дворів та адміністрації, а для виробництва товарної сільськогосподарської продукції на внутрішній та зовнішній ринки. Головною робочою силою в них були селяни-кріпаки та дворова челядь. Фільварками, як правило, управляла наймана адміністрація, однак цілком імовірно, що значна частина фільварків створювалася меншими землевласниками які вели господарство і управляли ними власними силами.

Таким чином, період другої половини XVI – XVII ст. був надзвичайно важливим для зародження організаційних та ментальних рис фер-

мерства на Волині: у цей час закріпилося подвірне-сімейне землекористування і господарі почали вести своє господарство індивідуально, силами власної сім'ї (слід зазначити, що індивідуальне подвірне землекористування переважало і у XVIII та XIX ст., коли волинські землі перебували під польською та російською окупацією); сформувалися традиції раціонального ставлення до земельних ресурсів, у практиці господарювання утвердилися такі риси як господарська кмітливість та підприємливість.

Проте в умовах подальшого утвердження феодально-кріпосницької системи, яка базувалася на монопольному володінні феодалів землею, на економічній і особистій залежності селянина від землевласника, умови господарювання волинських селян значно погіршилися. У цей період відбувається інтенсивне зростання магнатського, шляхетського та церковного землеволодіння й утворення великих латифундій. Оскільки вони засновувались на панщинній праці, відбувається остаточне закріпачення основної маси селянства. За рахунок сімейних поділів відбувається подрібнення селянських господарств і більшість з них втрачають можливість для розвитку через брак головного господарського ресурсу – землі.

Новий етап розвитку фермерських начал у сільському господарстві України і Волині у тому числі дослідники пов'язують з утвердженням капіталістичних ринкових відносин, що стало наслідком реформ, проведених російською владою у середині XIX – на початку XX ст., насамперед з реформою 1861 р. та столипінською аграрною реформою¹².

Реформу 1861 р. часто в історичній літературі іменують «селянською», що є цілком виправданим, оскільки вона була спрямована на кардинальні зміни саме у його середовищі. Основні її положення передбачали наступне: по-перше, ліквідацію особистої залежності селян від поміщиків (селяни переставали бути власністю поміщиків і переводилися у стан вільних сільських обивателів, могли вільно обирати рід занять, володіти рухомим і нерухомим майном, без втручання поміщиків влаштовувати сімейні справи тощо); по-друге, порядок наділення селян землею (їм надавалося право отримати у власність присадибну осілість і польові наділи та інші угіддя за викуп)¹³.

⁹ Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. Т. 3. К., 1852. С. 72–76.

¹⁰ Там само. С. 72–76; 80; 81; 84–88.

¹¹ Там само. С. 116–118.

¹² Заячук М.Д. Становлення фермерства в Україні... С. 58.

¹³ Полное собрание законов Российской империи. Т. 6. 2-е изд. М., 1909. С. 131.

В цілому реформа сприяла поживленню господарської та підприємницької діяльності селянства, адже окрім надання особистої свободи, було задекларовано ряд економічних прав і свобод, у тому числі право набувати у власність землю. Внаслідок цього селянські господарства постають як самостійні суб'єкти господарювання. В радянській історіографії дослідники у переважній більшості стверджують, що в результаті реформи українські селяни отримали у власність землі значно менше, ніж мали у користуванні до 1861 р. Однак на Волині ситуація була іншою. Завдяки указу від 30 липня 1863 р., який дещо змінив умови реформи 1861 р. на Правобережжі, селяни навпаки збільшили свій земельний фонд на 21,2%. Загалом після реформи колишні кріпаки на Волині в середньому отримали по 11,8 десятини землі на двір, державні селяни – 15,4 десятини¹⁴.

Поступово частина волинських селян почала закріплювати землю у приватну власність. Станом на 1905 р. загальна кількість землі у Волинській губернії становила 5 722 129 десятин, із них у приватному володінні – 2 819 930 (48,9%), надільні землі – 2 228 861 (39%), державні, церковні та землі окремих установ – 653,338 десятин (11,3%). Тобто, як бачимо, майже половина землі вже перебувала у приватній власності. Серед усіх категорій землевласників чисельно переважали селяни (9 221 володіння). Середній розмір селянського наділу становив 17,1 десятин. Переважна більшість селянських господарств (5 300) мали у приватній власності наділи до 10 десятин, 2 349 господарств – від 10 до 20 десятин¹⁵. Отже, можна констатувати, що ті селяни, які закріпили землю у приватну власність, свідомо обрали для себе основним заняттям сільське господарство. Середній розмір їхнього наділу давав можливість не лише забезпечувати власні потреби, а й виробляти товарну продукцію.

Однак розвиток селянських господарств стримував низка елементів феодально-кріпосницької системи в землеволодінні і землекористуванні, які залишилися після реформи 1861 р. Головними з них були наявність великого поміщицького землеволодіння, обмеження економічних та соціальних прав біднішого селянства, недосконале землекористування. Особливо серйозною перешкодою, яка

стримувала економічний розвиток селянських господарств, було недосконале землекористування з його головними вадами – черезсмужжям і вузькосмужжям. Вони були характерні для більшості господарств Волинської губернії. Часто земельні володіння власників склалися із декількох, а то й кільканадцяти ділянок, розміщених на великій відстані одна від одної та від помешкання, що потребувало додаткових зусиль і затрат під час їх обробітку, не давало змоги раціонально вести господарство. Наприклад, селяни Острозького повіту скаржилися, що надільні землі більшості господарів були роздроблені на 10–15 ділянок, і всі вони перебували у черезсмужжі із землями поміщика, причому частина з них була на відстані до п'яти верст від селянських дворів¹⁶. У Волинській губернії зафіксовано навіть випадки, коли селяни мали три десятини землі в 20-ти окремих клаптиках. У деяких господарствах надільна земля була розкидана невеликими ділянками на значній відстані – до 15 верст одна від одної¹⁷.

Усунути ці вади та інші залишки феодально-кріпосницької системи була покликана столипінська аграрна реформа, розпочата російським урядом у 1906 р. Основними її напрямками були: реорганізація землеволодіння, яка передбачала вихід селян із общини і закріплення у приватну власність належної їм землі; удосконалення землекористування через усунення черезсмужжя та вузькосмужжя, ліквідацію сервітутів та створення хутірських і відрубних господарств; створення умов для активізації земельного ринку і задоволення потреб селян у землі.

Столипінська аграрна реформа прискорила процес розшарування волинського селянства. Головною ознакою майнової диференціації дослідники вважають поділ господарств на різні категорії залежно від розміру земельного наділу і виділяють серед них заможні, середні та бідняцькі (малоземельні та безземельні) господарства. На Волині станом на 1910 р. заможних господарств (понад 9 десятин) налічувалося 72 451, або 16,5% загальної кількості, середніх господарств (6–9 десятин) – 84 557 (19,2%), бідняцьких (до 6 десятин) – 282 803, що становило 64,3% усіх господарств Волинської губернії¹⁸. Як бачимо, заможні та се-

¹⁴ Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині (1861–1939). Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. С. 17.

¹⁵ Шабала Я.М. Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст.: передумови, перебіг та наслідки. Луцьк: Волин. мистецька агенція «Терен», 2012. С. 78–79.

¹⁶ Шабала Я.М. Аграрні реформи на Волині... С. 83.

¹⁷ Історія Волині з найдавніших часів до наших днів: монографія / авт. кол. : І. Кічий, О. Михайлюк, М. Півницький [та ін.]. – Львів : Вища шк., 1988. – С. 40.

¹⁸ Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні : монографія. К. : Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1973. С.138.

редні господарства становили понад третину усіх селянських господарств. Їх, на наш погляд, можна віднести до господарств фермерського типу.

Унаслідок реалізації столипінської реформи упродовж 1906–1914 рр. на Волині було впорядковано 54 938 дворів на площі 382 191 десятин, у тому числі створено 42 091 одноосібне господарство. На хутори та відруби виділилися 36 910 господарств, що становило трохи більше 11% їх загальної кількості. Переважна більшість хуторів і відрубів у Волинській губернії була утворена на землях сільських громад. Вони займали площу 534 345 десятин, або 85,3% усієї площі, зайнятої хуторами та відрубамі. Із земель Селянського банку під хутори використано 19 822 десятин, під відруби – 70 350, із державних земель – лише 1 907. Станом на 1 січня 1916 р. загальна площа хуторів і відрубів у Волинській губернії становила 626 424 десятин¹⁹. Хутірські та відрубні господарства за основними засадами діяльності та способом організації виробництва також можна вважати прототипом фермерських господарств. У хутірських господарствах, які мали 7–15 десятин орної землі, впроваджувалася покращена сівозмінна, застосовували вдосконалені сільськогосподарські машини, на поля під засіви вносили добрива. Окрім забезпечення власних потреб, ці господарства виробляли надлишок продукції, яку реалізовували на ринку пересічно на суму 100–700 рублів²⁰.

Таким чином, селянська (1861 р.) та столипінська аграрна реформа початку XX ст. створили правові та економічні умови для розвитку індивідуальних селянських господарств. Частина з них, особливо заможні і середні господарства набувають низку ознак господарств фермерського типу, зокрема таких як індивідуальне ведення господарства на власній, або орендованій землі силами своєї сім'ї, виробництво товарної сільськогосподарської продукції.

Важливим кроком на шляху утвердження індивідуального господарювання у волинському селі стала аграрна реформа, яку проводив польський уряд у 20–30-х рр. XX ст. Польським сеймом було ухвалено закон від 20 серпня 1925 р. «Про виконання земельної реформи», який набрав чинності з 28 грудня 1925 р. Згідно з ним запровадження нового аграрного устрою передбачало: обмеження

великого земельного володіння; формування земельного ринку; утворення різного типу та величини господарств, які б ґрунтувалися на приватній власності на землю; удосконалення землекористування шляхом комасації – об'єднання розрізаних земельних ділянок, які перебували у власності одного господаря, в один земельний наділ.

За час реалізації реформи на Волині велике поміщицьке землеволодіння зменшилося більш ніж удвічі. З колишніх поміщицьких земель за цей період утворено 20 тис. ділянок для окремих господарств і 56 тис. додаткових наділів для доповнення різних категорій селянських господарств²¹.

Особливо позитивно на стан селянських господарств вплинули землевпорядні роботи, які були досить актуальними для Волині, адже тут частка роздроблених господарств становила 59,2%²². За підрахунками дослідників, з 226 060 господарств площею до 50 га, з двох ділянок склалися 11 975 (8,9%) господарств, із трьох – 23 367 (17,5%), із чотирьох – 16 725 (12,5%). Найбільша кількість господарств складалася з 6–10 ділянок – 43 443 (32,4%). До 1938 р. включно у Волинському воєводстві було проведено землевпорядні роботи на площі 779 832 га в 149 198 господарствах²³.

Зведення всіх ділянок в одну площу зробило господаря незалежним від громади, дало йому можливість раціонально вести господарство, на свій розсуд планувати сівозміни, визначати розмір площ під різні культури тощо. Хутірська система створила зручність в обробітку землі, наблизила земельну ділянку до житла, що дало змогу заощаджувати час і фізичну працю в господарстві, застосувати нову сільськогосподарську техніку й новітні агротехнічні заходи. Такі господарства, на наш погляд, за усіма ознаками являли собою фермерські господарства сімейного типу.

Слід зазначити, що ця реформа не вирішила усіх проблем селянства. Вона не ліквідувала земельного дефіциту і суттєво не вплинула на добробут біднішого селянства. Частка господарств величиною до 5 га становила майже 67% від загальної кількості господарств. Однак, разом з тим, майже на 25% збільшилася кількість господарств величиною від 5 до 50 га. Вони становили майже третину всіх господарств Волинського воєводства²⁴. За визначенням польських істориків міжвоєнного періоду господарства величиною

¹⁹ Якименко М. Приватизація селянської надільної землі в Україні (1906–1917): причини, наслідки // Економіка України. – 1997. – № 8. С. 70.

²⁰ Шабала Я. М. Аграрні реформи на Волині... С. 112.

²¹ Karlikowski W. Rozwoj gospodarzyrolnictwawołyńskiego // Wieswołyńska. – Luck, 1938. S. 32.

²² Rosloniec S. Rozdrobienie gospodarstw w Polsce // Rolnik ekonomista. – Warszawa, 1927. T. 3. S. 443.

²³ Шабала Я. М. Аграрні реформи на Волині... С. 170.

10–20 га являли собою тип багатого селянського господарства²⁵. Їхня кількість у 1938 р. становила 28 785 господарств. Вони існували переважно за рахунок праці власників із використанням незначної кількості найманої праці. З економічної точки зору це були досить рентабельні господарства. Тип сильного раціонального господарства представляли маєтності величиною 20–50 га. Станом на 1938 р. їх нараховувалося 3 774. Середній розмір такого господарства становив 27,6 га²⁶. В історіографії радянського періоду такі господарства кваліфікували як куркульські. Їхні власники, як би їх не називали, були добрими господарями. Господарства такої величини домінували і домінують у Європі. Більшу частина продукції, виробленої в цих господарствах, реалізували на ринку. В умовах піднесення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва господарства величиною 10–50 га

посідали чільне місце у виробництві валового сільськогосподарського продукту, мали всі можливості стати основою фермерського укладу.

Таким чином, волинське фермерство має глибоке історичне коріння, яке сягає доби пізнього середньовіччя. В його основі були традиції подвірного землеволодіння та індивідуального селянського господарювання, які практично не переривалися до Другої світової війни. Упродовж цього тривалого часу відбувався процес формування верстви ініціативних, працьовитих і підприємливих селян-господарів, для яких за способом господарювання і ментальністю були притаманні риси фермерства в сучасному розумінні слова. Очевидно саме тому на Волині ще до проголошення Україною незалежності почали відроджуватися традиції фермерства а з 1991 р. фермерські господарства стають невід'ємною складовою аграрної системи краю.

References

Istoriia Volyni z najdavnishykh chasiv do nashykh dniv: monohrafiia (1988) / avt. kol. : I. Kichyj, O. Mykhajliuk, M. Pivnyts'kyj [ta in.]. L'viv : Vyscha shk. [in Ukrainian].

Jaworski W. (1928). Projekt kodeksu agrarnego. Warszawa. [in Polish].

Karlikowski W. (1938). O rozwój gospodarczy rolnictwa wolynskiego. Wies wolynska. Luck. 28–37. [in Polish].

Nechytajlo V. V. (2004). Sil's'ke hospodarstvo fermers'koho typu v Ukraini: istoriia i suchasnist'. Kam'ianets'-Podil's'kyj: Aksioma. [in Ukrainian].

Okseniuk R. N. (1970). Narysy istorii Volyni (1861–1939). L'viv: Vyd-vo L'viv. un-tu. [in Ukrainian].

Pamiatnyky, yzdannye Vremennoiu komysseyiu dlia razbora drevnykh aktov. (1852). T. 3. Kyiv. [in Russian].

Polnoe sobranie zakonov Rossyjskoj ymperyy. (1909). T. 6. 2-e yzd. Moskva. [in Russian].

Rosloniec S. (1927). Rozdrobienie gospodarstw w Polsce. Rolnik ekonomista. Warszawa. T. 3. 443–456. [in Polish].

Shabala Ya. M. (2009). Vplyv ahrarnoi reformy na sotsial'no-ekonomichnyj rozvytok Volyns'koho voievodstva v 1920–1930-kh rr. Istorychni studii Volyns'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Vyp 1. Luts'k. 78–83. [in Ukrainian].

Shabala Ya. M. (2012). Ahrarni reformy na Volyni u XX – na pochatku XXI st.: peredumovy, perebih ta

naslidky. Luts'k: Volyn. mystets'ka ahentsiia "Teren". [in Ukrainian].

Sil's'ke hospodarstvo Volyni. 2018. Statystychnyj zbirnyk. (2018). Luts'k: Hol. upr. stat. u Volyns'kij obl. [in Ukrainian].

Teligenko S., Motuzaite G. (2016). The First Farmer of Ukraine: an Archeobotanical Investigation and AMS Dating of Wheat Grains from the Ratniv-2 Site [Electronic resource]. Access mode: https://www.academia.edu/33073760/The_First_Farmers_of_Ukraine_an_archaeobotanical_Investigation_and_AMS_Dating_of_Wheat_Grains_from_the_Ratniv-2_site. [in English].

Telychuk P. P. (1973). Ekonomichni osnovy ahrarnoi revoliutsii na Ukraini : monohrafiia. Kyiv : Vyd-vo Kyiv. derzh. un-tu. [in Ukrainian].

Tomych I. F. (2010). Ternysta doroha ukrains'koho fermiera. Do 20-richchia fermers'koho rukhu (Istoriia stanovlennia ta rozvytku AFZU). Kyiv: VD "Avitsena". [in Ukrainian].

Voronchuk I. O. (2007). "Volochna pomira" 1557 r. Zbirnyk naukovykh prats' NDIU MON Ukrainy. Kyiv. T. 14. 362–379. [in Ukrainian].

Yakymenko M. (1997). Pryvatyzatsiia selians'koi nadil'noi zemli v Ukraini (1906–1917): prychny, naslidky. Ekonomika Ukrainy. (8). 67–71. [in Ukrainian].

Zaiachuk M. D. (2014). Stanovlennia fermerstva v Ukraini: prostorovo-chasovyj analiz. Ukrains'kyj heohrafichnyj zhurnal. (4). 57–62. [in Ukrainian].

²⁴ Шабала Я. М. Вплив аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Волинського воєводства в 1920–1930-х рр. // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Вип 1. Луцьк, 2009. С. 81.

²⁵ Jaworski W. Projekt kodeksu agrarnego. Warszawa, 1928. S. 143.

²⁶ Шабала Я. М. Аграрні реформи на Волині... С. 186.

Краєзнавство в особах

Вікторія Дяченко (м. Луцьк)

аспірантка Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки

E-mail: dyachenko28011993@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2013-890X>

Епістолярна спадщина волинезнавця Олександра Цинкаловського

У розвідці аналізуються епістолярні джерела до життя та діяльності знаного українського археолога, історика, волинезнавця Олександра Миколайовича Цинкаловського (1898-1983). Показано, що епістолярій містить біографічні відомості про вченого, розкриває його внутрішній світ, ідейні та естетичні погляди, індивідуальні риси характеру. Детальний аналіз листування дозволяє пролити світло на зв'язки Олександра Цинкаловського з оточенням та точніше і адекватніше визначити його місце у тогочасному науково-історичному процесі. Перспективою дослідження вважаємо зібрання повного комплексу епістолярних джерел, які стосуються постаті Олександра Цинкаловського.

Ключові слова: Олександр Цинкаловський, Волинь, краєзнавство, епістолярні джерела.

Viktoria Dyachenko (Lutsk)

Postgraduate student,

Lesya Ukrainka Eastern European National University

E-mail: dyachenko28011993@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2013-890X>

Aleksander Tsinkalovsky an epistolary legacy for the study of scientific and social activities

This category refers to information on how the letter was originally sent and how it ultimately arrived. Regarding the former, there are references in all three corpora to letters being sent by an 'express'. This term had multiple meanings, referring not only to the fast delivery of a single letter, or the package in which various letters were contained, but to the person entrusted with quickly delivering the letter. The research topic is a study of the epistolary heritage, a little-studied and very important material. This category of sources more obviously reveals the political, social, economic and cultural condition of the epoch, than other type of historical material (sources with official narrative, court's chroniclers historical works); The facts and events of the private and public life are described in the official and informal letters. The exploration analyses the epistolary sources of life and work of the famous Ukrainian archaeologist, historian, volynologist Alexander Mykolayovych Tsinkalovsky (1898-1983). It is shown that the epistolary contains biographical information about the scientist, reveals his inner world, ideological and aesthetic views, individual character traits. A detailed analysis of the correspondence makes it possible to shed light on Alexander Tsinkalovsky's connections with the environment and to more accurately and more adequately determine his place in the current scientific and historical process. The prospect of the study is to consider the collection of a complete set of epistolary sources concerning the figure of Alexander Tsinkalovsky. The article is considered a collection of unread letters A. Tsinkalovsky. Is outlined history of epistolaries returning home. Epistolary sources analysed in species characteristics, giving emphasis to their informative potential.

Key words: Alexander Tsinkalovsky, Volhynia, local history, epistolary sources.

Не секрет, що важливою частиною всієї спадщини науковця є його епістолярій, який дозволяє відтворити його внутрішній світ, зрозуміти процес його становлення як вченого, інтелектуала. Епістолярна література представляють інтерес не лише як важливе джерело для біографістики, а й як оригінальний документ, у якому відображена уся багатогранність духовного життя та індивідуальні особливості мислення. Саме у приватному листуванні людина виявляє себе найповніше і усебічно, адже приватне листування є поліфункціональним джерелом, котре може поєднувати у собі декілька завдань, бути одночасно діловим і творчим, ліричним і прагматичним. Епістолярій значно розширює дослідницьке поле не лише історіографії та джерелознавства, а й цілого спектра гуманітарних наук, дозволяє детально реконструювати просопографічний портрет конкретної особистості, поглибити опис способу життя і знань певного середовища у певний історичний період. Тож не випадково, за останні десятиліття в історичних студіях все більше уваги приділяють джерела особового походження загалом і епістолярні – зокрема. Впродовж тривалого часу, аж до появи електронних засобів спілкування, листуванню належала основна роль у справі обміну думками та інформацією між людьми на відстані. Політичне, наукове, культурне життя в Україні важко вивчати без широкого і докладного залучення листів видатних діячів тієї епохи. Нині дослідниками зібрано, упорядковано і введено у науковий обіг епістолярна спадщина Володимира Антоновича, Миколи Аркаса, Дмитра Багалія, Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка, Агатангела Кримського, В'ячеслава Липинського, Івана Огієнка, Віктора Романовського, Євгена Чикаленка, Дмитра Яворницького та ін. Питання дослідження листування стає надактуальним у випадку, коли йдеться про персони, життя і діяльність яких недостатньо досліджені і потребують детальнішого висвітлення.

Епістолярна спадщина є важливим джерелом вивчення творчого і життєвого шляху Олександра Цинкаловського. Крізь призму листування

можна висвітлити окремі історичні факти та події з життя знаного волинезнавця. Активна наукова, громадська та просвітницька діяльність спонукала його до широкого листування. Особисті листи сприяють реконструкції світоглядних позицій вченого, виявленню творчих зв'язків та вивченню історії співпраці у науковій та культурно-освітній сферах. Варто відзначити, що нині у розпорядженні дослідників є листи різного часу та різного характеру – це і ділове, і особисте (родинне) листування. Епістолярні джерела дозволяють бодай частково реконструювати контакти дослідника.

Олександр Цинкаловський – в період студентства на православному богословському факультеті Варшавського університету

Епістолярій Олександра Цинкаловського – це комплекс листів службового, наукового, приятельського та особистого характеру. Як правило, ці листи залишаються несистематизованими, ба більше – розпорошеними по різних архівосховищах та у приватних колекціях.

Однією з найцікавіших та найоб'ємніших у часовому вимірі слід вважати колекцію листів до сестри і її чоловіка, Назарія Васильовича Грабарчуків, яку складають 27 листів О. Цинкаловського з 1925 року до 1975 р. Головно, важливою тут є їх проблематика. Аналізуючи листи, можна з певністю сказати, що він був палким патріотом свого народу. У одному з листів від 23 серпня 1966 р. читаємо: «Ніхто тим не цікавиться, нікому серце не болить

яка доля все те спіткає, що з того залишить, а що навіки згине, як не одна пам'ятка наша загинула, а наші люди будуть исти, пити, спати, мовчати». В Олександра Цинкаловського кожен лист – турбота про рідний край, його минуле. Так, у серпні 1966 р., відпочиваючи у санаторії над Сяном, подорожує і вивчає українську землю. Він захоплено пише: «Заховалися у цій затишші нашого краю прекрасні пам'ятки нашого будівництва і малярства: церкви, каплиці, різьби, ікони XVI ст. і типові для цього краю хати...». Людина глибоко порядна, Олександр залишався таким завжди у відношенні до своєї родини. Прикметним щодо цього є його лист від 22 листопада 1928 р., коли залишалося 5–6 місяців до отримання диплому, де він пише: «Якщо можна, то вишліть 40–50 злотих, жити потрібно. Дасть Бог, я зумію віддячити за добре до мене ставлення».

Величезний інтерес для науковців, істориків, журналістів становить епістолярій Олександра Цинкаловського міжвоєнної доби.

Листування з Іваном Шендриком (Центральний державний архів України у Львові, ф. 369 (Шендрик Іван Захарович (1879-? після 1941), громадський діяч, керівник видавничого відділу Генерального штабу УНР, гімназійний професор, архівар, заступник голови бібліологічної секції НТШ), оп. 1, спр. 34 (Листи Цинкаловської Раї та Цинкаловського Олександра) доволі повно відтворює участь Олександра Цинкаловського у формуванні Архіву історії унії (про що, зрештою уже писала Н. Шестакова¹). Епістолярій представляє пошук та придбання документів й пам'яток старовини, у якому приймали участь також магістр права Борис Ольхівський, магістри Андрій Дзедзик та Григорій Дворянин та ін. Тут слід наголосити з точки зору джерелознавчого аналізу на важливості та можливості верифікації епістолярних джерел. До прикладу, інформацію подану Олександром Цинкаловським у листах до Івана Шендрика підтверджують матеріали його особової справи у Варшавському університеті (Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. RP 21795), тогочасної періодици².

Цю ж сторінку життя і діяльності Олександра Цинкаловського розкривають і листи Олександра Цинкаловського до митрополита Андрея Шептицького (Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 358 (Шептицький Андрей (Роман-Марія-Александр). Граф, митрополит Галицький греко-католицької церкви, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський, культурний і церковний діяч, меценат, дійсний член НТШ), оп. 1, спр. 367 (Листи кореспондентів з прізвищами на літери «Це-Цьо» до Шептицького А.).

Співпрацю Олександра Цинкаловського з Товариством «Просвіта», його діяльність як

члена ліквідаційної комісії осередку Товариства у Володимирі також відображає відповідний епістолярій (Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 348 (Товариство «Просвіта», м. Львів), оп. 1, спр. 3492 (Матеріали про організаційно-пропагандистську діяльність Луцької повітової Просвіти, а також її ліквідацію в умовах білопольської окупації); спр. 1637 (Протокол, квитанції, звіт та інші матеріали про ліквідацію повітового товариства Просвіта у місті Володимир-Волинському, а також підпорядкованих йому читалень).

У своїй науковій діяльності Олександр Цинкаловський, як тереновий делегат у 1933–1939 рр. був тісно пов'язаний з Державним археологічним музеєм (Państwowy Muzeum Archeologiczny). Тому не випадково у відділі наукової документації цієї наукової інституції збереглися джерела, пов'язані з діяльністю дослідника. Це його кореспонденція з директором музею др. Романом Якимовичем (Roman Jakimowicz), копії службових документів щодо виїздів на Волинь, службова переписка, що стосується його особи між директором др. Р. Якимовичем та старостою володимирського повіту, консерватором воєводської адміністрації у Луцьку чи генеральним консерватором при Міністерстві вишнєв та народної освіти у Варшаві. Перелік документів, запропонований Єжи Кусьнежем та Анджеєм Урбаньським³, дозволяє скласти доволі повне уявлення про характер джерел щодо діяльності Олександра Цинкаловського, які зберігає музей у Варшаві. Виокремим лист володимирського повітового старости від 2 червня 1933 р. з інформацією, що Олександр Цинкаловський підтримує контакти з українськими націоналістами і висновком про недоцільність йому надання функцій громадження археологічних пам'яток.

Серед інших респондентів Олександра Цинкаловського того часу варто вказати також імена

¹ Шестакова Н. Олександр Цинкаловський та Архів історії унії (за матеріалами Центрального державного історичного архіву у Львові). *Волинська ікона: питання історії, дослідження та реставрації*: матеріали. Луцьк, 1998. С. 32-35.

² Світ у камері. VII-а вистава української мистецької фотографії. Діло. Львів, 1937. 20 квітня (ч. 86). С. 5.

³ Kuśnierz J., Urbański A. Wybrane zagadnienia w zakresie współpracy Aleksandra Cynkałowskiego z Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie w świetle polskich publikacji oraz dokumentów archiwalnych. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край*: матеріали XXVII Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1020-ій річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О.Цинкаловського(м. Володимир-Волинський, 22 лютого 2008 р.) Луцьк, 2008. С. 54-57.

Яна Коровицького⁴ (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 9. Колекція окремих надходжень. О/н – 3539. Цинкаловський О. (археолог). Листи до Яна Коровицького. 1938. Вишневець), Здіслава Буковського (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, ф. 237, спр. 212, 225)

Мешкаючи після Другої світової війни за межами України у Кракові волинезнавець не втрачав контактів із предметом своїх зацікавлень – Волиню. Це засвідчує листування і з офіційними інституціями краю, і з краєзнавцями. Так, донині дійшли до нас листи Олександра Цинкаловського, адресовані Волинському товариству охорони пам'ятників історії та культури (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, ф. 237, спр. 217). Однією із тем переписки став розгляд у Товаристві опрацьованого волинезнавцем археологічного атласу Волині і Полісся, який, як засвідчують аналізовані епістолярні джерела, містив чотирнадцять твердив таблиць-карт. З огляду на малознаність цієї частини спадщини, дозволимо собі тут навести перелік, складених мап: Волинь на протязі делювію; Палеонтологічна карта Волині; Карта знахідок молодшого палеоліту; Карта мезолітичних культур; карта неолітичних культур; Окремі знахідки і скарби кремінних ядрищ і скалок; Період бронзових культур; Початки залізних культур; Римська доба – оселі, кераміка; Римська доба – імпорти, зброя; Римська доба – монети, клади; Ранньосередньовічний період – слов'янський V–IX ст.; Ранньосередньовічний період – зброя X–XIII ст.; Торговельні шляхи. Річками Волині.

Епістолярні джерела дозволяють виявити коло зацікавлень та наукових контактів волинезнавця. Так, серед них віднаходимо імена знаного українського вченого, академіка Ярос-

лава Ісаєвича (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, ф. 237, спр. 231) та Петра Толочка (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, ф. 237, спр. 238). 8 жовтня 1965 р. у листі до сестри волинезнавець писав: «В Варшаві я говорив про охорону пам'яток міста Володимира з Каргером і Рибаківим, котрі обіцяли мені цю справу підняти поза вищими чинниками»⁵. Внаслідок особистого спілкування Богдана Колоска з Олександром Цинкаловський відклався пласт листування між вченими за вересень 1971 – січень 1972 р., який був введений до наукового обігу. Цей епістолярій дозволяє скласти уявлення про погляди дослідників на цілу низку проблем волинезнавства, фіксує обмін науковими доробками вчених обох країн та оціку внеску, зокрема Олександра Цинкаловського, його колегами. У листі, датованому 21 жовтня 1971 р., повідомляючи надсилання екземпляру «Актив села Одрехова»⁶, київський вчений вказував, що співробітники інституту, дізнавшись, що цей примірник для самого Цинкаловського, в один голос, заявили, що для нього можна і останній примірник віддати і наголошував, що, між іншим, всі завше відмічали надзвичайно корисну роботу археолога.

Наприкінці 60-х років XX ст. зав'язалася творча співпраця професора Олександра Цинкаловського з місцевим краєзнавцем Миколою Корзонюком (1920–1994), директором сільської школи, який разом із своїми учнями досліджував минуле Волині. Їх листування тривало майже п'ятнадцять років – аж до смерті вченого. Листи О. Цинкаловського зберігаються у сімейному архіві Корзонюків (с. Бужанка Іваничівського району) і є свідченням активного спілкування двох талановитих людей, їх спільного вболівання а збереження пам'яток минулого. Микола Корзонюк отримував від Миколи

⁴ Іван Коровицький (1904–1991) – письменник, викладач, бібліограф, церковний діяч. Вивчав теологію у Варшавському університеті, де після одержання ступеня магістра філософії читав лекції з церковно-слов'янської мови й літератури та історії православної церкви. Займався викладацькою роботою і в Теологічній академії української автокефальної православної церкви у Мюнхені, у Семінарії святої Софії в Бавнд-Бруку в Америці. Працював бібліографом у університеті Темпел у Філадельфії, потім завідував бібліотекою Української православної церкв в Бавнд-Бруку.

⁵ Анатолій Пісоцький. Епістолярна спадщина О. Цинкаловського. Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, 20–23 січня 1998 року, Луцьк : «Надстир'я», 1998. С. 55

⁶ Ходить про видання: Акти села Одрехова / упоряд. І. М. Керницький, О. А. Купчинський. Київ: Наукова думка, 1970. 260 с.

Цинкаловського не лише поради та моральну підтримку, а й потрібну наукову літературу, інформацію про найновіші наукові відкриття та ін. Як приклад можна назвати пересилку у одному з листів портрету Каатена Відорта – співака-торбаніста 19 ст., про що О. Цинкаловський писав: «Посилаю Вам нашого волинського солов'ю, співця і музиканта, про якого волиняни не дуже багато знають».

Цікавим є лист, оприлюднений Григорієм Гуртовим, від 12 вересня 1973 р. Видається, що він містить підсумки діяльності самого Олександра Цинкаловського. Серед інших наукових питань, які піднімав учений у листі, між іншим, він зауважив: «Віддався я ще від 1920 року дослідом Волині, пізніш Волинського Полісся, Підляшшя, частині північної границі з Волинню. *І так пройшло моє ціле життя...* Радію, однак, що можливо, моя праця і мій досвід не загине дарма, що залишаться люди, котрих любов до свого краю попровадить шляхетними дорогами і стежками на користь культури нашого народу».

Величезна частина епістолярних джерел, пов'язана із довголітніми спробами дослідника видати фундаментальну працю «Стара Волинь і Волинське Полісся». Слід нагадати, що вчений понад сорок років збирав матеріал, обійшов і дослідив майже півтори тисячі населених пунктів, збирав стародруки, робив світлини і т. д. Коли ж майже усі напрацювання разом з бібліотекою і архівом згоріли під час пожежі у помешканні Олександр Цинкаловського, він спромігся його

відновити. Листування засвідчує активні спроби волинезнавця видати її у Радянській Україні. Як зазначав М. Корзонюк праця 1969 р. була доставлена до Києва в Академію Наук, де порекомендували передати її в Інститут мовознавства. Донині збережена переписка із адміністрацією Інституту археології АН УРСР у цій справі (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, ф. 237, спр. 216, 249). Після шестирічного бюрократичного зволікання («...Мабуть, чекають, поки помру», – писав Олександр Цинкаловський) волинезнавець забрав свою працю назад до Польщі. Франк Сисин, який саме перебував у той час в Польщі, забрав працю до Канади, що засвідчено й у епістолярних джерелах, і так дослідження потрапило за океан. Нині у розпорядженні дослідників листування Олександра Цинкаловського у цій справі з Товариством «Волинь» й Інститутом дослідів Волині (Вінніпег) (Державний архів Волинської області, ф. 3618).

Реконструючи факти і події, на основі епістолярної спадщини, можна зробити висновки про Олександра Цинкаловського як про людину активної життєвої позиції, інтелектуала, інтелігента. Епістолярні джерела відомого волинезнавця Олександра Цинкаловського мають важливе значення для вивчення наукового середовища та суспільства Західної України міжвоєнної та радянської доби. Однак, наукове вивчення епістолярної спадщини вченого лише постає на порядку денному.

References

Shestakova, N. (1998) Oleksandr Tsynkalovskyi ta Arkhiv istorii unii (za materialamy Tsentralnoho derzhavnoho istorychnoho arkhivu u Lvovi)[Alexander Tsinkalovsky and the Union History Archive (based on the materials of the Central State Historical Archive in Lviv).]*Volynska ikona: pytannia istorii, doslidzhennia ta restavratsii: materialy*. Lutsk, 32-35. [in Ukrainian]

(1937) Svit u kameri. VII–a vystava ukrainskoi mystetskoi fotografii [The world is in the camera. VII–a performance of Ukrainian art photography] Dilo. Lviv, 20 kvitnia (Nr 86), [in Ukrainian]

Kuśnierz, J., Urbański, A. (2008). Wybrane za gadnienia w zakresie współpracy Aleksandra Cynkałowskiego z Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawiew świetle polskich publikacji oraz dokumentów archiwalnych []. *Mynule i suchasne Volyni*

ta Polissia: Oleksandr Tsynkalovskyi i krai: materialy XXVII Mizhnarodnoi naukovoï istoryko-kraieznavchoï konferentsii, prysviachenoi 1020-ii richnytsi vid pershoï pysemnoi zghadky pro Volodymyr ta 110-richchiu vid dnia narodzhennia O. Tsynkalovskoho (m. Volodymyr-Volynskyi, 22 liutoho 2008 r.) Lutsk, 54-57. [in Polish]

Pisotskyi, A. (1998). Epistoliarna spadshchyna O. Tsynkalovskoho [The epistolary heritage of O. Tsinkalovsky]*Mynule i suchasne Volyni: Oleksandr Tsynkalovskyi i Volyn*. Materialy IX naukovoï istoryko-kraieznavchoï mizhnarodnoi konferentsii, 20-23 sichnia 1998 roku, Lutsk: “Nadstyria”, 55. [in Ukrainian]

Kernytskyi, I. M., Kupchynskyi, O. A., uporiad. (1970) Akty sela Odrehova [Acts of the village of Odrehova] Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]

Додаток

Епістолярні джерела у фондах Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника

1. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-212. Цинкаловський О. Лист до Буковського Здіслава стосовно археологічних розкопок на Волині. Без дати. [Краків]. Чорнові варіанти. Мова польська. 2 л., 2 арк.

2. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-213. Цинкаловський О. Лист до Гайдука М. стосовно фотографій, потрібних для видання наукової праці адресата. 1977, лютого, 18. Без місця. 1 л., 1 арк.

3. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-214. Цинкаловський О. Листи до професора... на теми археології. 1973, квітня, 30; без дати. Краків, без місця. Мова польська. Чорнові варіанти. 3 л., 17 арк.

4. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-215. Цинкаловський О.М. Листи до нестановлених осіб. Без дати. Без місця. Мова польська. Чорнові варіанти. 3 л., 4 арк.

5. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-216. Цинкаловський Олександр. Листи до адміністрації Інституту археології АН УРСР щодо видання праці фондоутворювача «Стара Волинь і Волинське Полісся». 1970-1973. Краків. Чорнові та чистові варіанти. Автограф. Маш. 3 л., 9 арк.

6. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-217. Цинкаловський О. Лист до Волинського товариства охорони пам'яток історії та культури стосовно розгляду Археологічного атласа Волині і Волинського Полісся, укладеного фондоутворювачем. 1972, серпня, 5. [Краків]. Два чорнові варіанти. Автограф. 2 арк.

7. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-218. Цинкаловський Олександр. Лист до Публічної бібліотеки у Ленінграді з проханням повідомити про наявність книги: „Jan Orłowski. Muzaroksolńska. Otriumfalnejślawie Jana Mazery”. 1969, січень. Краків. Мова російська, польська. Чорновий та чистовий варіанти. 1 л., 2 арк.

8. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-219. Цинкаловський О. (підпис – Волинець О.). Лист до редакції журналу «Наша культура» стосовно публікації статті «Прислів'я – народна мудрість українського народу». 1972, січня, 21. Без місця. 1 арк.

9. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-220. А.К. [Анатолій Михайлович] Лист до Цинкаловського О. щодо видання історично-географічного і економічного словника «Стара Волинь і Волинське Полісся» і з проханням посприяти у придбанні книг. 1972, серпня, 20. Без місця. 1 л., 2 арк.

10. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-221. Амановіч... Листи до Цинкаловського О.М. 1973, 1980. Краків, без місця. 2 л., 2 арк.

11. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-222. Багрова, завідувач відділу довідково-бібліографічної роботи і науково-інформаційної бібліографії державної бібліотеки. Лист до О.Цинкаловського з повідомленням про бібліографію М.Теодоровича – історика Волині. 1966, серпня, 27. Москва. Друк. Мова російська, польська. 1 арк.

12. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-223. Балик І., священник. Лист до Цинкаловського О. стосовно розкопок фундаментів церкви біля р. Сян у 1920 р. 1974, грудня, 16. Перемишль. 1 л., 1 арк.

13. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-224. Бойко М.Б. Листи до Цинкаловського О. 191, 1978. США. Мова українська, польська. 2 л., 2 арк.

14. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-225. Буковський З. Лист до Цинкаловського О.М. стосовно матеріалів про скіфські списи, знайдені біля р.Буг і на околицях Володимира-Волинського. 1972, січня, 22. Варшава. Мова польська. Маш. 1 арк.

15. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-226. Бухало Гурій. Листи до Цинкаловського О. 1971, 1972. м. Рівне. Автограф. Машинопис. 2 л., 2 арк.

16. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-227. Гайдук Михайло. Лист до Цинкаловського Олександра стосовно збирання колекції фотографій українських церков у Польщі. 1976, грудня, 23. Марльтон, США. Друк., маш. 1., 1 арк.

17. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-228. Генрик Д., Пенсільванський університет. Лист до Цинкаловського О. щодо наукового видання з колекції фотографій фондоутворювача архітектурних пам'яток Волині та Лемківщини. 1974. Філадельфія. Мова польська. 1 л., 2 арк.

18. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-229. Грабарчук М. Лист до Цинкаловського О. побутового змісту. 1958, травня, 10. Володимир-Волинський. Мова російська, польська. 1 л., 1 арк.

19. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-230. Довгаль І. Лист до Цинкаловського О.М. з повідомленням про пересилку грошей на видання праці «Стара Волинь і Волинське Полісся». 1970, листопада, 6. Торонто. Мова польська, українська, англійська. Маш. Автограф. 1 арк.

20. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-231. Ісаєвич Я. Д. Лист до Цинкаловського Олександра стосовно археологічних даних про Перемишль і Дорогичин. 1962, жовтня, 14. Львів. Автограф. 2 арк.

21. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-232. Маєвський К. (Majewski K.). Листи до Цинкаловського О. 1948. Вроцлав. Мова польська. 3 лл., 3 арк.

22. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-233. Маркевич О. Лист до Цинкаловського О. з повідомленням про стан видання книги О.Цинкаловського. 1971, березня, 3. Київ. Автограф. 1 арк.

23. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-234. Маслінська-Новакова Софія (Zofia Maslińska-Nowakowa), asystentaprof. Molego. Лист до О. Цинкаловського щодо з'їзду істориків мистецтва у Кракові. 1956, вересня, 24. Без місця. Мова польська. 1 л., 1 арк.

24. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-235. Тилишенко Василь. Лист до Цинкаловського О. стосовно візиту до Кракова сина адресанта. [1968]. Без місця. 1 арк.

25. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-236. Тилишенко Володимир. Лист до Цинкаловського О. щодо придбання медальйонів та хрестів — археологічних знахідок та про видання про них наукових праць адресата. 1975, квітня, 28. Нью-Йорк. Мова українська, англійська. 1 л., 1 арк.

26. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-237. Раєвський Здіслав (Dr. Zdzisław Rajewski). Лист до Цинкаловського Олександра стосовно археологічних матеріалів про поселення у м. Городку над Бугом і Червно. 1953, березня, 6. Варшава. Мова польська. Маш. 1 арк.

27. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-238. Толочко П. Лист до Цинкаловського О.М. стосовно розкопок на Червоній площі. 1972, серпня, 15. Без місця. Автограф. 1 арк.

28. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-239. Шумовський Ю.Ф. Лист до Цинкаловського О. з описом свого проживання і праці в Африці. Примітка: додано фото зуба пале мастодонта, знайдено у с. Вільгір Рівенської обл.. у 1943 р. 1962, червня, 12. Нью-Йорк. Мова російська. Машинопис. 2 арк. + фото.

29. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-240. Яків, священник. Лист до Цинкаловського О. щодо мистецької цінності ікон собору м. Чернігова. 1972, квітня, 23. Без місця. Маш. 1 л., 1 арк.

30. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-241. Невстановлена особа. Листи до Цинкаловського О. на теми археології. 1962-1963. Без місця. Мова польська. 2 лл., 2 арк.

31. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-242. [Редакція Волинської обласної газети у Луцьку]. Лист до О. Цинкаловського з пропозицією продовжити публікувати спогади про свої археологічні дослідження на Волині у Волинській обласній газеті. 1972, грудня, 23. Луцьк. 1 л., 1 арк.

32. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-243. Невстановлена особа. Лист до Цинкаловського Олександра з проханням написати замітку до газети про М.Зиблікевича – президента Кракова. 1965, березня, 2. Без місця. 1 л., 1 арк.

33. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-244. Листи до Цинкаловського О. побутового змісту від невідомих осіб. 1956, 1958. Новий Торг, без місця. 3 лл., 4 арк.

34. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-245. [Лена] і Евелін. Лист до Цинкаловських Олександра і Регіни побутового змісту. 1973, квітня, 1. Люблін. 1 л., 1 арк.

35. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-246. Acta Archeologica Carpathica, редакція. Лист до Цинкаловського Олександра щодо видання праць фондоутворювача. 1963, липня, 15. Краків. Мова польська. 1 арк.

36. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-247. Державний археологічний музей у Польщі. Лист до О. Цинкаловського з повідомленням про пересилку XI тому „Matériałw-

Starożytnych” (1968) і про друкування праці фондоутворювача. 1969, березня, 7. Варшава. Мова польська. Маш. 1 л., 1 арк.

37. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-248. Інститут археології АН УРСР, Баран В.Д. Листи до О.Цинкаловського щодо видання часопису «Археологія» та рецензування праці фондоутворювача «Стара Волинь і Волинське Полісся». 1971, 1973. Київ, без місця. Автограф. Маш. 2 лл., 2 арк.

38. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-249. Інститут археології АН УРСР (Смирнов С.В., Вчений секретар, невідома особа). Листи до Цинкаловського О. щодо пересилки з м. Києва до м. Кракова рукопису праці фондоутворювача «Стара Волинь і Волинське Полісся». 1973. Київ. Маш. Автограф. 2 лл., 2 арк.

39. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цнк-250. Лондонський університет, Інститут археології, факультет доісторичної європейської археології, проф. Дж. Іванс. Лист до Цинкаловського О. стосовно археологічних розкопок на Волині. 1962, травня, 11. Лондон. Мова англійська, польська. Маш. 1 л., 1 арк.

УДК 908 (477.82)

Петро Олешко (м. Луцьк)

кандидат історичних наук, доцент,

ректор Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти

E-mail: rector.oleshko@vippp.org.ua

Збереження та розвиток козацьких традицій Волинського краю у доробку Григорія Гуртового

Аналізується внесок Григорія Олександровича Гуртового (1924–2012) в суспільно-політичне, історико-краєзнавче та наукове життя Волині у другій половині XX – на початку XXI століття у контексті збереження та розвитку козацьких традицій Волинського краю.

Ключові слова: Волинський край, Г. Гуртовий, козацькі традиції, краєзнавча освіта, краєзнавство, музеєзнавство.

Petro Oleshko (Lutsk)

Direktor of Volyn In-Service Teachers Training Institute Philosophy

Doctor in History, Associate Professor

E-mail: rector.oleshko@vippp.org.ua

Preservation and development of Cossack traditions of the Volyn region in Hryhorii Hurtovyi's local history achievements

Hryhorii Hurtovyi's contribution to the social and political, historical and scientific life of Volhynia in the second half of the XX and the beginning of the XXI centuries in the context of the preservation and development of Cossack traditions of Volyn region is analyzed in the article.

The relevance of the study is determined by the value of Hryhorii Hurtovyi's achievements, as a well-known teacher, researcher, historian, founder and director of the Torchyn Folk Museum of Local History.

The spectrum of the scientific problems raised and studied by Hryhorii Hurtovyi is extremely wide and varied. This is a series of works on Cossack topics, culminating in two editions of the monograph «Volyn Is the Land of Cossacks» (2000, 2009); the history of cities and villages of Lutsk district; the revival of truth and elimination of «white spots» in the history of Volhynia and Ukraine, etc. Numerous students and followers of Hryhorii Hurtovyi, the Honorary Professor of Lesia Ukrainka Eastern European National University, continue to enrich the theory and practice of Volyn regional studies. Scientific and practical conferences «Volyn Is the Land of Cossacks», initiated by Hryhorii Hurtovyi, are held.

The First Volyn Regional Local Lore Readings, dedicated to the memory of Hryhorii Hurtovyi, were significant contribution to the study of the phenomenon of outstanding personality of the museum founder, as well as the extension of the problems of museum and local lore studios and introduction of a number of new documents into the scientific circulation.

The problem of Hryhorii Hurtovyi's role and contribution to the history of creation of the state and museum pedagogy, require scientific thinking and consideration, as well as special researches.

Key words: Volyn region, H. Hurtovyi, Cossack traditions, local history education, local history, museology.

Особливе місце у розвитку краєзнавства на Волині займає життєвий доробок Григорія Олександровича Гуртового (1924–2012), заслуженого працівника культури України, лауреата премій імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України, обласних – імені Миколи Куделі та «Одержимість».

Потомок запорізьких козаків волею долі з 1947 року поріднився з Волинню. Він став її літописцем та істориком як журналіст торчинської районної газети «Вільна Україна», як учитель історії та малювання Торчинської середньої школи Луцького району, як засновник і директор Торчинського народного історичного музею. Журналістський ентузіазм і вчительське

Григорій Гуртовий

захоплення історією рідного краю, глибоке розуміння ролі та значення музейної педагогіки, прагнення зберегти кожен знайдений документ і розповіді очевидців історичних подій, бажання виховати учнів патріотами України втілювалися в численних публікаціях і в організації діяльності музею, який нині носить ім'я свого засновника, в незабутніх для їх учасників заходах з історії Волині, котрі він проводив.

Одним із перших досліджень діяльності Г.О. Гуртового на теренах волинської освіти є стаття директора Торчинської СШ В.М. Іванової у луцькій районній газеті «Слава праці»¹. У ній розкривається багатогранна діяльність учителя, починаючи від організації навчальної діяльності на уроках, індивідуальної роботи з учнями, організації позакласної та позашкільної виховної діяльності, залучення школярів до краєзнавчого пошуку та творення й розвитку історико-краєзнавчого музею (як дослідників, екскурсиводів, дизайнерів) і до активної участі в методичній роботі школи, району та області.

Напрацювання вчителя у галузі краєзнавства аналізуються у низці досліджень Г.В. Бондаренка та Г.С. Маслай, у їх виступах на науково-краєзнавчих конференціях². Дослідники, зокрема, відзначають, що понад півстоліття вчитель

Г.О. Гуртовий займав особливу нішу в освітньому просторі Волині. Він був одним із перших у нашому краї, хто не мислив навчання і виховання дітей без глибокого занурення школярів у краєзнавство і його особливий напрям – волинезнавство. Його методичні прийоми ґрунтувалися на основі не лише теоретичного осмислення учнями історії малої батьківщини, але й практичного залучення учнів до краєзнавчого пошуку, дослідницької діяльності. Історія, яку викладав Г.О. Гуртовий, завжди була наповнена людьми, їх емоціями і переживаннями, матеріальними і духовними пам'ятками їхнього життя.

У наукових розвідках О. Бундак, В. Надольської, І. Пасюка, А. Силюка постає багатогранна постать педагога, науковця, музейника, різнобічно обдарованої людини³.

Спектр порушених і вивчених Г. Гуртовим наукових проблем надзвичайно широкий і різноманітний. Козацька тематика в роботах автора охоплює значні хронологічні межі історії Волині. Характеризуючи свою краєзнавчо-пошукову діяльність в «Автобіографії-сповіді», Григорій Олександрович відзначав: «Написав короткі історії всіх міст і сіл Луцького району, в тому числі широкі нариси про Торчин, Шепель, Білосток, Чаруків, Несвічі, Городок і т. д. Посилено працюю

¹ Іванова В. Почесний обов'язок // Слава праці. 1971. 9 січ. С. 1; Її ж. Важливий засіб // Слава праці. – 1967. – 26 серп. – С. 2.

² Бондаренко Г.В. Погляди Г.О. Гуртового на козацьку історію Волині. Волинь – край козацький: наук. зб.: матеріали наук.-практ. конф. з пед. краєзнавства (м. Луцьк – смт Торчин – смт Рокині, 25 жовтня 2018 р.) / ред. кол.: Г. Бондаренко, О. Дем'янюк, П. Олешко. Луцьк : ВІППО, 2018. С. 103–104; Її ж. Лауреати премії імені Дмитра Івановича Яворницького Національної спілки краєзнавців України у Волинській області // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький: матеріали 1-ї та 2-ї всеукраїнських науково-практичних конференцій з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23–24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену: наук. зб. – Вип. 36. Луцьк : Надтир'я, 2010. С. 92–93; Бондаренко Г., Маслай Г. Краєзнавство і краєзнавча освіта біля витоків національної культури і духовності // Минуле і сучасне Волині і Полісся / Волин. орг. Нац. спілки краєзнавців України: спец. вип. Луцьк: 2009. С. 226; Їх же. Краєзнавча освіта і волинезнавство // Розвиток освіти на Волині: історія та сучасність (до 100-річчя заснування Ковельської гімназії): матеріали наук.-пед. істор.-краєзнав. конф. 21 грудня 2006 р., м. Ковель. Луцьк-Ковель, 2006. С. 4–11; Маслай Г.С. Відомі освітяни Волині. Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю: тези доп. і повідомлень V Волин. істор.-краєзнав. конф. 11–13 жовт. 1991 р. Луцьк, 1991. С. 188–190.

³ Бондаренко Г., Вернидубов О., Силюк А. Гуртовий Григорій Олександрович // Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю): довідник. Вип. 1. Київ–Кам'янець-Подільський, 2003. С. 55; Бундак О. Григорій Гуртовий – видатний краєзнавець Волині // Волинський музей. Теорія і сучасність: наук. зб. – Вип. 5. Матеріали V Всеукр. наук. істор.-краєзнав. конф., присвяченої 23-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року / упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2014. С. 15–19; Надольська В. Робота з школярами у музейній діяльності Григорія Гуртового // I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового: наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2014. С. 31–34; Пасюк І. Козацький полк ім. Г.О. Гуртового // Там само. С. 61; Силюк А. Подвижник музейної справи Григорій Гуртовий: біобібліограф. покаж. / упоряд. Л.І. Коць, Н.В. Кузьміна, А.А. Понагайба, Н. Д. Хом'як. Луцьк, 2014. С. 5.

над відродженням правди в історії України (статті «Вибір», «Українське козацтво і Волинь» та ін.) щодо національно-визвольної боротьби за незалежність у минулих століттях і недавньому часі, зокрема в 1990–1994 роках. Щодо політичних уподобань, то ще в шкільні роки в нашій школі, в сім'ї, в сільському середовищі формувалась ідея України, нашого козацького родо-воду. Бо мій край – місця козацьких поселень, паланок, січей. І багато родин, в тому числі і наша, знали своїх попередників, їх долі»⁴. Зрозуміло, що саме це сформувало інтерес до історії козаччини, який вилився значним науковим внеском у вивчення козацької історії Волині. Козацькі корені дослідника відобразились і в псевдонімах, якими він підписував частину своїх робіт: О. Запорізький, О. Козаченко.

Науковий доробок Г. Гуртового з проблеми, що аналізується в статті, можна класифікувати за тематикою досліджень таким чином: теоретичні роздуми щодо наукових гіпотез про часове зародження козацьких коренів волинян та дій

козацтва на Волині як частки всеукраїнського козацтва⁵; аналіз джерел з історії козацького руху⁶; роботи, присвячені видатним волинянам – козацькій еліті, воєначальникам, окремим козакам, відомості про яких вдалося віднайти досліднику в різних джерелах⁷; наукові розвідки, в яких характеризуються окремі покоління регіони, населені пункти області⁸; висвітлення подій 1648–1649 років⁹, про які Г. Гуртовий писав: «Тоді, у вирі Національно-визвольної революції, що охопила всю Україну, була показана вся Волинь»¹⁰.

Уперше напрацювання дослідника з цієї проблеми були надруковані як нотатки краєзнавця влучській районній газеті «Слава праці» у 1990 році¹¹. В них краєзнавець аналізує історичні події на території України та Волині XV–XVIII століть, називає першим гетьманом волинського князя Костянтина Івановича Острозького, котрий «гетьманував у 1497–1530 роках», характеризує Дмитра Вишневецького та інших видатних діячів Січі.

⁴ Гуртовий Г.О. Вибр. краєзнавчі статті та бібліографія. Луцьк, 1994. С. 8.

⁵ Його жс. Волинь – справді козацький край // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький: матеріали 1-ї та 2-ї всеукр. наук.-практ. конф. з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23–24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену: наук. зб. Вип. 36. Луцьк : Надстир'я, 2010. С. 7–10; Його жс. Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. / 2-ге вид., доповн. і уточ. – Луцьк : Надстир'я, 2009. 386 с.

⁶ Його жс. Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. 2-ге вид., доповн. і уточ. Луцьк: Надстир'я, 2009. 386 с.; Його жс. Вибр. краєзнавчі статті та бібліографія. Луцьк, 1994. 156 с.

⁷ Його жс. Гетьмани Ружинські і Волинь // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький: матеріали 1-ї та 2-ї всеукр. наук.-практ. конф. з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23–24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену: наук. зб. Вип. 36. Луцьк: Надстир'я, 2010. С. 64–67; Його жс. Волинський Ружин і гетьмани Ружинські: істор.-краєзнав. нариси. – Луцьк: Надстир'я, 2003. 60 с.; Його жс. Чотири гетьмани... з одного села // Урядовий кур'єр. 2003. 6 листоп. С. 22; Його жс. Чотири гетьмани... з одного села // Волинь моя. – Вип. 3. Київ : Київ. правда, 2003. С. 47–52.

⁸ Його жс. Торчин – передзвін віків: істор.-краєзнав. нарис. / Вид. 2-ге, зм. і доп. Луцьк : Надстир'я, 2014. 432 с.; Його жс. Городок. Історична доля села Городок Луцького району: істор.-краєзнав. нариси. Луцьк : Надстир'я, 2011. 156 с.; Його жс. Торчин у цифрах і фактах. / 2-ге вид., доп. та зм. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2011. – 32 с.; Його жс. Забороль на сходинах віків // Волинь моя. – Вип. 5. Київ : Київ. правда, 2005. С. 210–216; Його жс. Володимирщина козацька // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: матеріали XIV Волин. наук. істор.-краєзнав. конф., присвяч. 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському магдебурзького права. Луцьк, 2004. С. 33–34; Його жс. Ювілей села Ратнів // Слава праці. 1997. 8 бер. С. 2; Луцький район: минуле і сучасність. Луцьк : Волин. обл. друк., 2001. 186 с.

⁹ Його жс. Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. / 2-ге вид., доповн. і уточ. Луцьк: Надстир'я, 2009. 386 с.; Його жс. Волинські козацькі полки в 1648–1649 рр. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: сторінки воєнної історії краю: матеріали XXX Всеукр. наук. істор.-краєзнав. конф. Луцьк, 2009. С. 87–89; Його жс. Козацькі хоругви Волині // Волинь-нова. – 2008. – 18 груд. С. 12; 20 груд. С. 7.

¹⁰ Його жс. Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. Луцьк : Надстир'я, 2000. С. 8.

¹¹ Його жс. Козацтво і Волинь // Слава праці. 1990. 15 верес. С. 3; 18 верес. С. 2; 22 верес. С. 3; 27 верес. С. 3; 4 жовт. С. 3; 11 жовт. С. 3.

Цей матеріал ліг в основу монографії «Волинь – край козацький», у якій автор підвів підсумки багаторічного наукового пошуку, систематизував основні напрями історії Волині як козацького краю, довів незаперечність назви своєї книги¹². Для автора «козацькі корені кожної волинської родини (як і всієї України!) – безсумнівні»¹³.

Дослідник виокремлює міста і села Волині, які називає козацькими. Серед них – Білосток, Берестечко, Луцьк, Ковель, Колки, Ружин, Тишковичі, Торчин, Уляники, Хорохорин тощо¹⁴. Він описує історичні події, які свідчать про покаяння в різні часи більше як сотні населених пунктів області, та робить висновок про те, що «уся вона кілька разів була покаянена і стала постійним носієм ідеї української державності, незалежності, волі»¹⁵.

Особливою сторінкою історичного аналізу, здійсненого автором, стала проблема «Волинські козацькі полки в Українській національній революції»¹⁶. До неї Григорій Олександрович повертається протягом усієї книги, розглядаючи її у різних ракурсах, як-от: причини формування козацьких полків, серед яких називає потреби воєнних дій і цивільного управління, упорядкування покаянених мас¹⁷; аналіз тимчасового полковосотенного управління на Волині (осінь 1648–1649 рр.)¹⁸; військові дії та їх результати¹⁹ тощо.

На прикладах із низки історичних джерел він доводить, що «волинська земля завжди була тим невичерпним резервуаром, звідки низове козацтво одержувало чи не найбільше свого поповнення»²⁰. У зв'язку з цим неодноразово аналізуються козацькі реєстри. Наводиться список вихідців із Волині з реєстру 1581 року²¹. Найбільшу кількість волинян серед українських козаків цього реєстру він пояснює сильними утисками шляхтою селянства і втечею їх в козацькі краї з надією отримати статус вільної людини.

В окремому нарисі, присвяченому козацькому реєстрові 1649 року²², уточнюються деякі дані, уведені до наукового обігу попередніми дослідниками. Так, Григорій Олександрович нарахував у реєстрі 22 представників волинського боярського роду Гуляницьких, а не 20, про яких пише І. Левкович²³.

Він звертається також до інших козацьких документів, посилаючись на які, стверджує, що в козацькому війську служило стільки волинян, що обраховувати їх можна сотнями.

Козацький дух та традиції козацтва відслідковуються та розкриваються дослідником на прикладі різних історичних подій у житті населення Волині. Він переконаний у генетичній нерозривності волинського козацтва від найдавніших часів до сучасності. Доводить це також на прикладах боротьби з армією Наполеона у 1812

¹² *Його жс.* Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. / 2-ге вид., доповн. і уточ. Луцьк : Надстир'я, 2009. 386 с.; *Його жс.* Забороль на сходинах віків // Волинь моя. Вип. 5. Київ : Київ. правда, 2005. С. 210–216.

¹³ *Його жс.* Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. / 2-ге вид., доповн. і уточ. Луцьк : Надстир'я, 2009. С. 7.

¹⁴ *Його жс.* Городок. Історична доля села Городок Луцького району: істор.-краєзнав. нариси. Луцьк: Надстир'я, 2011. – 156 с.; *Його жс.* Торчин у цифрах і фактах. / 2-ге вид., доп. та зм. Луцьк : Волин. обл. друк., 2011. 32 с.; *Його жс.* Забороль на сходинах віків // Волинь моя. Вип. 5. Київ: Київ. правда, 2005. С. 210–216; *Його жс.* Володимирщина козацька // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: матеріали XIV Волин. наук. істор.-краєзнав. конф., присвяч. 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському магдебурзького права. Луцьк, 2004. С. 33–34; *Його жс.* Торчин – передзвін віків: істор.-краєзнав. нарис. Луцьк: Надстир'я, 2003. 364 с.

¹⁵ *Його жс.* Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. Луцьк : Надстир'я, 2000. С. 244.

¹⁶ Там само. С. 148–151.

¹⁷ Там само. С. 120.

¹⁸ Там само. С. 121, 130.

¹⁹ Там само. С. 105–143, 153–176.

²⁰ Там само. С. 43.

²¹ Там само. С. 63–64.

²² Там само. С. 144–147.

²³ Там само. С. 145.

році кінних загонів лісових козаків, до складу яких увійшли 167 волинян, про що зберігаються матеріали в архівах Торчинського народного історичного музею²⁴; формування Першої Української козацько-стрілецької дивізії збройних сил УНР (лютий 1918 року) у Володимирі-Волинському та її участі у бойових діях²⁵; діяльності Волинського лозового козацтва (1939–1943) та «Поліської Січі» (1941–1943)²⁶ тощо.

Низку нарисів книги присвячено розкриттю образів представників козацької еліти – вихідців з Волині: «Князі Острозькі, волинський Ганнібал і козацький стратег Остафій Дашкевич»²⁷; «Будівничий Запорізької Січі Дмитро Іванович Вишневецький-Байда», «Козацькі ватаги Ружинські з Ружина»²⁸.

Тема місця і ролі Ружинських в історії Волині подальше обґрунтування отримала в роботі «Волинський Ружин і гетьмани Ружинські»²⁹. Саме в ній та низці статей, присвячених Ружинським, Г. Гуртовий, посилаючись на роботи М. Грушевського, О. Цинкаловського, Н. Яковенко, беззаперечно констатує, що родове гніздо відомих козацьких гетьманів князів Остафія, Богдана, Михайла і Кирика Ружинських знаходилось не в Житомирській, а у Волинській області, що це – Ружин та села Роговичі, Твориничі (нині Локачинський район), а також Орзин³⁰.

Автор аналізує повний герб князів Ружинських і детально описує козацьку долю пред-

ставників роду: гетьмана-реформатора Остафія; гетьмана-флотоводця Богдана; переможця татарського війська Іслама-Гірея гетьмана Михайла; Кирика, Романа та інших, котрі нерозривно пов'язані з Томаківською Січчю³¹. Ця ж тема розгортається у наукових розвідках «Чотири гетьмани... з одного села»³². Кожен із князів Ружинських постає людиною особливою, обдарованою людськими чеснотами та військовою доблестю, прагненнями до волі і свободи України, які вони втілювали у своїх діях.

У виступі на Другій Всеукраїнській науково-практичній конференції «Волинь – край козацький» він ще раз систематизував матеріали про родину Ружинських та зробив висновок, що «рід козацьких ватагів, гетьманів Війська Запорізького князів Ружинських мають родові коріння на Волині»³³.

Не могла не зацікавити дослідника ще одна видатна особистість козацької історії – Дмитро Іванович Вишневецький. Нарис про нього автор назвав «Будівничий Запорізької Січі»³⁴. Констатуючи, що «дослідники не одностайні щодо того, хто був першим гетьманом», вважає саме Д. Вишневецького першим гетьманом і будівничим першої Запорізької Січі. Посилаючись на роботу відомої дослідниці Н. М. Яковенко «Українська шляхта» (Київ, 1993), наголошує на його походженні з роду Несвіцьких із села Несвіч Луцького району³⁵. «Феномен Вишневецького, –

²⁴ Там само. С. 255–256.

²⁵ Там само. С. 266.

²⁶ Там само. С. 273.

²⁷ Там само. С. 23–28.

²⁸ Там само. С. 43–60.

²⁹ *Його ж.* Волинський Ружин і гетьмани Ружинські: істор.-краєзнав. нариси. Луцьк: Надстир'я, 2003. 60 с.

³⁰ *Його ж.* Гетьмани Ружинські і Волинь // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький: матеріали 1-ї та 2-ї всеукр. наук.-практ. конф. з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23–24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену: наук. зб. Вип. 36. Луцьк : Надстир'я, 2010. С. 64–65.

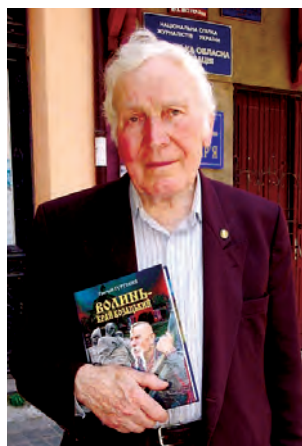
³¹ *Його ж.* Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. Луцьк: Надстир'я, 2000. С. 7–50.

³² *Його ж.* Чотири гетьмани... з одного села // Урядовий кур'єр. 2003. 6 листоп. С. 22; *Його ж.* Чотири гетьмани... з одного села // Волинь моя. Вип. 3. Київ : Київ. правда, 2003. С. 47–52.

³³ *Його ж.* Гетьмани Ружинські і Волинь // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький: матеріали 1-ї та 2-ї всеукр. наук.-практ. конф. з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23–24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену: наук. зб. Вип. 36. Луцьк : Надстир'я, 2010. С. 67.

³⁴ *Його ж.* Будівничий Запорізької Січі // Волинь моя. Вип. 1. Київ : Київ. правда, 2001. С. 31–37.

³⁵ Там само. С. 32.

на думку Гуртового, – полягав у тому, що він влився в Низове козацьке середовище як рівноправний лицар боротьби проти кримських людоловів. Йому вдалось очолити козащину зсередини, ставши визнаним гетьманом, мудрим, винахідливим керівником козацьких походів»³⁶.

Журналістське минуле, розуміння значення преси в ознайомленні широкого читацького загалу з історією рідного краю, видатними подіями минулого та їх значенням у сьогоденні, нерозривно пов'язали Григорія Олександровича із засобами масової інформації, з якими він активно співпрацював протягом усього свого життя. Козацька тематика неодноразово порушувалась у його виступах на телебаченні, в матеріалах, що друкувались на сторінках як місцевих, так і всеукраїнських видань³⁷.

За пропозицією Г.О. Гуртового луцька районна газета «Слава праці» в 1997 році започаткувала рубрику «Цікавинки з історії рідного краю», найактивнішим автором якої він був³⁸. У першому ж матеріалі вказує, що «під час ко-

зацько-селянського повстання під проводом Криштофа Косинського з села Цеперів втекли дев'ять родин підданих церкві святого Стефанія Вірменського (1593 рік). Очевидно, нелегко жилося їм, бо вдалися до козацького захисту»³⁹. А в нарисі про Пулганів (Пілганів) наголошує: «Під час козацько-селянських повстань 1592–1594 років більше десяти родин пулганівців втекли від своїх панів»⁴⁰.

У наступних випусках цієї рубрики надруковано його ж переказ документа з Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) про запорізького козака Прокопа Янчинського з волинського села Суськ Луцького повіту та матеріал про ювілей села Ратнів, у якому краєзнавець розповідає про участь ратнівців у «козацькому поході на Луцьк влітку 1648 року»⁴¹.

Під цією ж рубрикою надруковано цікавий матеріал з іще одного напрямку досліджень Г. Гуртового «Походження козацьких прізвищ». У ньому дослідник називає козацькі прізвища, які й до сьогодні побутують у нашому регіоні,

³⁶ Там само. С. 33.

³⁷ *Його жс.* Волиняни вирішили успіх у Конотопській битві // Волинь-нова. 2009. 24 груд. С. 5; *Його жс.* Козацькі хоругви Волині // Волинь-нова. 2008. 18 груд. С. 12; 20 груд. – С. 7; *Його жс.* Волинь – край козацький // Волинь-нова. 2004. 22 квіт. С. 7; *Його жс.* Чотири гетьмани... з одного села // Урядовий кур'єр. 2003. 6 листоп. – С. 22; *Його жс.* Сіверський наказний гетьман з Волині // Слава праці. 1997. 8 листоп. С. 2; *Його жс.* Походження козацьких прізвищ // Слава праці. 1997. 21 черв. С. 2; *Його жс.* Ювілей села Ратнів // Слава праці. 1997. 8 бер. С. 2; *Його жс.* Дуель козака зі своїм паном // Слава праці. 1997. 8 лют. С. 2; *Його жс.* Цікавинки з історії рідного краю // Слава праці. 1997. 18 січ. С. 2; *Його жс.* Козацтво і Волинь // Слава праці. 1990. 15 верес. С. 3; 18 верес. С. 2; 22 верес. С. 3; 27 верес. С. 3; 4 жовт. С. 3; 11 жовт. С. 3; *Рогова О.* Волинь – край козацький // Волинь-нова. – 2013. 16 лип. С. 11.

³⁸ *Гуртовий Г.О.* Цікавинки з історії рідного краю // Слава праці. 1997. 18 січ. С. 2.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ *Його жс.* Ювілей села Ратнів // Слава праці. 1997. 8 бер. С. 2; *Його жс.* Дуель козака зі своїм паном // Слава праці. 1997. 8 лют. С. 2.

пояснює їх походження та закликає волинян до дослідження родоводів⁴². Цей заклик лунав у багатьох роботах та виступах Григорія Олександровича.

Наявність козацького елементу в історії Волинського краю розкривається дослідником у публіцистичному матеріалі «Козацькі хоругви Волині»⁴³. Посилаючись на «Хроніку...» Мацея Стрийковського, Григорій Олександрович згоден із його твердженням, що згадувані ним «волинські козаки ще в домонгольський час під 1143–1147 роками і тоді були потужною окружною силою у міжусобних боях князів Київської Русі Юрія та Ізяслава. Успішно діяли вони і в боях під Галичем». Далі наводить вражаючі, як на його думку, факти козацької історії Волині в усі її періоди: «Під час української козацько-селянської революції її підтримали не лише селяни і міщани Волині, а й українська шляхта, яка теж немало терпіла від утисків Речі Посполитої. Серед них Бережицькі, Білостоцькі, Богуші, Вороничі, Гулевичі, Жуковецькі, Іваницькі, Кривицькі, Несвіцькі, Черняки та багато інших», наголошуючи, що «всім хотілося і козацької незалежної держави, і віри своєї православної...»⁴⁴.

Заслугою краєзнавця є повернення історії краю імен славних волинян. Зокрема, це роботи, присвячені козацькому полковникові, наказному гетьманові Григорію Гуляницькому⁴⁵. Один із перших родоводів Гуляницьких, складений Г. Гуртовим і доведений до сьогоднішніх днів, надруковано у газетному матеріалі «Наказний гетьман з Волині». Аналізуючи віхи життєвого шляху наказного гетьмана, автор робить обґрунтований висновок про те, що «до кінця життя Григорій Гуляницький був на боці тих, хто прагнув до державної єдності і незалежності України»⁴⁶.

Святування на державному рівні 350-річчя знаменитої Конотопської битви 1659 року стимулювало краєзнавця до розкриття на сторінках незалежної громадсько-політичної газети «Волинь-нова» проблеми участі у ній волинян⁴⁷. Автор стверджує, що вирішальну роль у Конотопській битві відіграли вихідці з Волині Іван Виговський, Григорій і Данило Гуляницькі.

Визначальний постулат низки досліджень Григорія Гуртового – «Україна є козацькою державою, а українці – козацьким народом», кожен регіон «Української держави має свою козацьку історію»⁴⁸ – розкрито і доведено ним на основі аналізу значної кількості історичних джерел та літератури. Він увів до наукового обігу переконливий фактаж з історії козацьких родин Волині, складу та діяльності волинських полків тощо. Це по праву дозволяє назвати відомого краєзнавця істориком Волинського козацтва.

З ініціативи Г. Гуртового започатковано проведення науково-практичних конференцій «Волинь – край козацький», які успішно пройшли в червні 2007 та жовтні 2010 років⁴⁹. На конференціях виступило біля тридцяти дослідників з різних регіонів Великої Волині та наукових центрів України, відомі громадські діячі відродження козацького руху, письменники та журналісти. Було розглянуто актуальні наукові проблеми феномена козацтва, життєписів козацької еліти, дослідження пам'яток періоду козаччини, висвітлення історії козацтва в музейних експозиціях тощо. Конференції стали суттєвим поштовхом до розгортання різних напрямів вивчення козацької історії Волинського краю, активізували науково-дослідницький пошук та висвітлення наукових знахідок у публікаціях і музейних експозиціях.

⁴² *Його жс.* Походження козацьких прізвищ // Слава праці. 1997. 21 черв. С. 2.

⁴³ *Його жс.* Козацькі хоругви Волині // Волинь-нова. 2008. 18 груд. С. 12; 20 груд. С. 7.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ *Його жс.* Сіверський наказний гетьман з Волині // Слава праці. 1997. 8 листоп. С. 2; *Його жс.* Наказний гетьман з Волині // Волинь. – 1994. 29 верес. С. 2–3.

⁴⁶ Там само. С. 3.

⁴⁷ *Його жс.* Волиняни вирішили успіх у Конотопській битві // Волинь-нова. 2009. 24 груд. С. 5.

⁴⁸ *Його жс.* Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. Луцьк : Надстир'я, 2000. 352 с.

⁴⁹ Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький: матеріали 1-ої та 2-ої всеукр. наук.-практ. конф. з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23–24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену: наук. зб. Вип. 36. Луцьк: Надстир'я, 2010. 120 с.

У виступі на першій конференції Григорій Олександрович ще раз повернувся до обґрунтування правомірності характеристики Волині як краю козацького, доведення власних переконань, висловлених у книзі «Волинь – край козацький». Він підкреслив: участь волинської еліти у створенні, становленні та розвитку Запорізької Січі; значну кількість волинян у козацьких реєстрах (1581 та 1649 років); покаяння Волині в часи селянської революції і «встановлення, хоч і на короткий час, полково-сотенного управління, козацького права, нової форми власності»; формування волинських козацьких полків на теренах Великої Волині тощо⁵⁰.

Традиція проведення конференцій, започаткованих краєзнавцем, продовжується. В 2013 році організовано III конференцію «Волинь – край козацький», у роботі якої порушувались актуальні проблеми наукового обґрунтування витоків ментальності українського козацтва, походження провідників козацького лицарства, вивчення та популяризації героїчного минулого козацтва, культурних здобутків, бойового мистецтва, поставлено чергові завдання сприяння збереженню пам'яток козацької слави та увічнення козацької звитяги⁵¹.

Організатори та учасники однойменної IV конференції (жовтень 2018 року) акцентували

увагу на проблемах збереження козацької спадщини, вивчення, поширення і використання козацьких традицій у виховних системах та освітньому процесі навчальних закладів краю⁵².

Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців ініціювала також проведення у 2014 році Перших Волинських обласних краєзнавчих читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового. Науковий збірник, виданий за матеріалами читань, став значним внеском у вивчення цієї видатної особистості, розширив проблематику музеєзнавчих та краєзнавчих студій, увів до наукового обігу низку нових документів⁵³.

Задуми та ідеї Григорія Гуртового втілюють у життя його численні учні та послідовники. Наукова школа Г. Гуртового, почесного професора Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, до якої можна віднести його колишніх учнів: Світлану Гаврилюк, доктора історичних наук, професора; Олександра Мельника, кандидата історичних наук; Ларису Понедельник, кандидата історичних наук, доцента; Миколу Сур'яка, кандидата філологічних наук, доцента; Олександра Томаченка, кандидата історичних наук та багатьох інших науковців та краєзнавців, збагачує теорію і практику волинського краєзнавства⁵⁴.

⁵⁰ Гуртовий Г.О. Волинь – справді козацький край // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький: матеріали 1-ї та 2-ї всеукр. наук.-практ. конф. з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23–24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену: наук. зб. Вип. 36. Луцьк : Надстир'я, 2010. С. 7–10.

⁵¹ Рогова О. Волинь – край козацький // Волинь-нова. – 2013. 16 лип. С. 11.

⁵² Волинь – край козацький: наук. зб.: матеріали наук.-практ. конф. з пед. краєзнавства (м. Луцьк – смт Торчин – смт Рокині, 25 жовтня 2018 р.) / ред. кол.: Г. Бондаренко, О. Дем'янюк, П. Олешко. Луцьк: ВІППО, 2018. 152 с.

⁵³ I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового: наук. зб. / упоряд. А. Силук. Луцьк, 2014. 340 с.

⁵⁴ Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): монографія. / 2-ге вид., доп. Луцьк : Вежа, 2008. 536 с.; Мельник О. Зв'язок музею і школи вдіяльності Григорія Гуртового: загальний огляд – I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового: наук. зб. / упоряд. А. Силук. Луцьк, 2014. С. 25–29; Його ж. Гуртовий Григорій Олександрович (1924–2012) – видатний краєзнавець Волині, педагог, ентузіаст музейної справи, засновник Торчинського народного історичного музею // Григорій Гуртовий: біобібліограф. покаж. / упоряд. Л. І. Коць, Н. В. Кузьміна, А.А. По-нагайба, Н. Д. Хом'як. – Луцьк, 2014. – С. 50–51; Понедельник Л. Уклін тобі, учителю // I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового: наук. зб. / упоряд. А. Силук. Луцьк : 2014. С. 50–53; Сур'як М.В. Поетика образу Запорізької Січі в історичній повісті Адріана Кашенка «Зруйноване гніздо»: соціокультурний і семантико-стилістичний виміри // Волинь філологічна: текст і контекст. Українська література як художній феномен: зб. наук. пр. / упоряд. В. Г. Сірук. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. Вип. 19. С. 261–271; Томаченко О.В. Розвиток шкільної освіти у Волинській губернії, Луцькому повіті наприкінці XIX – початку XX століття // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи: наук. зб. – Вип. 22. / упоряд. Г. Бондаренко, А. Сидорчук, І. Гусак. Луцьк, 2007. С. 10–12.

Розвиток козацьких традицій на Волині яскраво ілюструється діяльністю педагогічних колективів із залучення учнівської молоді до краєзнавчо-пошукової та дослідницької роботи, створення козацьких молодіжних об'єднань – «козацьких республік», проведення різноманітних козацьких конкурсів та забав. Тісна співпраця єднала Г.О. Гуртового з громадською організацією «Садівська козацька республіка» (що вже більш як 20 років діє у закладі загальної середньої освіти с. Садів Луцького району) і її отаманом, учителем історії та музичного мистецтва Віктором Ящуком. У школі за сприяння Григорія Олександровича відкрито козацьку світлицю⁵⁵.

Понад 20 років поспіль в урочищі Прощаниця Іваничівського району відбувається Збір молодих козаків. Гарт «Прощаниці» пройшли тисячі школярів, про що розповідає її історія⁵⁶.

В «Автобіографії-сповіді», написаній Г. Гуртовим 10 листопада 1994 року, є слова, які передають внутрішній стан цієї особливої людини, її життєве кредо: «Сорок років я живу, дихаю краєзнавством Волині, музеєм, пошуком, походами з учнями, поїздками по історичних місцях»⁵⁷. Музею, учням, колегам, Україні віддавав Г. Гуртовий вогонь свого серця, свій розум, свої ідеї. В їх пам'яті і здобутках живе і житиме його спадщина.

У всебічному вивченні життєвого доробку Григорія Олександровича зроблено лише перші кроки. Чекає дослідників його діяльність як директора Торчинського народного історичного музею, організатора музейного руху на теренах Волині та створення громадських організацій школярів на традиціях козацтва. На часі написання біографічного дослідження про незабутню особистість, відомого українського краєзнавця – Г. О. Гуртового.

References

- Bondarenko, H. V. (2018). Pohliady H. O. Hurtovoho na kozatsku istorii u Volyni. In H. Bondarenko, O. Demianiuk, P. Oleshko (Eds.), *Volyn – kraikozatskyi: naukovyizbirnyk*. Proceedings of the Scientific and Practical Conference on Pedagogical Local History, 25 October 2018 (pp. 103–104). Lutsk: VIPPO [in Ukrainian].
- Idem. (2010). Laureaty premii imeni Dmytra Ivanovycha Yavornytskoho Natsionalnoi spilky kraieznavestiv Ukrainy u Volynskii oblasti. In *Mynulei suchasne Volyni ta Polissia: Volyn – kraikozatskyi: naukovyizbirnyk*. Proceedings of the 1st and 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conferences, 23–24 June 2007 i 22 October 2010. (Iss. 36), (pp. 90–96). Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Bondarenko, H., Demianiuk, O., & Oleshko, P. (Eds.). (2018). *Volyn – kraikozatskyi: naukovyizbirnyk*. Proceedings of the Scientific and Practical Conference on Pedagogical Local History (25 October 2018). Lutsk: VIPPO [in Ukrainian].
- Bondarenko, H., & Maslai, H. (2009). Kraieznavestvo i kraieznavecha osvita bilia vytyokiv natsionalnoi kultury i dukhovnosti. In *Mynulei suchasne Volyni i Polissia: spetsialnyi vyypusk* (pp. 226–230). Lutsk [in Ukrainian].
- Idem. (2006). Kraieznavecha osvita i volyneznavestvo. In *Rozvytykosvityna Volyni: istoriia ta*
- suchasnist (do 100-richchia zasnuvannia Kovelskoi himnazii)*. Proceedings of the Scientific and Pedagogical Conference of Local Lore, 21 December 2006 (pp. 4–11). Lutsk-Kovel [in Ukrainian].
- Bondarenko, H., Vernydubov, O., & Syliuk, A. (2003). Hurtovyi Hryhorii Oleksandrovych. In *Kraieznavestsi Ukrainy (suchasni doslidnyky ridnoho kraiu): dovidnyk*. (Iss. 1), (p. 55). Kyiv – Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Bundak, O. (2014). Hryhorii Hurtovyi – vydatnyi kraieznavest Volyni. In A. Syliuk (Comp.). *Volynskyi muzei. Teoriia i suchasnist: naukovi zbiryk*. Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Historical Conference of Local Lore, 16 May 2014. (Iss. 5), (pp. 15–19). Lutsk [in Ukrainian].
- Havryliuk, S. (2008). *Istorychne pamiatkoznavstvo Volyni, Kholmshchynyi Pidliashshia (XIX – pochatok XX st.): monohrafiia*. (Iss. 2). Lutsk: Vezha.
- Hurtovyi, H. (2014). *Torchyn – peredzvinivik: istoriko-kraieznavechy narys*. (Iss. 2). Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Idem. (2011). *Horodok. Istorychna dolia sela Horodok Lutskoho raionu: istoriko-kraieznavechy narysy*. Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Idem. (2011). *Torchyn u tsyfrakhifaktakh*. (Iss. 2). Lutsk: Volynska oblasna drukarnia [in Ukrainian].

⁵⁵ Козакувати – церобити добро: Шляхами поступу Волинського округу «Козацтва Запорозького». Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 56 с.

⁵⁶ Прощаниця: документ.-публіцист. кн. / упоряд. Н. Жук. Нововолинськ : Формат, 2016. 184 с.

⁵⁷ Гуртовий Г.О. Вибр. краєзнавчі статті та бібліографія. Луцьк, 1994. С. 7.

- Idem. (2010). Volyn – spravdi kozatskyi kraj. In *MynuleisuchasneVolyni ta Polissia: Volyn – kraikozatskyi: naukovyi zbirnyk*. Proceedings of the 1st and 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conferences, 23–24 June 2007 i 22 October 2010. (Iss. 36), (pp. 7–10). Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Idem. (2010). Hetmany Ruzhynskii Volyn. In *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Volyn – kraikozatskyi: naukovyi zbirnyk*. Proceedings of the 1st and 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conferences, 23–24 June 2007 i 22 October 2010. (Iss. 36), (pp. 64–67) [in Ukrainian].
- Idem. (2010). Volyniany u Konotopski i bytvi. *Volynmoia*, (7), 148–155 [in Ukrainian].
- Idem. (2009). *Volyn – kraikozatskyi: istoryko-kraieznavchi narysy*. (Iss. 2). Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Idem. (2009). Volynski kozatski polky v 1648–1649 rr. In *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: storinky voiennoi istorii kraiu*. Proceedings of the 30th All-Ukrainian Scientific Conference of Local Lore (pp. 87–89). Lutsk [in Ukrainian].
- Idem. (2009, December 24). Volyniany vyryshylyuspikh u Konotopski i bytvi. *Volyn-nova*, p. 5 [in Ukrainian].
- Idem. (2008). Hetmany Ruzhynski – nimerknu chaslava Volyni. In *MynuleisuchasneVolyni ta Polissia: Kovelikovelchany v istorii Ukrainy ta Volyni*. Proceedings of the 29th Volyn Scientific Conference of Local Lore (pp. 193–195). Lutsk [in Ukrainian].
- Idem. (2008, December 18; 20). Kozatski khoruvy Volyni. *Volyn-nova*, p. 12; p. 7 [in Ukrainian].
- Idem. (2005). Zaborolna skhodynka khvikiv. *Volynmoia*, (5), 210–216 [in Ukrainian].
- Idem. (2004). Volodymyrshchyna kozatska. In *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Volodymyr-Volynskiy v istorii Ukrainy ta Volyni*. Proceedings of the 14th Volyn Scientific Conference of Local Lore (pp. 33–34). Lutsk [in Ukrainian].
- Idem. (2004, April 22). Volyn – kraikozatskyi. *Volyn-nova*, p. 7 [in Ukrainian].
- Idem. (2003). *Volynskiy Ruzhyni hetmany Ruzhynski: istoryko-kraieznavchi narysy*. Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Idem. (2003, November 6). Chotyryhetmany... z odnohosela. *Uriadovykurier*, p. 22 [in Ukrainian].
- Idem. (2003). Chotyryhetmany... z odnohosela. *Volynmoia*, (3), 47–52 [in Ukrainian].
- Idem. (2003). *Torchyn – peredzvinivikiv: istoryko-kraieznavchyi narys*. Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Idem. (2001). Budivnychi Zaporizkoi Sichi. *Volynmoia*, (1), 31–37 [in Ukrainian].
- Idem. (2000). *Volyn – kraikozatskyi: istoryko-kraieznavchi narysy*. Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Idem. (1997, November 8). Siverskyi nakaznyi hetman z Volyni. *Slavapratsi*, p. 2 [in Ukrainian].
- Idem. (1997, June 21). Pokhod zhenniakozatskyi khprizvyshch. *Slavapratsi*, p. 2 [in Ukrainian].
- Idem. (1997, March 8). YuvileiselaRatniv. *Slavapratsi*, p. 2 [in Ukrainian].
- Idem. (1997, February 8). Duel kozakazi svoim panom. *Slavapratsi*, p. 2 [in Ukrainian].
- Idem. (1997, January 18). Tsikavynky z istorii ridnoho kraiu. *Slavapratsi*, p. 2 [in Ukrainian].
- Idem. (1994). *Vybrani kraieznavchi statyi ta bibliohrafiia*. Lutsk [in Ukrainian].
- Idem. (1994, September 29). Nakaznyi hetman z Volyni. *Volyn*, pp. 2–3 [in Ukrainian].
- Idem. (1990, September 15; 18; 22; 27; October 4; 11). KozatstvoiVolyn. *Slavapratsi*, p. 3; p. 2; p. 3; p. 3; p. 3; p. 3 [in Ukrainian].
- Ivanova, V. (1971, January 9). Pochesnyi obovizok. *Slavapratsi*, p. 1 [in Ukrainian].
- Idem. (1967, August 26). Vazhlyvyzasib. *Slavapratsi*, p. 2 [in Ukrainian].
- Kots, L. I., Kuzmina, N. V., Ponahaiba, A. A., & Khomiak, N. D. (Comps.). (2014). *Hryhorii Hurtovyi: biobibliohrafichnyi pokazhchyk*. Lutsk [in Ukrainian].
- Kozakuvaty – tserobyty dobro: Shliakhamy postupu Volynskohookruhu “Kozatstva Zaporozkoho”*. (2018). Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].
- Lutskiy raion: mynule i suchasnist*. (2001). Lutsk: Volynska oblasna drukarnia [in Ukrainian].
- Maslai, H. S. (1991). Vidomiosvitiany Volyni. In *Mynule i suchasneVolyni. Istorychnipostatikraiu*. Abstracts of Papers of the 5th Volyn Historical Conference of Local Lore, 11–13 October 1991 (pp. 188–190). Lutsk [in Ukrainian].
- Melnyk, O. (2014). Zviazok muzeiush koly v diialnosti Hryhoriia Hurtovoho: zahalnyioliad. In A. Syliuk (Comp.). Proceedings of the 1st Volyn Regional Readings of Local Lore (pp. 25–29). Lutsk [in Ukrainian].
- Idem. (2014). Hurtovyi Hryhorii Oleksandrovych (1924–2012) – vydatnyi kraieznavec Volyni, pedahoh, entuziast muzeinoi spravy, zasnovnyk Torchynskoho narodnoho istorychnoho muzeiu. In L. I. Kots, N. V. Kuzmina, A. A. Ponahaiba, N. D. Khomiak (Comps.). *Hryhorii Hurtovyi: biobibliohrafichnyi i pokazhchyk* (pp. 50–51). Lutsk [in Ukrainian].

Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Volyn – kraikozatskyi. (2010). Proceedings of the 1st and 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conferences, 23–24 June 2007 i 22 October 2010. (Iss. 36). Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].

Nadolska, V. (2014). Robota z shkoliaramy u muzeinii diialnosti Hryhoriia Hurtovoho. In A. Syliuk (Comp.). Proceedings of the 1st Volyn Regional Readings of Local Lore (pp. 31–34). Lutsk [in Ukrainian].

Pasiuk, I. (2014). Kozatskyi polkim. H. O. Hurtovoho. In A. Syliuk (Comp.). Proceedings of the 1st Volyn Regional Readings of Local Lore (p. 61). Lutsk [in Ukrainian].

Poniedielnyk, L. (2014). Uklintobi, uchyteliu. In A. Syliuk (Comp.). Proceedings of the 1st Volyn Regional Readings of Local Lore (pp. 50–53). Lutsk [in Ukrainian].

Rohova, O. (2013. July 16). Volyn – kraikozatskyi. *Volyn-nova*, p. 11 [in Ukrainian].

Suriak, M. V. (2015). Poetykaobrazu ZaporizkoiSichi v istorychnii povisti Adriana Kashchenka “Zruinovanehnizdo”: sotsiokulturnyi i semantyko-stylistychnyi vymiry. In V. H. Siruk (Comp.). *Volyn-*

filolohichna: tekstikontekst. Ukrainska literatura yak khudozhnii fenomen: zbirnyk naukovykh prats. (Iss. 19), (pp. 261–271). Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].

Syliuk, A. (2014). Podvyzhnyk muzeinoi spravy. In L. I. Kots, N. V. Kuzmina, A. A. Ponahaiba, N. D. Khomiak (Comps.). *Hryhoriia Hurtovyi: biobibliohrafichnyi pokazhchyk*, (p.5). Lutsk [in Ukrainian].

Syliuk, A. (Comp.). (2014). *Proceedings of the 1st Volyn Regional Readings of Local Lore: naukovy-izbirnyk*. Lutsk [in Ukrainian].

Tomachenko, O. V. (2007). Rozvytok shkilnoi osvity u Volynskii hubernii, Lutskomu poviti naprykintsi XIX pochatku XX stolittia. In H. Bondarenko, A. Sydorchuk, I. Husak (Comps.). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Lutskyiraion: istoriia, suchasnist, perspektyvy: naukovyi zbirnyk*. (Iss. 22), (pp. 10–12). Lutsk [in Ukrainian].

Yakovenko, N. (2008). *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV – do seredyny XVII stolittia. Volyni Tsen-tralna Ukraina*. (Iss. 2). Kyiv: Krytyka.

Zhuk, N. (Comp.). (2016). *Proshchanytsia: dokumentalno-publitsystychnaknyha*. Novovolynsk: Format [in Ukrainian].

Руслана Маньковська (м. Київ)
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України
E-mail: ruslana_man@ukr.net

«... Власне чуття історика»

До 70-річчя від дня народження професора Віктора Даниленка

Серед сучасних українських інтелектуалів ім'я авторитетного вченого, історика Віктора Михайловича Даниленка є широко відомим і шанованим в Україні та за її межами. Нещодавно науковець відзначив свій 70-річний ювілей. Багаторічна та плідна праця в галузі соціо-гуманітаристики з власним чуттям і розумінням історичних процесів, тверда громадянська позиція виокремили Віктора Михайловича серед професійної спільноти як особистість вагому і знакову. Кожен історик, реконструюючи події минулого, постійно впирається в дилему об'єктивного та суб'єктивного. Про це ще наприкінці XIX ст. писав Іван Франко у своїй статті «Мислі о еволюції в історії людськості»: «Історія назавсідги остане великим уривком, в котрім тисячні хиби та прогалини мусить доповнювати власний розум, власна логіка і власне чуття історика». Власне бачення В. Даниленка історії українського суспільства XX ст. через теоретико-методологічний синтез історії та соціології склало основу наукової школи вченого «Соціальна історія України XX ст.», яка об'єднала його послідовників та учнів у підході до історії з соціальної та соціокультурної точки зору.

Окрім широких проблемно-тематичних узагальнень історичних процесів для Віктора Даниленка світоглядним пазлом власного ставлення до минулого українського народу та його культури є краєзнавство, основу якого складають глибоке чуття своєї малої батьківщини та непохитні духовні цінності пращурів. Краєзнавці високо цінують професіоналізм та творчі здобутки науковця.

Народився Віктор Даниленко 25 листопада 1949 р. в працьовитій селянській родині, в селі Карапиші, що розташоване в Миронівському районі на Київщині. У сім'ї, де зростало п'ятеро дітей, панували любов і взаємоповага. Батькові, Михайлу Федотовичу, пощастило повернутися живим, хоча й зраненим, з війни, та до останніх днів у пам'яті ветерана спливали важкі спогади про радянсько-фінську та Другу світову війни. Глибоко запали в дитячі душі розповіді батька про трагічні оборонні бої за Київ у серпні 1941 р., болісні спомини про оточення, ворожий полон, гітлерівський концтабір та виснажливу працю оstarбайтера. Мати, Одарка Демидівна, не зважаючи на постійну зайнятість на колгоспних роботах, своєю невтомною працею та добрим серцем створювала родинний затишок, піклувалася про своїх домочадців. Приклад батьків, їхнє ставлення до людей і праці сформували в дітей той духовний стрижень, де головними були чесність, порядність і відповідальність. Це

був той скарб, з яким у 1965 р. вирушив у життя з мрією стати вчителем випускник-відмінник Карапишівської 8-річної школи Віктор Даниленко.

На вибір вчительської професії вплинули власне бажання відкривати світ та самовдосконалюватися, стремління оволодіти шляхетним мистецтвом пробуджувати в юних душах потяг до знань, розвивати їхній світогляд та ерудицію, а також прагнення та підтримка родини продовжувати навчання. Вже в Ржищівському педагогічному училищі Віктор по справжньому почав замислюватися над призначенням педагога – допомогти дитині пізнати себе, відкрити в ній творця. Під час навчання особливу зацікавленість викликали історичні постаті та події минувшини рідного краю, з'явилися перші краєзнавчі розвідки про міста і села Київщини. У цей час проявилися його лідерські та організаторські здібності, молодь обрала його комсомольським ватажком. Однокурсниці Ніна Демич і Надія

Музира нині пригадують, що він був справжнім другом не на словах, а на ділі, а через широку обізнаність всі називали Віктора «ходячою енциклопедією». Та саме історія стає обраницею випускника з відзнакою.

У той час, у 1969 р. Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького оголосив перший набір на історико-педагогічний факультет, який виявився для В. Даниленка доленосним гартом в професії дослідника історії. Студентське життя наповнилось захоплюючими лекціями, виступами на конференціях та першими доповідями на засіданнях студентського наукового товариства, перемогами на олімпіадах та в конкурсах, враженнями від знайомства з музеями та пам'ятними місцями древнього Києва. Його поглинули лекції викладачів, глибокі за змістом та переконливі за логікою викладу. Уроками педагогічної та фахової майстерності ставали лекції та семінари талановитих наставників Григорія Січкаря, Миколи Александри, Надії Кравченко, Валентини Самійленко, Василя Ніколенка, Миколи Березовчука, Галини Цвікальської, зустрічі з корифеями педагогічної науки Андрієм Литвиновим, Миколою Мироновим. Найтепліші спомини про Григорія Васильовича Січкаря – організатора і першого декана історико-педагогічного факультету, якого студенти беззастовідно називали «батьком».

Поступово в спостережливого та вдумливого студента формувалися ключові критерії професії педагога – глибоке знання предмета, широка ерудиція та високі моральні якості. Під час однієї із зустрічей з першокурсниками в 1973 р., він наголошував, що успішний результат криється в невтомній праці, насагу для якої дає любов до обраної професії, а для вчителя, зокрема, важливими є самоосвіта та високе чуття громадського обов'язку.

Авторитет студента стрімко зростав. Він відзначений стипендією імені Карла Маркса, однією із ста в СРСР, очолює студентську молодь спершу факультету, згодом – інституту. Наполегливість та успіхи в навчанні, порядність та доброзичливість у товариських стосунках вирізняли Віктора Даниленка з поміж інших студентів. У газеті «Педагогічні кадри» Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького за 1970 р. зазначалось про очільника студентства: «В. Даниленко – принциповий, ініціативний, вміє запалити молодь новими починаннями, повести за собою. Він – приклад у всьому: відмінно

вчиться, бере активну участь у роботі інституту». Багато, хто вчився з Віктором Даниленком, скажімо Галина Братчук, Міла Ульяновченко, Віктор Кучеренко, досі називають його взірцем у навчанні та людських стосунках.

У інституті проявилися здібності до дослідницької праці в галузі історичних наук. Тому природним кроком випускника з дипломом із відзнакою став вступ у 1974 р. до аспірантури Інституту історії АН УРСР. Успішний захист у 1978 р. кандидатської дисертації, а згодом, у 1990 р. – докторської, стали важливими віхами наукового життя Віктора Михайловича, яке вже майже півстоліття пов'язане з Інститутом історії України НАН України.

Творчий доробок вченого складає близько 600 наукових праць, які стали вагомим внеском у розвиток української соціогуманітаристики та отримали широкий резонанс серед зарубіжних колег. Дослідницьке поле науковця охоплює соціально-політичну історію, історію української культури ХХ ст., проблеми інтелектуальної історії, освіти, науки, церкви, «українізації», міжетнічних та міжнаціональних взаємин, біографістики. Основні тенденції, закономірності та характерні особливості повоєнного та сучасного розвитку України проаналізовано В.М. Даниленком у колективних працях «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси», «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)», «Україна: утвердження незалежної держави. 1991–2001», «Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки», «Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 2. Радянський проект для України», «Державотворчий процес в Україні. 1991–2006», «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності».

У своїх монографічних дослідженнях, як то «Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії», Віктор Даниленко, глибоко аналізуючи основні закономірності, причини й рушійні сили процесів, що призвели до відновлення незалежності України, ключову роль відводить особистості, лідеру, політику, державнику, який, посилаючись на історика М. Драгоманова, має одягти не лавровий, а жертвний терновий вінок. Антропологічний аспект, розуміння духовних феноменів особистості, її інтелектуального життя та ментально-ціннісних орієнтацій займають особливе місце в дослідницькій лабораторії вченого. Грунтовним осмисленням фундаментальної

ролі інтелектуала в суспільно-політичному та культурному житті держави стали наукові праці В.М. Даниленка «Володимир Вернадський: віхи життя і творчості» та її продовження «Володимир Вернадський: життя в політиці й політика в житті», присвячені видатному вченому світового масштабу, засновнику Української академії наук, її першому президенту В. Вернадському. У книзі автор, зокрема наголошує, що лібералізм, рівність, демократичні права і свободи кожної людини були світоглядними цінностями та переконаннями, які сповідував учений, тому завжди неухильно відстоював право України на власну культуру, науку, освіту.

Віктор Даниленко став ініціатором і спільно з колегами реалізував унікальне колективне біобібліографічне видання «Історична наука у Національній академії наук України в особах: Енциклопедичний довідник», до якого увійшло близько 600 діячів української історичної науки. Однією з особливих рис наукової творчості В.М. Даниленка є професійна майстерність, уміння не лише сфокусувати увагу на актуальності та своєчасності досліджуваних проблем, але й надати їм суспільної гостроти та сучасного наукового контексту.

Системна та результативна творча праця Віктора Даниленка з формування цілісного україноцентричного бачення радянського минулого стала осердям наукової школи вченого «Соціальна історія України ХХ ст.», яка, окрім послідовників та однодумців, включає майже 60 докторів та кандидатів наук, підготовлених ним. Така інтелектуальна, неформальна спільність учених, об'єднаних науковою ідеєю та концептуальними підходами до її висвітлення, засвідчує науковий авторитет лідера, його особливий стиль роботи та оригінальність методики досліджень, здатність досягати поставлених завдань, формувати наукові традиції, які забезпечують спадковість поколінь в соціогуманітарному наукознанні.

В.М. Даниленко, як виразник наукової школи, запропонував вивчення соціальної історії України на основі аналізу та висвітлення широкого спектру повсякденних структур та практик, що були апробовані українським суспільством в умовах тоталітарного суспільства. Науковий інтерес вчених склали дослідження культурної та соціальної історії України радянського періоду, зокрема соціальної та релігійної політики держави, історії повсякденного життя, суспільних настроїв та політичної поведінки населення.

Головна ідея та оригінальність досліджень полягала в тому, щоб висвітлити процес розвитку соціуму, його поведінкові, ментальні характеристики в контексті політичних змін у радянській владній структурі впродовж другої половини ХХ ст.

Суттєвою ознакою наукової школи Віктора Даниленка є те, що в ній одночасно реалізуються дослідницькі та освітні функції, а також відбувається активне формування та відстоювання в державно-суспільному просторі історико-освітньої проблематики. Впродовж 1990-х – початку 2000-х рр. Віктор Даниленко в співавторстві розробив і видав низку підручників та посібників з історичної тематики: «Історія України. Посібник для вступників до вузів», «Всесвітня історія ХХ ст. Навчальне видання», «Історія України. Хронологія основних подій», «Історія України. Навчальний посібник», останній перевидавався тричі. У 2019 р. вчений спільно із своєю ученицею, кандидаткою історичних наук М. Смольницькою, підготував і видав підручник з історії України для 11 класу закладів загальної середньої освіти, який отримав високу оцінку фахівців освітньої галузі.

З ініціативи В. Даниленка в 2018 р. підготовлено аналітичну записку «Повсякденні структури і практики українського суспільства другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. у навчальній літературі» для органів державної влади, в якій розглянуто одну з головних проблем освітнього процесу – навчальну літературу з історії України для закладів вищої освіти та 11 класу закладів загальної середньої освіти, охарактеризовано її якість та відповідність змістового наповнення сучасним науково-методологічним підходам, розроблено рекомендації з її удосконалення. Постійна увага професора В. Даниленка до гуманітарного сегменту в сучасній системі освіти обумовлена 25-ти річним педагогічним досвідом викладання історичних дисциплін у Національному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова, де він майже 15 років очолював кафедру історії та етнополітики, та чітким усвідомленням значимості історичних знань у формуванні світоглядних та національних цінностей сучасної молоді.

Важливою складовою наукової школи Віктора Даниленка виступає колектив однодумців – науковий підрозділ інституту історії України НАН України, який він очолює впродовж останніх майже трьох десятиліть, з 2002 р. – відділ

історії України другої половини XX століття. Науковці ґрунтовно та плідно розробляють історичний період, який став фундаментом для відновлення незалежності України.

Дослідження періоду 1945–1991 рр. з найбільш важливих проблем науково-технічного, соціально-економічного, суспільно-політичного розвитку є актуальними не лише з наукової точки зору, але в повному обсязі відповідають потребам сучасного суспільства, сприяють формуванню суспільної свідомості та нової моделі історичної пам'яті, реалізації державної політики декомунізації.

Під керівництвом завідувача відділу співробітники здійснюють комплексний аналіз суспільних процесів у синтезі інтердисциплінарного підходу з новітніми дослідницькими техніками сучасних галузей знань – інтелектуальної історії, історії ментальності, історії повсякдення, історичної антропології, історії ціннісних орієнтацій, мнемології; заглибилися в мікрорівневі дослідження у галузі повсякденної історії, орієнтованої на вивчення ментальних уявлень, настроїв, цінностей, звичаїв, моделей поведінки різних соціальних груп у суспільстві, типологізували їхні внутрішньо- і міжгрупові соціальні взаємозв'язки. Результати плідної праці науковців оприлюднені в ґрунтовній колективній праці відділу «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба», а також систематично публікуються у науковому збірнику відділу «Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика», 24 випуски якого вже побачили світ.

Глибокий і розгорнутий міждисциплінарний підхід вченого та його одностайні до вивчення поставлених проблем, послідовність та об'єктивність щодо встановлення закономірностей історичного процесу, всебічна обґрунтованість та конкретне застосування в суспільних практиках результатів напрацювань науковців відповідають фундаментальним дослідженням у галузі суспільних та гуманітарних наук. Можна стверджувати, що тематика їхніх основних наукових розробок входить до пріоритетних напрямів соціогуманітарних наук, а наукові здобутки фахівців впливають на формування гуманітарної політики Української держави.

Високий авторитет Віктора Даниленка як науковця, органічно поєднується з його позитив-

ними людськими якостями. Колеги щиро поважають Віктора Михайловича за толерантність, чуйне та доброзичливе ставлення. Колектив інституту історії України, де він вже майже 30 років очолює профспілкову організацію, цінує в ньому почуття громадянської відповідальності, загострене відчуття справедливості та вміння мудро вирішувати проблемні питання колективу. Молоді дослідники отримують досвід спілкування з вдумливим та вимогливим наставником.

Династію Даниленків у історичній науці гідно продовжують сини Віктора Михайловича – Олександр, доктор історичних наук, професор кафедри історії світового українства історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, та Святослав – кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. У родині Олександра підрастає син Ярослав – гордість дідуся.

Вагомі наукові здобутки В.М. Даниленка в науково-педагогічній та громадській діяльності відзначені високими нагородами та званнями: «Заслужений діяч науки і техніки України» (1996), «Лауреат премії ім. М. С. Грушевського НАН України» (1999), «Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки» (2001). У 2003 р. за наукові досягнення на ниві історичної науки його обрали член-кореспондентом НАН України.

Багаторічна та плідна праця Віктора Даниленка на краєзнавчій ниві, як члена Президії Національної спілки краєзнавців України та на посаді заступника голови Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства при Президії НАН України, поцінована високим званням «Почесний краєзнавець України». У 2019 р., враховуючи його вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історичних знань та видатних особистостей України, з нагоди 70-річчя від дня народження, Президія Національної спілки краєзнавців України прийняла рішення про присудження Віктору Михайловичу Даниленку Премії імені Дмитра Яворницького.

Краєзнавці України щиросердно вітають Віктора Михайловича зі славним ювілеєм та зичать нових творчих досягнень у науково-педагогічній та краєзнавчій діяльності на благо України та її народу.

*Бабушко Світлана (м. Київ),
Маньковська Руслана (м. Київ),
Соловей Людмила (м. Київ)*

Подвижник туристичного краєзнавства в Україні (Сергій Іванович Попович)

Ім'я Сергія Івановича Поповича добре відоме усім, хто має дотичність до краєзнавства, туризму, екскурсійної справи, освітньої сфери. Цьогоріч Сергій Іванович відзначив своє 60-ліття. Ювілейна дата стала доброю нагодою осмислити й оцінити здобутки цього фахівця туристично-екскурсійної галузі, науковця, освітянина, продемонструвати шлях становлення та професійного зростання непересічної особистості.

Біографія С. І. Поповича, його професійний та творчий шлях є надзвичайно насиченим і динамічним, як і сам ювіляр – енергійний, життєрадісний, сповнений ентузіазму та неповторної харизми. Народився Сергій Іванович 9 липня 1959 р. на Черкащині, у заснованому в повоєнні роки місті гірників Ватутіне, на благословенній Звенигородщині, що породила й виховала для України та світу Великого Кобзаря, яку за образним визначенням Максима Рильського «схотив Тарас малими босими ногами».

Звичайна радянська родина, працьовита й дружна. Тато Іван Павлович працював машиністом баштового крану на заводі залізобетонних виробів, а мама Лариса Сергіївна – інженером-економістом на цьому ж підприємстві. Свого первістка Сергія батьки назвали на честь одного з дідусів, сільського вчителя історії з Житомирщини Сергія Тимофійовича, а меншого сина Павла на честь іншого дідуся Павла Миновича, залізничника з Черкащини. За твердженням ювіляра, окрім батьків, саме дідуся відіграли надзвичайно важливу роль в його вихованні, становленні як особистості, виборі життєвого шляху.

Одним з найранніших і найяскравіших дитячих споминів майбутнього історика є похід з дідусем до сільського клубу (с. Городківка на Житомирщині) на перегляд фільму «Спартак» (виробництво США, 1960 р. з неперевершеним Кіркком Дугласом у головній ролі). Враження від цієї історичної кінокартини було фантастичним.

У шестирічній дитини зародилося непереборне прагнення до історичного пізнання, що ні на мить не згасало упродовж усього життя. І дідусь Сергій Тимофійович всіляко підтримував такі шляхетні бажання та захоплення свого внука, уже з молодших класів давав для читання історичні твори вітчизняних письменників М. Старицького, С. Скляренка, В. Яна, П. Панча, І. Ле, Н. Рибак, З. Тулуб та ін., а також класиків світової історичної літератури.

Дідусь Павло Минович – уродженець Звенигородщини, Кобзарєвого краю (с. Юрківка), не маючи історичної освіти, за покликанням був справжнім аматором краєзнавства. Він добре знав місцеву історію, безліч легенд і переказів, місцезнаходження та назви пам'яток минулого, зокрема, курганів різних епох, трипільських поселень, городищ княжої доби, розповідав онукам про козацькі звичаї та гайдамацький рух у краї, місцевих повстанських отаманів-очільників боротьби з радянщиною Гризла та Жуйводу, показував навіть місце, де останній потрапив до чекістської засідки, з якої йому вдалося вирватися завдяки своїй кмітливості. Намагався закласти у зашорені комуністичними нісенітницями дитячі голови правду про Голодомор та його причини, доглядав на місцевому цвинтарі за братськими могилами померлих від голоду. У дідусевих словах і голосі ніколи не відчувалося поваги до радянської влади та її керманців, захоплення від досягнень «соціалістичного бу-

дівництва». Та й де було взятися тій повазі, адже батька Мину більшовицькі карателі у 1920 р. розстріляли як заручника, заможну родину розорили, багатьох родичів заморили голодом. За спогадами Сергія Івановича, дідусь був завзятим мандрівником і часто брав своїх внуків у місцеві велоподорожі, під час яких вони знайомилися з пам'ятками та пам'ятними місцями, захоплено слухали зачаровані розповіді про природу, історію, видатних людей рідного краю.

Ось у такому визначному краї, у такій сприятливій духовній атмосфері та пізнавально-виховній синергії великої родини й мудрих шкільних учителів і зростав майбутній історик, краєзнавець, туризмолог. Навчався він у середній школі № 6 м. Ватутіне, де працював надзвичайно потужний педагогічний колектив (випускниками цієї школи були, зокрема, колишній Голова Служби зовнішньої розвідки України, генерал армії України М. Г. Маломуж, экс-міністр оборони та народний депутат України VI-VII скликань А. С. Гриценко та ін.) й вирізнявся з поміж однокласників своєю допитливістю та любов'ю до читання, передусім, історико-краєзнавчої літератури, активністю в організації різноманітних класних і загальношкільних пізнавальних заходів (конкурсів, вікторин тощо), безпосередньою участю у районних та обласних шкільних олімпіадах з історії та географії, в яких неодноразово ставав переможцем або посідав призові місця. Тож цілком осмисленим і закономірним став його вступ у 1976 р. на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

Спраглий до знань і працелюбний юнак наполегливо студіював навчальні дисципліни, здійснював перші наукові розвідки, викликаючи повагу науково-педагогічних працівників і своїх однокласників. Диплом з відзнакою став закономірним підсумком його п'ятирічного навчання в університеті за спеціальністю «Історія». Студентські роки ювіляр згадує з особливою теплотою, адже насиченими вони були не тільки напруженою працею в аудиторіях, читальних залах бібліотек, під час археологічних і педагогічних практик, а й щастям спілкування з видатними науковцями-наставниками, вірною дружбою, що міцніла упродовж життя, участю в різноманітних столичних культурно-мистецьких заходах, подорожами та походами рідним краєм. З метою набуття фінансової незалежності, щоб «не тягти» грошей з батьків, щоліта працював у складі студентських буді-

вельних загонів, брав участь у спорудженні найпотужнішого на той час у зарубіжній Європі металургійного комбінату в польському місті Катовіце.

Мріялось молодому історикowi відразу після закінчення альма-матер поринути в захоплюючий світ науково-педагогічної діяльності, але доля розпорядилась інакше. Оскільки під час навчання в університеті С.І. Попович пройшов ще й обов'язковий для всіх юнаків-студентів вишкіл на військовій кафедрі й отримав звання лейтенанта, його за «розподілом» було направлено до лав Збройних сил СРСР, тобто призвано на два роки (за тодішнім радянським законодавством) на строкову військову службу. Призначено було новоспеченого лейтенанта на посаду командира взводу 39-ї окремої десантно-штурмової бригади, що дислокувалась у мальовничому передгір'ї Карпат, у м. Хирів на Львівщині. За зізнанням самого Сергія Івановича, незважаючи на підготовку на університетській військовій кафедрі, ні знань, ні, тим більше, командирського досвіду для дійсної військової служби не вистачало, а для такого надскладного роду військ як десантні, й поготів. Однак, учорашній студент-історик зібрав волю в кулак і, попри неймовірні труднощі, наполегливо навчався військовій справі, премудрошам десантної служби, зміст якої й сьогодні визначає гасло: «Ніхто, крім нас». З плином часу набувався професійний досвід, зростав авторитет серед офіцерів-однополчан й особового складу підрозділу, який поважав свого молодого командира за неухильне дотримання принципу: «Дій, як я». Нині майор у відставці С.І. Попович з приємністю та гордістю згадує ті славні два роки армійської служби, пов'язані з різноманітними подіями та пригодами, нічними тривогами, стрибками з парашутом, виснажливими маршами, систематичними тренуваннями з бойових мистецтв і володіння вогнепальною та холодною зброєю, освоєнням військової техніки, участю у багатьох масштабних військових навчаннях, у тому числі й міжнародних (наприклад, «Щит-82» на території Болгарії) та ін. З упевненістю можна констатувати, що сувора армійська служба значно розширила життєвий досвід Сергія Івановича, загартувала його волю й характер, сприяла формуванню принциповості, розвинула організаційно-управлінські здібності, уміння вести людей за собою, бути для них прикладом, визначати пріоритети, шляхи й засоби досягнення мети, що, безумовно, сталою у нагоді у подальшому «цивільному» житті.

Армійські будні. Перед парашутним стрибком, м. Хирів, 1983 р.

Варто зазначити, що навіть в умовах нестачі вільного часу, у рідкісні миттєвості дозвілля під час служби, допитливий історик намагався знайти щонайменшу можливість для вивчення історії краю, де він служив, ознайомлення з унікальними історико-культурними пам'ятками Хирова, Самбора, Старого Самбора, Нового Міста, Добромиля, Нижанковичів, Лаврова, Спаса, Старої Солі та багатьох інших міст і сіл південно-західної Львівщини. Назавжди залишилась у Сергія Івановича любов і повага до цього краю та його людей. Він неодноразово навідувався сюди сам, привозив своїх рідних, друзів і колег, а також численних туристів для ознайомлення з дивовижними атракціями краю.

У 1984 р. після завершення військової служби Сергій Іванович почав працювати в Українській філії Інституту підвищення кваліфікації працівників туристично-екскурсійних організацій спочатку лаборантом, згодом методистом, заступником декана, завідувачем навчально-методичним відділом, завідувачем кафедри гуманітарних дисциплін і туристично-екскурсійних програм, проректором цього освітнього закладу. Таким чином, в одному й тому ж освітньому закладі пройшов усі щаблі професійного зростання.

До кола його наукових інтересів увійшли питання історії вітчизняного туристичного руху, взаємодії туризму та краєзнавства на теренах Ук-

раїни, введення історико-культурних пам'яток до системи туристично-екскурсійного обслуговування, наповнення історико-краєзнавчим змістом туристичних маршрутів та екскурсій. Етапним підсумком ґрунтовних досліджень С.І. Поповича та своєрідним підтвердженням його науковій спроможності став захист у 1994 р. кандидатської дисертації на тему «Розвиток туристичного краєзнавства в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.)», виконаної під керівництвом визнаного вченого-історика Олени Іллівної Лугової. Варто також наголосити, що, зважаючи на наукову новизну дослідження С.І. Поповича, проведеного на стику двох галузей людської діяльності, обумовленого постановкою проблеми, що розглядає туризм як один з напрямів краєзнавства, дієвий засіб поширення краєзнавчих знань серед широкого загалу українства, його офіційними опонентами виступили найавторитетніші фахівці краєзнавства та туризму, а саме: фундатор-відроджувач сучасного краєзнавчого руху, Голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців (з 2008 р. – Національна спілка краєзнавців України), академік П.Т. Тронько та відомий вчений-туризмолог, фахівець-практик туристично-екскурсійної справи, тогочасний заступник Голови Державного комітету України по туризму, кандидат історичних наук, доцент Г. П. Науменко, які позитивно оцінили зміст і висновки дисертаційного дослідження.

У дисертації та низці наступних наукових публікацій С. І. Попович обґрунтував теоретико-методологічні засади туристичного краєзнавства, визначив його предмет, об'єкт, методи дослідження, завдання та форми організації туристично-краєзнавчої діяльності. У співпраці з О. І. Луговою дав чітке визначення туристичного краєзнавства як напряму загального краєзнавства, спрямованого на комплексне вивчення конкретної території для потреб туризму, що являє собою з одного боку – невід'ємну й органічну складову загального краєзнавства, а з іншого – туризмознавства, є зв'язуючою ланкою між цими двома галузями наукових знань. Він повною мірою усвідомлював, що розвиток туристичної справи неможливий без глибоких історико-краєзнавчих досліджень, без впровадження в практику роботи туристично-екскурсійних організацій їх результатів, наукових здобутків учених і краєзнавців-аматорів, без тісного контакту працівників туризму з науковими установами, закладами вищої освіти, музеями, бібліотеками, архівами, творчими спілками й об'єднаннями.

С. І. Попович стверджує, що поєднання краєзнавства та туризму є цілком обґрунтованим, логічним і закономірним. Саме він сприяв започаткуванню інноваційної навчальної дисципліни «Туристичне краєзнавство» та введення її до навчальних планів закладів вищої освіти України, що здійснюють підготовку кадрів для вітчизняного туризму, й упродовж багатьох років успішно викладає її майбутнім фахівцям туристично-екскурсійної галузі.

Ураховуючи професійні знання та напрацювання С. І. Поповича, його у 1993 р. було запрошено на роботу до Державного комітету України по туризму на посаду начальника відділу нових маршрутів та маркетингу. І потрібно віддати Сергію Івановичу належне, він доволі оперативно розгорнув роботу з підготовки низки інноваційних турів (зокрема, кінних і водних) для вітчизняних та іноземних споживачів, започаткував маркетингові дослідження вітчизняного туризму. Однак, обіймав він посаду чиновника лише три місяці, безмежна любов до туристичного краєзнавства та живої науково-педагогічної діяльності знову покликала його до рідного освітнього закладу – Українського інституту туризму (УІТ). Він обіймає посаду першого проректора й на базі УІТ, що здійснював перепідготовку та підвищення кваліфікації туристично-готельно-екскурсійних кадрів, розпочинає спільно з колегами створення закладу вищої освіти (ЗВО) – Інституту туризму Федерації профспілок України (ІТ ФПУ). Наступні 20 років (1993-2013 рр.) – період розбудови, становлення та розвитку навчально-науково-методичного комплексу та матеріально-технічної бази одного з провідних ЗВО вітчизняної туристичної освіти.

За час роботи в ІТ ФПУ сповна розкрився організаційно-управлінський, науково-педагогічний і творчий потенціал Сергія Івановича. Він зарекомендував себе людиною конкретних справ, умілим адміністратором і ефективним менеджером, високопрофесійним педагогом й успішним викладачем. Продовжував системно

Привітання академіка П. Т. Тронька з ювілеєм

На туристських стежках України

займатися науковими дослідженнями у царині туристичного краєзнавства, зокрема, наполегливо працював над вирішенням вкрай назрілої проблеми наукової ідентифікації цього важливого сегменту загального краєзнавства, всебічно сприяв його популяризації не тільки у науковому, але й освітньому середовищі, за активної підтримки академіка П.Т. Тронька долучався до налагодження співпраці між ІТ ФПУ та Інститутом історії України НАН України й Національною спілкою краєзнавців України. Робота щодо реалізації конкретних завдань туристично-краєзнавчих досліджень розпочалася з організації кількох Всеукраїнських науково-практичних конференцій (Черкаси, 1994; Косів, 1994; Світязь, 1998 та ін.). У результаті вдалося виявити та згуртувати широке коло дослідників у регіонах України, яких цікавила туристично-краєзнавча проблематика, та визначити завдання її вивчення. Це, у свою чергу, дозволило започаткувати при ІТ ФПУ періодичне видання «Туристично-краєзнавчі дослідження», незмінним головою редколегії якого упродовж багатьох років був академік П.Т. Тронько, його заступником – С.І. Попович, наукове редагування здійснювала О.І. Лугова.

Крім того, С.І. Попович був заступником голови редколегії цілої низки окремих тематичних збірників статей – «Розвиток туризму в Україні» (К., 1995), «Туристичні ресурси України» (К., 1996), «З історії вітчизняного туризму» (К., 1997), «Проблеми міжнародного туризму» (К., 1998, 2011) та ін. Унаслідок цієї вагомий науково-видавничої роботи до наукового обігу було введено величезний масив нової інформації з краєзнавчого вивчення регіонів для потреб туризму.

Насичені освітянські будні та невинна турбота ювіляра про розвиток Інституту туризму ФПУ, підвищення кваліфікаційного рівня науково-педагогічного складу та методичного персоналу, професіоналізацію студентства, матеріально-технічне забезпечення освітнього процесу, безпосередня участь у ліцензійно-акредитаційних актах, реалізація багатьох інших важливих справ сприяли його становленню як авторитетного закладу вищої освіти, випускників якого із задоволенням запрошували працедавці на роботу до своїх тур операторських компаній, турагенцій, готельно-ресторанних комплексів.

Сотні випускників Інституту туризму ФПУ пам'ятають свого наставника і згадують його

лише добрими словами. Адже саме він організовував такі виїзні практичні заняття та літні практики для студентів, що про них забути просто неможливо. Це завдяки Сергію Івановичу майбутні фахівці туризму пізнавали атрактивні природні об'єкти й унікальні історико-культурні пам'ятки України, побували у таких її куточках, про які не було відомо широкому загалу, навчилися любити та шанувати Батьківщину. А поєднання у студенти на найвищій точці України – горі Говерла, географічному центрі Європи, духовній вершині українського народу – Чернечій горі у м. Канів або в одному з найкращих осередків сільського зеленого туризму «Соколинний хутір» на Чернігівщині стали легендою серед вітчизняних освітян і незабутніми сторінками в житті студентства та професорсько-викладацького корпусу ІТ ФПУ.

У 2011 р. С.І. Поповича було обрано на посаду ректора Інституту туризму ФПУ, а в 2013 р. – призначено виконуючим обов'язки ректора Академії праці, соціальних відносин і туризму.

Невгамовний характер С.І. Поповича, незважаючи на його «поважний» вік, проявляється й нині. У 2014 р. Сергія Івановича було запрошено сформувати й очолити кафедру туризму у Національному університеті фізичного виховання і спорту України (НУФВСУ). Результатом його наполегливої праці упродовж кількох років поспіль став ретельно сформований колектив науково-педагогічних працівників і стовідсоткове виконання ліцензійного обсягу прийому студентів на спеціальність 242 Туризм. Для студентів НУФВСУ С.І. Попович став мудрим наставником, яскравим прикладом для наслідування і в університетських аудиторіях, і під час виїзних практичних занять. Їх спектр просто вражає – пізнавальні подорожі до усіх куточків України, зимове сходження на г. Говерла, спелеопоходи найдовшою в Європі печерою Оптимістична та ін.

Упродовж своєї професійної діяльності С.І. Попович неодноразово долучався до підготовки проектів документів державної ваги – Закону України «Про туризм», президентських указів про розбудову туристичної галузі, державних і регіональних програм розвитку туризму, Національної системи туристично-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича», стандартів туристично-екскурсійного обслуговування та ін.

Особливий інтерес Сергія Івановича завжди викликала практична туристично-краєзнавчо-екскурсійна діяльність. І нині ювіляр з величезним

задоволенням і натхненням продовжує створювати інноваційний, конкурентоспроможний і затребуваний споживачами туристично-екскурсійний продукт у вигляді пізнавальних подорожей і мандрівок, захоплюючих краєзнавчих походів та експедицій, циклів тематичних екскурсій. Загалом його доробок складає понад 50 авторських турів та екскурсій.

Значною мірою втілилися в життя і мрії ювіляра про відкриття та пізнання світу. Упродовж життя йому випала щаслива нагода відвідати понад 40 країн світу у різних півкулях планети, побувати на узбережжях усіх океанів, у різних географічних широтах і кліматичних зонах, в горах і на рівнинах, степах і пустелях. Та попри звабливі принади й екзотику зарубіжжя, Сергій Іванович завжди з радістю повертався на Батьківщину.

Він щедро ділиться своїми знаннями, досвідом і конкретними напрацюваннями з туроператорськими компаніями, що спеціалізуються на внутрішньому туризмі, передусім, з тими, власниками та топ-менеджерами яких є його випускники. Вони постійно звертаються до свого наставника за консультаціями, просять здійснити апробування пілотного туру, розробити та провести нову екскурсію. Вдалою у цьому контексті є, наприклад, співпраця з туркомпанією «Етнотур», що є одним з лідерів внутрішнього туризму. Іноді у вихідні та святкові дні, під час відпустки ювіляр не відмовляє собі в задоволенні особисто супроводжувати туристичні групи, провести екскурсію, здійснити експедицію для пошуку, вивчення та введення до системи туристично-екскурсійного обслуговування нових атрактивних об'єктів. Зокрема, протягом багатьох років його незмінно запрошують як гідів науково-педагогічні працівники, аматори туристичних подорожей та екскурсій з Інституту історії України НАН України, НТУ «Київський політехнічний університет імені Ігоря Сікорського», Національного медичного університету імені О.О. Богомольця та ін. Не буде помилковим твердження, що тисячі вітчизняних та іноземних туристів щиро вдячні Сергію Івановичу за надзвичайно цікаві подорожі та екскурсії в його філігранному виконанні.

Визнання й авторитет серед освітян і науковців, широкого загалу краєзнавців і фахівців туризму стали закономірним результатом його бага-

У родинному колі з дружиною Світланою та сином Сергієм

торичної наполегливої та самовідданої праці. Без перебільшення, його прізвище стало своєрідним брендом у системі вітчизняної туристичної освіти та туристично-краєзнавчої діяльності. С. І. Попович є кавалером ордена «За заслуги» III-го ступеня, його відзначено нагрудним знаком МОН України «Відмінник освіти України», нагрудним знаком «Почесний працівник туризму України» та багатьма іншими відомчими нагородами. Він пишається посвідченням члена Національної спілки краєзнавців України, що мав честь отримати з рук самого академіка П.Т. Тронька, є віце-президентом Туристичної асоціації України, членом президії Ліги екскурсоводів м. Києва.

Приємно зазначити, що Сергій Іванович Попович і сьогодні сповнений завзяття, енергії, сил для реалізації креативних ідей як на освітянській, так і туристично-краєзнавчій нивах. Вітаючи його з ювілеєм, науково-освітянське товариство, широкий туристично-краєзнавчий загал висловлює щире побажання здорового активного довголіття, творчого натхнення, значних звершень і здобутків у професійній діяльності, відкритті нових туристичних горизонтів!

**Джерела
та
біографічні студії**

Юрій Стецик (м. Дрогобич)

доктор історичних наук, доцент кафедри історії України

Дрогобицького державного педагогічного

університету імені Івана Франка

E-mail: stetsyk_u_o@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1795-687X>

Насельники Білостоцького василіанського монастиря (1773–1774 рр.): біографічні відомості

На підставі укладених біографічних довідок василіанського чернецтва виокремлено основні просопографічні характеристики: походження (соціальне, територіальне, етноконфесійне), освітня підготовка (світські та чернечі студії), етапи духовної формації (кандидат, новик, брат-профес, ієрей), вікові та фізичні показники (час вступу до чернецтва, тривалість перебування в Чині, роки земного життя, стан здоров'я), інтелектуальні здобутки (педагогічна та мистецька праця), монастирські (адміністративні, господарські, освітні) та церковні обов'язки.

Ключові слова: монах, Василіанський Чин, біограма, просопографія, духовна формація, студії.

Yurij Stetsyk (the town of Drohobych)

Associate Professor. Associate Professor of the Department History of Ukraine,

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

E-mail: stetsyk_u_o@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1795-687X>

Inhabitants of the Bialystok Basilian Monastery (1773–1774 years): biographical information

On the basis of the completed biographical references of the Basilian monasticism the main prosopographic characteristics are distinguished: origin (social, territorial, ethno-confessional), educational training (secular and monastic studios), stages of spiritual formation (candidate, novice, brother-professor, priest), age and physical characteristics (time of entry to monasticism, length of stay in the Order, years of earthly life, health status), intellectual achievements (pedagogical and artistic work), monastic (administrative, economic, educational) and church duties.

In the short-term period under consideration, the ascension inhabited by the territory of the former Commonwealth (Volyn, Podil, Kyiv and ancient Rus' voivodships) was inhabited by the ascension monastery and represented various social strata (gentry, peasantry, burgesses). They formed a monastic community that consisted of age groups: older (over 50 years), young (30–40 years), and youth (17–15 years) generations. The older generation, who have gained considerable ascetic experience (over 15 years of spiritual ministry), were actively involved in the spiritual and intellectual formation of young monasticism, which underwent rhetoric studies. All of them were united by a united faith and a desire to abide by the rules of St. Basil the Great and the Constitutions of the Basilian Order.

Key words: monk, Basilian Order, biogram, prosopography, spiritual formation, studios.

Білостоцька обитель на Волині в різні історичні періоди належала до різних конфесійних інституцій Православної та Унійної Церков. Попри це, зуміла зберегти духовні основи давньої києвохристиянської традиції. Тривалий час цей монастир розглядався у російській цер-

ковній православній історіографії як осередок збереження православ'я на Волині¹. Та навіть у сучасних довідкових електронних виданнях досить різко та упереджено засуджується перехід обителі до унії². В період входження Волині до Російської імперії було напрацьовано цілу

¹ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: в 5 т. Почаев, 1888–1903.

² Білостоцький монастир. *Вікіпедія* : веб-сайт. URL: <https://www.uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення 07.12.2019).

низку ідеологічних концепцій щодо замовчування, або ж осудження приналежності монастиря Василіанському Чину. Конфесійно упереджені дослідники Православної Церкви на Волині розглядали чернече василіанське згромадження як окатоличене, тобто таке, яке відійшло від православних, східних традицій³. В сучасній українській церковній історіографії також проведено дослідження тільки православного періоду функціонування обителі⁴. Ми ж намагаємося через призму вивчення біографічних відомостей василіанського чернецтва показати його внесок у розбудову монастиря відкидаючи будь-які політичні та ідеологічні оцінки щодо трактування аскетичного життя іноків східного обряду.

На думку польської дослідниці Беати Лоренс Білостоцький православний монастир не одразу прийняв унію після приєднання у 1702 р. Луцької православної єпархії до Київської унійної митрополії. Дослідниця стверджує, що до 1736 р. обитель підтримувала відносини із православними ієрархами. Під час урядування настоятеля о. Варлаама Верещаки відбувся перехід монастиря до унії. Очевидно, що цей процес по зміні віровизнання не був одномоментним актом, а тривав певний період, починаючи із початку XVIII ст.⁵. Завершальним етапом можемо вважати 1739 р., коли відбулося утворення нової

чернечої адміністративної одиниці – Святопокровської провінції, до якої увійшов і Білостоцький монастир⁶. Із входженням до цього утворення відбулися юрисдикційні зміни: обитель вийшла із управління луцького владики та була підпорядкована протоігумену провінції.

Протоігумен разом із провінційною управою збирали персональні відомості про насельників підпорядкованих їм монастирів та укладали спеціальні каталоги чернецтва. Частина із них була видана у Почаївській друкарні, а частина фрагментів збереглася у рукописних архівних збірках⁷. На підставі цих каталогів маємо можливість реконструювати загальні біографічні відомості про василіанське чернецтво Білостоцького монастиря. Певні кроки у систематизації біографічної інформації у 1766 р. розпочав о. Анастасій Пйотровський, будучи секретарем Святопокровської провінції⁸. Нам же вдалося доповнити укладені ним біограми відомостями з інших друкованих та рукописних матеріалів.

На основі каталогів монастирів та чернецтва можемо простежити динаміку чисельності насельників Білостоцького монастиря впродовж 1740–1780 рр.: 1740 р. – 9 монахів (6 отців, 3 брати)⁹, 1745 р. – 11 монахів (9 отців, 2 брати)¹⁰, 1754 р. – 11 монахів (7 отців, 4 брати)¹¹, 1772 р. – 13 монахів (7 отців, 6 братів)¹², 1773/

³ Абрамович В. Историко-статистическое описание села Белостока и бывшего здесь монастыря. *Волинские епархиальные ведомости*. 1870. № 22. С. 727–736.

⁴ Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 560 с.

⁵ Lorens B. *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. S. 26.

⁶ Стецик Ю. Чернецтво Святопокровської провінції ЧСБВ (1739–1783 рр.): просопографічне дослідження. Дрогобич: РВВ ДДПУ, 2018. С. 116.

⁷ *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1773 a Mense Septembri ad Septembrem 1774 Anni*. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773; *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1775 in Annum 1776*. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1775; *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1778 in Annum 1779*. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778.

⁸ Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника. Відділ рукописів (далі ЛННБ ВР). Ф. 3. Спр. 435, 436, 614.

⁹ Державний архів Тернопільської області, ф. 258, оп. 3, спр. 1194, арк. 15–15 зв.

¹⁰ *Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie*. Zespół Ławra Poczajowska. Sygn. 2. Skrutenia. S. 102–102 v.

¹¹ *Catalogus monasteriorum et personarum provinciae protectionis B. V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni. Anni 1754*. *Записки ЧСБВ. Серія II. Секція I*. 1979. Т. XL. С. 103.

¹² *Tabella monasteriorum Ordinis S. Basilii M. Provinciae tituli Protectionis B. V. Mariae in Dominio Regni Poloniae situatum et tabella monasteriorum in moderno dominio Caesareo-Regiae Majestatis situatum 1772/73 Anno*. *Записки ЧСБВ. Серія II. Секція I*. 1979. Т. XL. С. 128.

1774 рр. – 13 монахів (7 отців, 6 братів)¹³, 1775/1776 рр. – 13 монахів (6 отців, 7 братів)¹⁴, 1776/1777 рр. – 13 монахів (8 отців, 5 братів)¹⁵, 1778/1779 рр. – 17 монахів (9 отців, 8 братів)¹⁶, 1780 р. – 17 монахів¹⁷. Із поданої статистики помітно, що особовий склад монастирської спільноти зазнавав постійних змін із тенденцією зростання населення. Це можемо пояснити тим, що в різні періоди при монастирі функціонували освітні студії для чернецтва: 1763–1766, 1773–1774, 1778–1779 рр. – двохрічні студії з риторики початкового рівня; 1775–1777 рр. – студії із синтаксису¹⁸. Відповідно до монастиря постійно прибували нові брати-студенти, а випускники

скеровувалися на подальші філософські студії до інших освітніх осередків провінції. Загалом для означеного періоду характерна мобільність василіанського чернецтва, яка зумовлена викликами часу та зміною кожних п'ять років урядників провінції та монастирів відповідно до законодавства Чину Святого Василя Великого. Адже чернече законодавство передбачало виборність керівних урядів у провінції, залишивши тільки посаду настоятеля призначуваною¹⁹.

Згідно із даними каталогу монастирів і чернецтва Святопокровської провінції за 1773/1774 рр. у Білостоцькому монастирі аскетичний подвиг звершували такі постаті:

Таблиця 1

Реєстр населення Білостоцького монастиря 1773–1774 рр.²⁰.

№	Чернече ім'я, прізвище	Обов'язки	Вік	Тривалість у професях	Тривалість у Білостоці
1	о. Никанор Сорочинський	ігумен	42	16	5
2	о. Салюстій Комарницький	вікарій	32	12	3
3	о. Іпатій Кухальський	професор риторики	34	7	2
4	о. Юліан Чоповський	сповідник	49	27	2
5	о. Далматій Гнатович	ричник, парох	53	22	2
6	о. Мартирій Олесецький	до послушання	37	12	9
7	о. Єфрем Пашковський	місіонер	59	31	19
8	бр. Атанасій Спендовський	студент риторики 2 р.	20	3	2
9	бр. Антоній Катинський	студент риторики 2 р.	25	2	2

¹³ *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1773 a Mense Septembri ad Septembrem 1774 Anni.* Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773.

¹⁴ *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1775 in Annum 1776.* Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1775.

¹⁵ *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1776 in Annum 1777.* – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1776. *Записки ЧСВВ. Серія II. Секція I.* 1979. Т. XL. С. 156.

¹⁶ *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1778 in Annum 1779.* Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778.

¹⁷ Виказ монастирів Святоспаської та Святопокровської провінцій станом на 1780 р. *Записки ЧСВВ. Серія II. Секція I.* 1979. Т. XL. С. 178.

¹⁸ Lorens B. *Bazyliananie prowincji koronnej w latach 1743–1780.* Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. S. 481–482.

¹⁹ Підручний П. (ЧСВВ) Історичний нарис законодавства Василіанського Чину Св. Йосафата (1617–2018). *Записки ЧСВВ. Серія II. Секція I.* 2018. Т. 57. 392 с.

²⁰ *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1773 a Mense Septembri ad Septembrem 1774 Anni.* Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773.

Закінчення таблиці 1

№	Чернече ім'я, прізвище	Обов'язки	Вік	Тривалість у професах	Тривалість у Білостоці
10	бр. Никодим Домашевський	студент риторики 1 р.	19	2	1
11	бр. Еміліан Серкізовський	студент риторики 1 р.	23	2	1
12	бр. Йосиф Федоркевич	студент риторики 1 р.	25	2	1
13	бр. Венедикт Жечицький	студент риторики 1 р.	17	1	1

Із наведеної статистики помітно, що монастирська спільнота складалася рівномірно із представників різних вікових груп: старшого (42–59 років), середнього (32–37 років) та молодшого (17–25 років) поколінь. Кожен представник спільноти відзначався різночасовим досвідом аскетичного життя: найменший – 1 рік, найтриваліший – 31 рік та середньостатистичний – понад 10 років. Більшість іноків проживали тільки у Білостоцькій обителі не тривалий період – від 1 до 5 років. Адже загальноприйнятою практикою у Василіанському Чині було дотримуватися принципу мобільності чернецтва. І тільки зустрічаємо два випадки значно тривалішого проживання (від 9 до 19 років) в одній обителі. Очевидно, це було зумовлено нагальними потребами їх духовного служіння в даній місцевості, оскільки могли прославитися вагомими здобутками. Так, наприклад, о. Єфрем Пашковський був активним місіонером на Волині. Наймолодше покоління монастирської спільноти складали брати-студенти (клірики), які навчалися тільки два роки. Для провадження чернечих студій призначався досвідчений ієромонах-професор. По завершенні студій клірики відправлялися до інших монастирів. Ця категорія братії постійно зазнавала ротації і таким чином особовий склад насельників оновлювався.

Монастирський храм був наділений парафіяльним правом, оскільки Василіанський Чин не був контеплативним (закритим) чернечим згромадженням. Ієромонахи обителі виконували душпастирські обов'язки: пароха, сповідника. Поряд із тим парох виконував обов'язки ризника, слідкуючи за станом церковних риз та загалом всіх предметів, які зберігалися у захристії храму.

Серед насельників обителі віднаходимо представників різних соціальних прошарків Речі Посполитої ранньомодерного часу: шестеро шляхтичів, троє селян, троє міщан та один не визначений. Щодо місця народження то переважали вихідці із сільських місцевостей (сім монахів) у порівнянні з міськими осередками (чотири

монахи). За територіально-адміністративним поділом Речі Посполитої за воєводствами географічне походження чернецтва виглядало таким чином: Волинське – 6, Руське – 3, Київське – 1, Подільське – 1 та два не встановлені (див. додаток 2). Із наведеної статистики помітно, що переважали уродженці Волині, які маючи намір стати аскетами вступали до найближчого монастиря. Вихідці із інших земель потрапляли до волинських обителей під час переміщення чернецтва по монастирях Святопокровської провінції.

Щодо конфесійної приналежності насельників обителі, то практично всі народилися та були охрещені в парафіях Київської унійної митрополії. І тільки через не встановлення місця народження двох кандидатів у чернецтво (Демушевського, Жечицького) не можливо з'ясувати їх конфесійну приналежність. Значно складніше з'ясувати етнічну приналежність монахів, яку ми намагалися визначити за допомогою мовної обізнаності. Адже в окремих протоколах візитаційних оглядин монастирів зверталася увага на мовну грамотність насельників: чи вміють читати і писати руською, або ж польською чи латинською мовами. Серед обраної групи монахів вдалося віднайти тільки фрагментарну згадку про знання руської мови отцем Мартирієм Олесецьким.

Більшість кандидатів у чернецтво ще до вступу в монастир здобули різні освітні студії з синтаксису, поетики, риторики, логіки. Перебуваючи у Василіанському Чині вони продовжили свої студії, які були необхідні для отримання ієрейських свячень: риторика (2 роки), філософія (2 роки), теологія (4 роки). По завершенні студій всі отримали ієрейські свячення.

Серед насельників обителі більшість розпочинали духовний вишкіл у Почаївській школі новіціату. І тільки окремі з них, які походили із теренів Перемишльської землі Руського воєводства проходили аскетичні випробовування у Добромільському новіціаті. Вік вступу до монастиря коливався від 15 до 30 років. Переважаючи більшість обирала аскетичне життя у

22–25 років, що відповідало віковому цензу, який визначався світським законодавством Польського королівства. Поміж собою члени монастирської спільноти відрізнялися тривалістю духовного служіння у Чині: від 12 до 61 року. Більшість братії посідала 30-річний стаж аскетичної праці. Також для насельників характерна різна тривалість земного життя: від 50 до 70 років. І тільки в окремих випадках натрапляємо на ранню смертність іноків у віці 34 років, зумовлену захворюванням. Також поодиноким монахам вдавалося дожити до похилого віку (80 років) (див. додаток 2).

Отже, у розглядуваний короткотривалий часовий проміжок Білостоцьку обитель населяли аскети, які походили із теренів колишньої Речі

Посполитої (Волинського, Подільського, Київського та давнього Руського воєводств) та були представниками різних соціальних прошарків (шляхти, селянства, міщанства). Вони творили монастирську спільноту, яка складалася із різновікових груп: старшого (понад 50 років), молодого (30–40 років) та юнацького (17–15 років) поколінь. Старше покоління, яке набуло вагомий аскетичний досвід (понад 15 років духовного служіння), активно залучалося до духовної та інтелектуальної формації молодого чернецтва, яке проходило студії з риторики. Насельники обители дотримувалися кіновіального (спільного) укладу аскетичного життя, яке базувалося на уніфікованих правилах Святого Василя Великого і Конституціях Василіанського Чину.

Додаток 1.

Біографи чернецтва Білостоцького василіанського монастиря 1773–1774 рр.

Гнатович Далматій

Світське ім'я – Даниєль. Син Симеона та Агати. Народився у вересні 1721 р. у Володимирському повіті. Вступив 21 червня 1751 р. як послушник і хорист до Загорівського монастиря. Звідтіля відправлений до Почаївського новіціату на аскетичні випробовування. Через рік призначений комірником до Теребовлянського монастиря. Склад 15 серпня 1752 р. чернечі обіти професа та призначений ризником у Загорові. 13 березня 1753 р. отримав ієрейські свячення із рук володимирського владика Теофіла Годабського. Впродовж 11 років продовжував виконувати обов'язки ризника у Загорівському монастирі. 29 липня 1761 р. відправлений до Білостоку, де також призначений ризником. 4 червня 1765 р. переїхав до Гощі, будучи також ризником. 12 квітня 1766 р. повернувся до Загорова, де призначений капеланом. Через два роки відправлений до Замостя, будучи капеланом. Згодом поїхав до Любліна, будучи капеланом. Після двох років переїхав до Низкиничів, де також був капеланом. Звідтіля повернувся до Білостоку, будучи парохом і капела-

ном. 1776 р. призначений вікарієм у Мільцях, а із лютого 1777 р. парох у Гощі. Із 8 лютого 1778 р. вікарій Туминського монастиря. Помер 1789 р.²¹.

Домашевський Никодим

Народився 1754 р. Родинне та територіальне походження не відомі. Вступив 1771 р. до чернецтва. 1773–1774 рр. проходив чернечі студії з риторики у Білостоцькому монастирі. 1775–1776 рр. навчався на філософських студіях при Луцькому монастирі. 1777–1780 рр. вивчав теологію у Віленському папському колегіумі²². Подальша доля залишається не відомою.

Жечицький Венедикт

Народився 1757 р. Вступив 1772 р. до чернецтва. У 1773 р. склав аскетичні обіти професа. 1773–1776 рр. проходив студії з риторики у Білостоцькому та Щеплотському монастирях. 1778–1779 рр. магістр класу синтаксису в Острозькому василіанському колегіумі. По завершенні студій отримав ієрейські свячення. Обирався консультором управи Руської чернечої провінції. Помер 1805 р.²³.

²¹ ЛННБ ВР, ф. 3, спр. 614. S. 249.

²² *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1773 a Mense Septembri ad Septembrem 1774 Anni. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773; Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1775 in Annum 1776. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1775; Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1778 in Annum 1779. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778.*

Катинський Антоній

Світське ім'я – Андрій. Батьки – Іван та Марія. Народився у 1749 р. в с. Катинь. Вступив до чернецтва 25.08.1771 р. у Добромильському монастирі, а після здобуття початкової освіти в школі при Буцацькому монастирі. По завершенні новіціату в 1773 р. склав чернечі обіти професа та відправлений до Щеплотського монастиря, де впродовж одного року вивчав риторику. Після цього скерований до Білостоку, де продовжив студії із риторики, а також із філософії у Замості. Після двох років навчання у 1776 р. відправлений до Гощі для отримання ступеня магістра. Завершивши клас граматики, був скерований до Низкинич, виконуючи обов'язки катехита. Звідтіля відправлений до Золочева, Дрогобича, будучи вчителем у класі граматики. Через один рік та чотири місяці відбув до Лаврова для завершення теологічних студій. У серпні 1781 р. відправлений до Львівського монастиря Св. Івана для підготовки до ієрейських свячень, які отримав в цьому ж році із рук львівського владики Петра Білянського. Після свячень відбув до Жовкви, однак через слабкість здоров'я архимандрит повернув Антонія назад до Львова. Однак, лікування не дало позитивних результатів і чернець помер у Львівському монастирі Св. Онуфрія²⁴.

Комарницький Салюстій

Світське ім'я – Севастіан. Син В'ячеслава із роду Сас та Маріанни із роду Оренських. Народився 20 січня 1742 р. у с. Поступле Холмської землі. Закінчив клас поетики у Луцьку. 26 липня 1761 р. вступив до чернецтва у Почаєві, де після року навчання у місцевому новіціаті 5 серпня 1762 р. склав аскетичні обіти професа. Відправлений на студії з риторики до Гощі. У серпні 1763 р. скерований на продовження цих же студій спочатку до Мільчі, а далі до Білостоку, де завершив навчання. У серпні 1764 р. поїхав до Лаврова на філософські студії, де навчався два роки і 2 липня 1766 р. повернувся знову до Білостоку, виконуючи обов'язки проповідника. Тео-

логічні студії здобув у Львові. 1 травня 1767 р. отримав ієрейські свячення. 1773–1774 рр. вікарій Білостоцького монастиря. 1774–1779 рр. ігумен монастиря у Пугінках. Помер у 1797 р²⁵.

Кухальський Іпатій

Світське ім'я – Ігнатій. Син Матвія та Галини. Народився у вересні 1739 р. в Кременці. Закінчив клас логіки. 11 лютого 1766 р. вступив до чернецтва у Почаєві, де після року навчання у новіціаті склав аскетичні обіти професа. Призначений прокуратором фільварку в с. Куликів, який належав Почаївському монастирю. Згодом відправлений до Загайців на філософські студії. По двох роках навчання поїхав на чотирьохрічні студії з теології до Святоюрського монастиря у Львові. Після першого року навчання отримав ієрейські свячення із рук львівського владики Лева Шептицького. По завершенні студій у 1773 р. відправлений до Білостоку для виконання обов'язків професора риторики. Ці ж обов'язки виконував згодом і в інших монастирських школах в Любарі, Шаргороді. Зокрема 1777–1779 рр. був віце-ректором та преефектом школи при Любарському монастирі. Помер 1797 р²⁶.

Олесецький Мартирій

Світське ім'я – Михайло. Син Григорія та Меланії. Народився 1737 р. на Волині. Знав руську мову. Був майстром по дереву. Вступив у 1761 р. до чернецтва та після року аскетичних випробовувань у Почаївському новіціаті склав обіти професа. Призначений комірником до Овруцької архимандрії. Отримав ієрейські свячення. 1766–1779 рр. ієромонах Білостоцького монастиря, де виконував обов'язки місіонера²⁷. Час та місце смерті не встановлені.

Пашковський Єфрем

Світське ім'я – Євстахій. Син Максима та Євдокії. Народився у березні 1715 р. у с. Низкиничі Володимирського повіту. У березні 1742 р. як послушник і хорист вступив до чернецтва у Крилоському монастирі. По році аскетичних

²³ *Стецик Ю.* Чернецтво Святопокровської провінції ЧСВВ (1739–1783 рр.) : просопографічне дослідження. Дрогобич: РВВ ДДПУ, 2018. С. 310.

²⁴ *Стецик Ю.* Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.) : словник біограм. Жовква : Місіонер, 2015. С. 102–103.

²⁵ ЛННБ ВР, ф. 3, спр. 436, с. 983.

²⁶ ЛННБ ВР, спр. 435, с. 524.

²⁷ Там само, спр. 436, с. 805.

випробовувань у березні 1743 р. склав обіти професа. Через шість років отримав дияконівські свячення. У березні 1749 р. був дияконом та комірником Загорівського монастиря. Цього півроку та півроку наступного проживав у Низкиничках. У квітні 1750 р. призначений капеланом у Дерев'янах. 1756–1779 рр. проживав у Білостоцькому монастирі, будучи спочатку рефектарем. Після отримання ієрейських свячень призначений місіонером, ризником та керівником хору в цій же обителі. Помер 1784 р.²⁸.

Серкізовський Еміліан

Світське ім'я – Ілля, син Теодора та Марії. Народився 30.07.1752 р. у м. Лежайськ. По завершенні навчання у Ярославській школі вступив 1771 р. до чернецтва у Добромилі, де по році навчання у новіціаті 1772 р. склав монаші обіти професа. Звідтіля скерований до Краснопушчі на студії із риторики, які продовжив спочатку у Мільчені, а надалі у Білостоці (1773 р.). Через два роки відправлений на філософські студії до Луцька (1775–1776 рр.). 1777 р. поїхав до Любара для викладання у старшому класі граматики. 21.08.1778 р. прибув до Умані із Любарського монастиря для виконання обов'язків магістра синтаксису. 1779 р. відправлений на теологічні студії до Кам'янецького монастиря. По їх завершенні отримав ієрейські свячення. 26.08.1783 р. повернувся до Умані із Кам'янецького монастиря для викладання риторики²⁹. Дата та місце смерті не встановлені.

Сорочинський Никанор

Світське ім'я – Микола, син Романа та Марії. Народився 1732 р. у с. Улашківці. Закінчив клас риторики. Вступив до чернецтва 29.08.1757 р. у Почаєві, де після року аскетичних випробовувань у новіціаті склав 29.08.1758 р. монаші обіти професа. Отримав ієрейські свячення. 1773–1774 рр. ігумен Білостоцького монастиря. 1775–1776 рр. настоятель чернечого осередку у Замості. 1777–1779 рр. місіонер та ректор і префект Шаргородського василіанського колегіуму. 14.09.1779 р.

прибув до Уманського монастиря для виконання обов'язків місіонера. 28.10.1780 р. призначений ігуменом Білостоцького монастиря. Помер 1784 р.³⁰.

Спендовський Атанасій

Світське ім'я – Адам. Батьки – Йосиф та Вікторія. Народився 24.01.1754 р. у Волинському воєводстві. Вступив 05.07.1769 р. до чернецтва в Почаєві. Після року новіціату 15.08.1770 р. склав чернечі обіти професа. Після цього направлений до Краснопушчівського монастиря на студії з риторики. Звідтіля 20.09.1772 р. відісланий до Щеплот для продовження студій з риторики. Через рік відбув до Білостока для завершення студій з риторики, а згодом до Замостя на філософські студії. Після завершення студій скерований до Любарського монастиря, будучи магістром початкової школи. 1778–1779 рр. – студент другого року навчання на теологічних студіях у Браунсбергу. 1780 р. – отримав ієрейські свячення. Помер у 1815 р.³¹.

Федоркевич Йосиф

Народився 1749 р. у м. Ярослав Перемишльської землі Руського воєводства. Закінчив клас синтаксису у Ярославі та вступив 1770 р. до чернецтва у Добромилі. По році аскетичних випробовувань у Добромильському новіціату склав обіти професа. Здобув чернечі студії: риторика – Краснопушча, Мільча, Білосток; філософія – Луцьк; теологія – Сатанів. По завершенні навчання отримав ієрейські свячення³². Час та місце смерті не встановлені.

Чоповський Юліан

Світське ім'я – Якуб. Батьки – Григорій та Теодора. Народився у липні 1725 р. на теренах Київського воєводства (с. Чоповичі під Овручем). Закінчив школу логіки в Острозі. Вступив 29.06.1746 р. до чернецтва в Почаєві. Після року випробовувань у новіціаті 09.07.1747 р. склав чернечі обіти професа. У серпні цього ж року відправлений до Львова на студії з філософії. Після завершення студій у червні 1750 р. отримав

²⁸ ЛННБ ВР, ф. 3, спр. 614, s. 301.

²⁹ ЛННБ ВР, ф. 3, спр. 614, s. 300.

³⁰ Там само. ф. 3, спр. 436, s. 858.

³¹ *Стецик Ю.* Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.) : словник біограм. Жовква : Місіонер, 2015. С. 202.

³² *Стецик Ю.* Чернецтво Святопокровської провінції ЧСВВ (1739–1783 рр.) : просопографічне дослідження. Дрогобич : РВВ ДДПУ, 2018. С. 393.

ієрейські свячення. В цьому ж році скерований до Лаврова на студії з моральної теології. У серпні 1752 р. відправлений до Шаргорода для викладання риторики та на посаду префекта школи. Через рік у серпні 1753 р. вибув до Гощі для викладання риторики. Звідтіля у серпні 1754 р. переїхав до Овруча, де був проповідником. Однак через два місяці прибув до Почаєва. 1755 р. – капелан у Збаражі, Волочищі, канонік Луцький. У лютому 1756 р. повернувся до Почаєва, будучи проповідником. Серпень 1756 р. – проповідник

у Загорові. У жовтні цього ж року повернувся до Почаєва, де був сповідником. Із лютого 1757 р. проповідник у Деревлянах, а із липня 1758 р. – проповідник у Крехові. Із січня 1760 р. – проповідник у Щеплотах, а із червня 1762 р. – проповідник в Уневі, а з липня цього ж року – сповідник у Почаєві. 02.08.1762 р. вибув до Віцинського монастиря (проповідник). Із 27.07.1765 р. – проповідник у Мильчєні, 1773–1774 рр. – сповідник у Білостоці, 1775–1779 рр. сповідник у Загайцях. Помер 1805 р. у Тригір'ї³³.

References

Abramovych V. Ystoryko-statystycheskoe opysanye sela Belostoka y byvsheho zdes monastyria. *Volynskye eparkhialnye vedomosti*. 1870. № 22. S. 727–736. [in Russian].

Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie. Zespół Ławra Poczajowska. Sygn. 2. Skruzenia. S. 102–102 v. [in Latin].

Bilostotskyi monastyr [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do statii: // <https://uk.wikipedia.org/wiki/> [in Ukrainian].

Catalogus monasteriorum et personarum provinciae protectionis B. V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni. Anni 1754. *Zapysky ChSVV. Serii II. Sektsiia I*. 1979. T. XL. S. 103. [in Latin].

Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1773 a Mense Septembri ad Septembrem 1774 Anni. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773. [in Latin].

Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1775 in Annum 1776. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1775. [in Latin].

Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1776 in Annum 1777. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1776. *Zapysky ChSVV. Serii II. Sektsiia I*. 1979. T. XL. S. 156. [in Latin].

Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1778 in Annum 1779. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778. [in Latin].

Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F.258. Op.3. Spr.1194. Ark. 15 – 15 zv. [in Polish].

Horin S. Monastyri Lutsko-Ostrozkoï yeparkhii kintsia XV – sere diny XVII st.: funktsionuvannia i mistse u volynskomu sotsiumi. K.: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2012. 560 s. [in Ukrainine].

Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. 560 s. [in Polish].

Lvivska natsionalna naukova biblioteka imeni V. Stefanyka. Viddil rukopysiv. F. 3. Spr. 435, 436, 614. [in Latin].

Pidruchnyi P. (ChSVV) Istorychnyi narys zakonodavstva Vasylianskoho Chynu Sv. Yosafata (1617–2018). *Zapysky ChSVV. Serii II. Sektsiia I*. 2018. T. 57. 392 s. [in Ukrainine].

Stetsyk Yu. Vasylianske chernetstvo Pere-myshl'skoi yeparkhii (druha polovyna XVIII st.) : slovnyk biohram. Zhovkva : Misioner, 2015. 312 s. [in Ukrainine].

Stetsyk Yu. Chernetstvo Sviatopokrovskoi provintsii ChSVV (1739–1783 rr.) : prosopohrafichne doslidzhennia. Drohobych : RVV DDP, 2018. 472 s. [in Ukrainine].

Tabella monasteriorum Ordinis S. Basilii M. Provinciae tituli Protectionis B. V. Mariae in Dominio Regni Poloniae situatum et tabella monasteriorum in moderno dominio Caesareo-Regiae Majestatis situatum 1772/73 Anno. *Zapysky ChSVV. Serii II. Sektsiia I*. 1979. T. XL. S. 128. [in Latin].

Teodorovych N. Ystoryko-statystycheskoe opysanye tserkvei y prykhodov Volynskoi eparkhyi: v 5 t. Pochaev, 1888–1903. [in Russian].

Vykaz monastyriv Sviatospaskoi ta Sviatopokrovskoi provintsii stanom na 1780 r. *Zapysky ChSVV. Serii II. Sektsiia I*. 1979. T. XL. S. 178. [in Latin].

³³ Стецик Ю. Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.) : словник біограм. Жовква : Місіонер, 2015. С. 244–245.

Додаток 2.

Просопографічні характеристики населників Білостоцького василіанського монастиря 1773–1774 рр.

Прізвище, ім'я роки життя	світське життя				етапи духовної формації				вік/ фізичний стан				інтелект				обов'язки			
	походження				кандидат	новіціат	ступінь	ієрей священний	всуп	чин	жінка	здоров'я	смерть	наука	педагогіка	міністр.	адміністр.	господар.	освітні	церковні
	соціальне	територіальне	конфесійне	етнічне																
Гнатівич Далматій 1721–1789	с	сл В Лц.є.	гг		Загорів 1751	Почаїв 1752		ієрей 32	30	38	68					хр	в	к		рз кап пар
Домашевський Никодим 1754–?					1771	1772	рит. Білосток філ. Луцьк тео. Вільно	ієрей	17											
Жечинський Венедикт 1757–1805	ш				1772	1773		ієрей	15	33	48						і кп			
Катинський Антоній 1749–1783	ш	мт	гг	син. Бучач	Добро- міль 1771	Добро- міль 1772	рит. Щеплюти, Білосток філ. Замостя тео. Лаврів	ієрей 32	22	12	34	хв			мч					кп
Комарницький Салюстій 1742–1797	ш	сл. П.Р. П.є.	гг	пое Луцьк	Почаїв 1761	Почаїв 1762	рит. Гонца філ. Лаврів тео. Львів	ієрей 25	19	36	55						і			пв
Кухальський Іпатій 1739–1797	м	мт В Лц.є.	гг	рит	Почаїв 1766	Почаїв 1767	філ. Луцьк, Загайці тео. Львів св.Юра	ієрей 30	27	31	58				пф			Е	вр прп	
Олещевський Мартирій 1737–?	с	сл В Лц.є.	гг	рус	Почаїв 1762	Почаїв 1762		ієрей	25					р				Л в		міс
Пашковський Єфрем 1715–1784	с	сл. В В.є.	гг		Кринос 1742	Кринос 1743		ієрей 61	27	42	69					хр		к рф		рз міс
Сергієвський Омельян 1752–?	м	мт П.Р. П.є.	гг	рит Ярослав	Добро- міль 1771	Добро- міль 1772	рит. Краснопуща, Мильча, Білосток філ. Луцьк тео. Кам'янець	ієрей	19						мч					

Прізвище, ім'я роки життя	світське життя				етапи духовної формації								вік/ фізичний стан				інтелект				обов'язки			
	походження				освіта				кандидат	новіціат	студії	священств	всуп	чин	клятва	здоров'я	смерть	грамота	навч	педагогіка	міністр.	господар.	освітні	церковні
	соціальне	територіальне	конфесійне	етнічне	рит	гг	гг	гг																
Сорочинський Ніканор 1732 – 1784	ш	сл Пд Л.є.	гг	гг	рит	Почаїв 1757	Почаїв 1758			ієрей	25	27	52								і		рк прш	міс
	ш	сл В Лц.є.	гг	гг	син	Почаїв 1769	Почаїв 1770	рит. Краснопуша, Щеплюти, Білосток філ. Замостя тео. Браунсберг	ієрей 26	15	46	61							вч					кап
Федоркевич Йосиф 1749– ?	м	мт. П.Р. П.є.	гг	гг	син	Добро- мил 1770	Добро- мил 1771	рит. Краснопуша Мільча Білосток філ. Луцьк тео. Сатанів	ієрей	21														
Чоповський Юліан 1725–1805	ш	сл Кв К.є.	гг	гг	лог Острів	Почаїв 1746	Почаїв 1747	філ. Львів тео. Лаврів	ієрей 25	19	61	80							канонік	вк			прш	пв кап сп

Пояснення скорочень, використаних у таблиці

Походження

Соціальне
с – селянин
м – міщанин
ш – шляхтич
Територіальне
мт – місто
сл. – село
П – Перемишльська земля
Р – Руське воєводство
В – Волинське воєводство
Кв – Київське воєводство
Пд – Подільське воєводство

В.є. – Володимирсько-
Берестейська єпархія
К.є. – Київська архієпархія
Л.є. – Львівська єпархія
Лц.є. – Луцько-Острозька
єпархія
П.є. – Перемишльська
єпархія

Конфесійне
гг – грецький обряд
Етнічне
рус – русин

Освіта
пое – поетика
рит – риторика
син – синтаксима
Свячення
ієр – ієрейські

Обов'язки
Адміністративні
в – вікарій (соцій)
і – ігумен
кп – консултор провінційний
Господарські
Е – економ
Л – столяр
к – касир (скарбник)
рф – рефектар
Мистецькі
хр – хорист

Освітні уряди
вр – віце-ректор
прш – префект школи
рк – ректор
Церковні
кап – капелан
кт – катехит
міс – місіонер
пар – парох
пв – проповідник
рз – ризник
сп – сповідник

УДК 81(=162.1)(092)+398(438)(092)

Зінаїда Пахолок (м. Луцьк)

доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри інформаційної діяльності
та туризму Луцького інституту розвитку людини

Університету «Україна»

E-mail: paholok@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8911-5909>

Дослідження та популяризація творчості мовознавця з Волині Миколая Крушевського

Стаття присвячена вивченню й поширенню інформації про життєвий шлях та науковий доробок мовознавця, уродженця Луцька Миколая Крушевського, доля якого внаслідок історичних умов пов'язана з Україною, Польщею, Росією. Акцент зроблено на волинському періоді буття представника польського роду.

Подано власні публікації авторки, з-поміж яких здійснено перший українськомовний переклад, опубліковано епістолярну спадщину мовознавця та перевидані дві його праці; представлено виступи на радіо, кіно- і телесценарії, випуск настільного календаря і конверта, введення до наукового обігу фотографій із родинного архіву Крушевських.

Значення проведеного дослідження обумовлено архівним сегментом джерельної бази. Соціальний резонанс відображено у музейних виставках та ювілейному вшануванні вченого; презентаціях і рецензіях на перевидання творів та книг про нього; відгуках на дослідження авторки; підготовці репринтного видання; створенні портретів та скульптурного зображення мовознавця; подяк за активну діяльність у популяризації історії волинського краю; представленні на обласну премію в галузі літератури, культури і мистецтва і нагородженні дипломом імені академіка Миколи Державіна.

Перспектива подальших студіювань пов'язана із продовженням вивчення родини мовознавця та підготовці українськомовного перекладу його наукової спадщини.

Ключові слова: Волинь, Миколай Крушевський, польське походження, біографічне дослідження, мовознавець, популяризація вченого, соціальний резонанс.

Zinaida Pakholok (Lutsk)

Doctor of Philology, Associate Professor,
Professor at the Department of Information Activities and
Tourism of Lutsk University Institute
of Human Development «Ukraine»

E-mail: paholok@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8911-5909>

Research and promotion of Volyn linguist Mikolaj Kruszewski

The article deals with the study of Lutsk Mikolaj Kruszewski, the native figure, whose fate is connected with different countries according to the historical conditions. He was the representative of the Polish family and spent his childhood and adolescence in Ukraine, mainly in Solotvin and Kovel. Mikolaj studied at the Lutsk Noble School, but his youth was spent in Poland, where he studied at Kholm High School and Warsaw University. His mature years were connected with Russia, because he was the teacher of Troitsk Gymnasium and Kazan University. His scientific work was aimed at the problems of Phonetics and Morphology of General Linguistics.

Mikolaj's main publications may be characterised in the following way: the first Ukrainian translation was made; the epistolary legacy of the linguist and his two works were published; presentations on radio, film and television scripts were introduced, the release of desktop calendar and the envelope, introduction to the scientific circulation of photographs from the Kruszewski's family archive are represented, etc.

The value of the study determined the archival segment of the source base. The social resonance on the activity of the author is reflected in museum exhibitions and the jubilee commemoration of the scholar; presentations and reviews on re-releases of works and books about him; reviews of the author's researches; preparation of the reprint edition; creation of portraits and sculptural image of linguist; gratitude to the scholar for his activity in promoting the history of Volyn region; presentation at the regional prize in the field of literature, culture and art, awarding with the academician Mykola Derzhavin diploma.

The prospect of further research is connected with the continuation of the study of the linguist's family and preparation of the translation of his scientific heritage from Russian into Ukrainian language.

Key words: Volyn, Mikolaj Kruszewski, Polish nation, biographical research, linguist, scientist promotion, social resonance.

Полікультурне середовище Волині є малою батьківщиною для представників багатьох націй, з-поміж них виділяються діячі культури, науки, промисловості Польщі. Славетним представником польської нації є мовознавець Миколай Крушевський, тісно пов'язаний з поліським краєм не тільки фактом народження.

Культурологічне осягнення індивідуальності й праць вченого на Волині почалося лише через сто років після його смерті, коли в газеті «Радянська Волинь» з'явилася стаття колишнього лучанина С.В. Ткачова «Вчений-лінгвіст з Волині» з пропозицією назвати одну з вулиць обласного центру ім'ям М. Крушевського¹. Мовознавця вписали в історію міста О.Г. Михайлюк та І.В. Кічий, які коротко охарактеризували його діяльність: «З Луцька у світ великої науки пішов відомий лінгвіст М.В. Крушевський (1851–1887), майбутній професор Казанського університету. Разом з видатним філологом І.О. Бодуеном де Куртене він висунув теорію фонем і функціональної ролі елементів структури мови, значно випередивши у цій галузі західноєвропейських вчених. Крушевський є одним із засновників Казанської лінгвістичної школи»².

Довідкова інформація про видатного мовознавця, дослідження якого збагатили лінгвістику, відбита не тільки у фахових, а й у загальних енциклопедіях світу. Наукова спадщина М. Крушевського невелика за обсягом, але значна за ідеями й глибиною проникнення у сутність матеріалу, який досліджувався. Розвідки вченого позначені новизною щодо постановки

проблем у фольклористиці, санскритології, загальному та порівняльно-історичному мовознавстві, тому вони не втратили своєї актуальності дотепер.

Однак довгий шлях його визнання на Волині обумовлений тим, що життєві обставини не спри-

яли поширенню знань про вченого. М.Крушевський прожив насичене, але коротке, у 36 років, життя і змінив багато адрес (Луцьк, Солотвин, Холм, Варшава, Троїцьк, Казань), тому особистий архів не зберігся, а матеріали про нього розпорошені по різних країнах: Україні, Росії, Польщі. Тривалий час науковець перебував у тіні видатних земляків – Лесі Українки (Лариса Петрівна Косач-Квітка, 13(25).ІІ.1871, Звягель, нині Новоград-Волинський – 19.VII.(01.VIII).1913, Сурамі, Грузія) й А.Ю. Кримського (03(15).І.1871, Володимир-Волинський – 25.І.1942, Кустанай, нині Костанай, Казах-

стан). Вони народилися через 20 років після М. Крушевського, тому святкування ювілейних дат збігалось, а вибір робився не на користь останнього. Крім того, вченого за співзвучністю прізвища сплутували з М.С. Грушевським (29.IX.1866, Холм, Рос. імперія – 26.XI.1934, Кисловодськ, СРСР) і Ю.-І. Крашевським (Jozef Ignacy Kraszewski, 28.VII.1812, Варшава – 19.III.1887, Женева). Наукові праці лінгвіста були бібліографічною рідкістю, оскільки надруковані наприкінці XIX ст.

Значення М. Крушевського для науки вперше було осмислено й описано І.О. Бодуеном де Куртене (Baudouin de Courtenay J., 1(13).III.1845, Радзимін, публ. Варшави – 03.XI.1929, Варшава)

Миколай
Крушевський

¹ Ткачов С.В. Вчений-лінгвіст з Волині / С. Ткачов // Рад. Волинь. Луцьк, 1988. 17 серп. № 159 (11697). С. 3.

² Михайлюк О.Г. Історія Луцька / О. Г. Михайлюк, І. В. Кічий. – Львів : Світ, 1991. С. 52.

у ґрунтовній статті 1888 р. «Миколай Крушевський, його життя і наукові праці»³, але про волинський період в ній знаходимо короткі відомості. Для поляків ім'я невідомого працівника науки стало відомим завдяки Р.О. Якобсону (Jakobson R., 11(23).X.1896, Москва – 18.VI.1982, Бостон, США)⁴.

Безумовно, волиняни мали б знати про свого земляка, володіючи повною і точною інформацією. Джерелом такої інформації стало Волинське обласне товариство краєзнавців на чолі з членом-кореспондентом Української Академії історичних наук, заслуженим працівником народної освіти України Г.В. Бондаренком, яке з 1985 р. почало проводити конференції «Минуле і сучасне Волині», гуртуючи дослідників, надаючи їм можливість як у формі повідомлень та доповідей, так і у формі публікацій поширювати знання про історію рідного краю. Активна діяльність Волинського товариства краєзнавців і спричинила до заняття автором статті темою «Життєвий і науковий шлях Миколая Крушевського», оскільки в процесі підготовки до чергової конференції виявилось, що джерельна база про видатного краянину не вивчена⁵.

Походження мовознавця пов'язане з древнім польським родом, частина представників якого здавна жила на Волині. Крушевські – польське шляхетське прізвище, утворене від назви земельного володіння Крушево, в ломжинській землі, яке отримало свою назву від слова «круш» (воно означало у старопольській мові грудку солі)⁶. Господарі цієї місцевості мали герб Абданк (Габданк, Хабданк, інакше Бялкотка, Ленкава, Скарбек, Скуба)⁷.

Герб Абданк являє собою щит, на червоному полі якого зображено дві срібні крокви зі зрізаними кінцями, що повернуті верхівками додолу та поєднані між собою на зразок латинської літери W. Така фігура була й у клейноді над шляхетською короною. У цій фігурі деякі

Герб Крушевських

історики і геральдисти вбачають початкові літери чотирьох слів: Veritas, Victoria, Virtus et Vita, тобто істина, перемога, доброчесність і життя⁸.

Історія цього герба почалася у XII ст., тому й овіяна легендами. Одна з легенд розповідає, що король Болеслав III успішно воював з імператором Генріхом V, який, не маючи впевненості у перемозі, забажав у 1109 р. примиритися з Болеславом. Але відкрито визнати свою поразку йому було незручно, й він відправив до Болеслава друзів, які мали умовити Болеслава першим попросити миру, обіцяючи дуже вигідні для нього умови. Король надіслав з цією метою до імператора нащадка Скуби Яна з Гури з пропозицією миру. Імператор про людське око відповів, що у нього ще є гроші для продовження війни та запросив Яна до скарбниці, щоб він у тому переконався. Ян, знявши золотого персня й кинувши його до імператорської казни, промовив: «Нехай золото йде до золота, а наші країни – до миру». Імператор був задоволений такою формою примирення й подякував (хаб данк) Янові. З того часу герб нащадків Скуби став називатися Хабданк, а у старополь-

³ Baudouin de Courtenay J. Mikołaj Kruszewski, jego życie i prace naukowe / Jan Baudouin de Courtenay // Prace Filologiczne. – Warszawa, 1888. – Т. 2, zes. 3. – С. 837–849; 1889. – Т. 3, zes. 1. С. 116–175; Бодуэн де Куртенэ И.А. Николай Крушевский, его жизнь и научные труды / И.А. Бодуэн де Куртенэ // Бодуэн де Куртенэ И.А. Избр. тр. по общему языкознанию: В 2 т. Т. 1. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. С. 146–202.

⁴ Jakobson R. Kazańska szkoła polskiej lingwistyki i jej miejsce w światowym rozwoju fonologii / Roman Jakobson // Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. – Wrocław; Kraków, 1960. – Zesz. 19. – С. 1–34; Jakobson R. The Kazan's School of Polish Linguistics and Its Place in the International Development of Phonology / Roman Jakobson // Jakobson R. Selected Writings. T. 2: Word and Language. – The Hague; Paris, 1971. P. 394–428; Якобсон Р. О. Значение Крушевского в развитии науки о языке / Роман Якобсон // Якобсон Р. О. Избр. работы. – Москва : Прогресс, 1985. С. 331–347.

⁵ Пахолок З.О. Волинь у становленні особистості М. В. Крушевського / З. О. Пахолок // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю : тези доп. та повідомл. V Волин. іст.-краєзнав. конф., 11–13 жовтня 1991 року. – Луцьк, 1991. – С. 135–136.

⁶ Słownik staropolski. T. 3. – Wrocław ; Kraków ; Warszawa : Polska Akademia Nauk, 1960. S. 408.

⁷ Boniecki A. Herbarz Polski / Adam Boniecki. T. 12. Warszawa, 1908. S. 358–363.

⁸ Лакиер А.Б. Русская геральдика / А. Б. Лакиер. Москва : Книга, 1990. С. 258.

ську мову прийшов вираз «абданковаць», тобто віддячити. Після цієї події Ян та його нащадки отримали прізвисько Скарбек (скарбник). Представники цього роду жили в Україні та неодноразово відзначалися у боротьбі з татарами. Пізніше від них пішла відмінність герба Абданк – Сирокомля. Такий герб мав на щиті та клейноді над фігурою золотий кавалерський хрест. Ним володів гетьман України Богдан Хмельницький.

Окрім Крушевських, Абданк мали ще 46 польських родів. Цей герб уперше згадується у зв'язку з Ламбертом, графом з Гури, краківським єпископом, наступником святого Станіслава, що походив з роду Скуби.

Генеалогія Крушевських постає від початку XV ст. і відбита у VI частині родовідної книги губерній Віленської, Волинської, Гродненської, Могильовської та в книзі дворян Царства Польського⁹. З'ясувалося, що в Житомирському повіті вони були пов'язані родинними стосунками з дружиною польського письменника Ю.-І. Крашевського Зофією Воронецькою (? – ?). Про це свідчить листування письменника. В одному з листів йдеться про Крушевського, сказано, що він є доброю людиною і господарем¹⁰. В інших листах також натрапляємо на це прізвище, але знову без імені, тому визначити належність згадуваних осіб до родини мовознавця неможливо¹¹.

Батько майбутнього мовознавця – Вацлав Крушевський (07.III.1808, Заслав – 05.VII.1878, Варшава) – народився в містечку Заславі (нині Ізяслав) на Волині, в сім'ї Василя Крушевського та Юстини Стефанської¹². Початкову освіту отримав у Любарському повітовому училищі Волинської губернії, де закінчив шість класів (1818–1825). Навчальні відомості, які зберігаються в Державному архіві Житомирської області, свідчать про те, що В. Крушевський був здібним і старанним учнем¹³. На той час чоловік, який належав

до вищого стану, мав невеликий вибір для самореалізації: військова справа, державна служба, вчителювання у школі. В. Крушевський обрав військову справу.

У 1830 р. розпочалася його військова кар'єра у чині унтер-офіцера Польського уланського полку. У складі Школи кадетів на чолі з Вацлавом Крушевським (Piotr Wysocki, 10.IX.1797, Варка – 06.I.1875, Варка) В. Крушевський брав участь у повстанні 1831 р. Був ув'язнений і декілька років провів на заслання в Казані, а в 1844 р. через сімейні обставини звільнився зі служби у чині ротмістра.

У родині Крушевських завжди жила пам'ять про повстанські традиції, панувала патріотична атмосфера, а нащадки донині зберігають високу нагороду срібний орден «Virtuti militari» (лат. 'військова хоробрість')¹⁴.

Цивільна кар'єра В. Крушевського відбулася на посаді городничого в Острозі (1845–1847), Овручі (1847–1849), Луцьку (1849–1852), Ковелі (1852–1861). У цих повітових містах він займався усіма справами безпеки та добробуту; судив за незначні поліцейські проступки та стягнення; мав обов'язки у справах казенних та справах військового відомства. Оскільки В. Крушевський був сумлінним службовцем, то за ретельне виконання своїх обов'язків під час перебувань у Луцьку царського спадкоємця у 1850 р. та царя Миколи Павловича у 1851 р. отримав дві подяки від генерал-губернатора, про це свідчать документи, які зберігаються у Російському державному історичному архіві¹⁵.

Вацлав Крушевський

⁹ Список дворян Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 334.

¹⁰ Kraszewski J. I. Listy do rodziny 1820–1863. Cz. 1. W kraju / Józef Ignacy Kraszewski. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1982. S. 340.

¹¹ Ibid. S. 260, 264, 290, 291, 299, 300, 376.

¹² О дворянстве Крушевских Волынской и Могилевской губерний // РДИА (Санкт-Петербург), ф. 1343, оп. 23, спр. 9483, арк. 163.

¹³ Годичный рапорт о состоянии Любарского уездного училища за 1818/1819, 1819/1820, 1821, 1823 // ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 30, арк. 25–26; спр. 33, арк. 23–24; спр. 41, арк. 22–23; спр. 50, арк. 23–24.

¹⁴ Kraszewski W. Major Mieczysław Kruszewski / Wacław Kruszewski // Przegląd morski. Gdynia, 2000. Zesz. 10. S. 93.

¹⁵ Дополнительные листы к формулярным спискам чиновников Волынской губернии // РДИА (Санкт-Петербург), ф. 1349, оп. 5, спр. 2280, арк. 60.

Найтриваліший період на посаді городничого В. Крушевський провів у відомому з XIV ст. місті Ковелі, який «усе більше набирав рис, характерних для периферійних міст Російської імперії. Центральну частину його займали дво- і триповерхові будинки, а околиці нічим не відрізнялися від довколишніх поліських сіл»¹⁶. Великою подією для старовинного міста стало спорудження у 1850–1860 рр. залізниці Київ – Ковель – Брест. У 1854 р. закінчено будівництво першого римокатолицького костелу¹⁷. Друга половина XIX ст. для Ковеля, як і взагалі для Волині, була характерна бурхливим розвитком капіталістичних відносин та піднесенням економіки міста, в результаті збільшилося населення, зросла промисловість. Однак «промисловим центром Волині в ті часи Ковель так і не став. Він все ще зберігав аграрний характер. Багато його жителів займалося обробкою землі»¹⁸. Майже все місто було дерев'яним, кам'яні будинки складали лише один відсоток, тому частими були пожежі.

У Державному архіві Волинської області зберігається «Справа по звинуваченню міщанина Лібермана у скривдженні Ковельського городничого»¹⁹. З цієї об'ємної справи, яка налічує 139 сторінок, відомо, що 12 серпня 1857 р. під час пожежі у Ковелі відбулася сутичка між Вацлавом Крушевським і Тодресом Ліберманом. Хто кого образив – незрозуміло, але городничий був при виконанні службових обов'язків, тому закон був

на його боці. Лібермана за зухвалість у ставленні до Ковельського городничого було ув'язнено.

Помер Вацлав Крушевський 5 липня 1878 р. у Варшаві, де його як кавалера ордену «*Virtuti militari*» з великими почестями поховали на Повонзьковському цвинтарі.

Про дружину В. Крушевського маємо короткі дані, що пояснюється соціальною роллю жінки в XIX ст.: бути обмеженою колом домашніх обов'язків. Розалія Ігнатіївна (дівоче прізвище – Ноткен, 1833, Київ – 1899, Солотвин) походила з німецької купецької родини. Вона успадкувала будинок із двома флігелями та помістя, яке межувало із землею батька Лесі Українки П.А. Косача (20.XII.1841(01.I.1842), Мглин, Чернігів. губ., Стародубщина, нині Брянської обл. Російської Федерації – 02(15).IV.1909, Київ), у селі Солотвин (Соловин) Голобської волості Ковельського повіту Волинської губернії.

Архівну інформацію про Р.І. Крушевську маємо у зв'язку з пожежею в Ковелі, яка трапилася в ніч із 16 на 17 квітня 1856 р. На запит Ковельського правління про збитки під час пожежі вона писала 30 квітня: «Я зазнала збитків на 250 карбованців, які полягають у погорілому срібному, мідному і порцеляновому посуді, платтях шовкових, меблях і зерновому хлібі»²⁰. Цей документ дозволяє стверджувати, що родина Крушевських мешкала в цей час в Ковелі, оскільки В. Крушевський виконував обов'язки городничого.

Розалія Крушевська

Маєток матері Крушевського

¹⁶ Вельма М.Г. Ковель: Путівник. Львів: Каменяр, 1990. С. 15–16.

¹⁷ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Красназвичайний словник – від найдавніших часів до 1914 року) / Олександр Цинкаловський. Вінніпег: Товариство «Волинь», 1984. Т. 1. С. 511.

¹⁸ Сміян П.К. Ковель. Історико-краєзнавчий нарис. Львів: Каменяр, 1968. С. 8.

¹⁹ Дело по обвинению мещанина Либермана в оскорблении Ковельского городничего // ДАВО, ф. 229, оп. 1, спр. 413.

²⁰ Дело по расследованию пожара в городе Ковеле // ДАВО, ф. 229, оп. 1, спр. 393, арк. 110.

У Вацлава і Розалії Крушевських було п'ятеро дітей: сини Миколай (06(18).XII.1851, Луцьк – 31.X.(12.XI).1887, Казань), Вікентій-Ілля (27.X.1854, Солотвин – 09.II.1937, Варшава), Климентій (23.XI.1858, Солотвин – 27.IV.1945, Гловно), Олександр-Альберт (1859, Солотвин – ?) і донька Марія (08.XII.1868, Солотвин – 08.X.1839, Варшава). Довгожителі Солотвина наприкінці 90-х рр. XX ст. розповідали про розташування всіх споруд у садибі Крушевських, чудовий сад навкруги і доброго, справедливого хазяїна Вікентія та його сестру Марію, які не мали власних сімей, були самотніми.

Славу родині приніс старший син – Миколай Крушевський. Він був охрещений 11 лютого 1852 р. у Луцькій кафедральній римо-католицькій церкві – костюлі Св. Петра та Павла. Окрім батьків на події були присутніми дві пари хрещених: полковник Камчатського полку Іван Голев із графинею Францішкою Красицькою, повітовий суддя Василій Борковський з Любов'ю Тодоровою²¹. Ім'я для свого первістка батьки вибирали ретельно, за церковним календарем, і пов'язали з містом, в якому побачив світ їх малюк, бо ще з XII ст. Луцьк був під заступництвом святого Миколая.

Як розповідається в Галицько-Волинському літописі, у Жидичинському монастирі (недалеко від Луцька) була церква вельми шанованого на Русі святого. А коли в 1257 р. монголо-татарський хан Куремса хотів увійти в Луцький замок, то трапилося чудо: каміння, яке було послано ворогом на стіни замку, не долітало до них, а поверталось й падало на татар. Святий Миколай Мирлікійський почув молитви лучан і захистив їх від наруги²².

З того часу св. Миколай – один із найулюбленіших святих у лучан. Його зображення з'явилося на гербі Луцька, а перед Воротною вежею Окольного замку (перехрестя сучасних вулиць Кафедральної і Драгоманова) постала церква Св. Миколая, в якій освячувалися різні договори городян, зберігалися перші міські грамоти та боківі стяги із зображенням святого. Згадується церква в документах 1552 р., під час великої місь-

кої пожежі 1627 р. вона згоріла, згодом каміння розібрали²³. Після надання Луцьку в 1432 р. магдебурзького права зображення св. Миколая з'явилося на міській печатці.

Дитинство М. Крушевського пройшло в мальовничих місцях Луцька, Солотвина та Ковеля, овіяних сивою давниною, як писав його сучасник Ю.-І. Крашевський, «на веселій і родючій Волині, одягненій у зелені гаї й золотаві лани, підперезаній блакитними ріками й потоками»²⁴. Відомо, що існує зв'язок особистості з місцем її проживання, цей зв'язок «загадковий, але очевидний. Або так, безперечний, але таємний. Відає ним відомий древнім *genius loci*, геній місця, який пов'язував інтелектуальні, духовні, емоційні явища з їхнім матеріальним середовищем»²⁵. Згідно з римською міфологією у кожного чоловіка існував свій геній, або дух-охоронець. Можна припускати, що місто народження визначило подальшу долю вченого, період становлення якого відбувався у пореформений час стрімких соціально-економічних змін в країні, що позначилися на вигляді Луцька. Проте утворення нових торгових і громадських закладів, банків, акціонерних товариств не змогло заступити у дитячому сприйнятті визначної пам'ятки міста, яким був замок Любарта – свідчення того, що в 1320 р. Луцьк увійшов до складу Великого князівства Литовського.

Представник литовської династії Гедиміновичів Любарт Гедимінович (Liubartas, бл. 1312 – 04.VIII.1383) прийняв православну віру і був правителем Галицько-Волинського князівства. При ньому в 1340–1350-х рр. замок почали реконструювати, використовуючи цеглу, і хоча будівництво закінчено було через сорок років при інших правителях, але в історію він увійшов під іменем замку князя Любарта. Спочатку побудували половину Надвратної (В'їзної) вежі та частину стіни. Продовжили реконструкцію в тій же техніці, коли на зміну Любарту прийшов Вітовт (Vytautas, 1350 – 27 X 1430), який зробив Луцьк південною столицею Великого князівства Литовського. Місто розцвіло економічно, політично і культурно, а в 1429 р. у ньому відбувся з'їзд європейських монархів. Під час правління Вітовта замок набув такого вигляду, який дійшов

²¹ Дело о дворянском происхождении Крушевских // ДАЖО, ф. 146, оп. 3189, арк. 235.

²² Галицько-Волинський літопис // Літопис Руський. Київ : Дніпро, 1989. С. 418.

²³ Денисюк В.Т. Луцьку – 920 років : історико-краєзнавчі нариси. Луцьк : Надстир'я, 2005. С. 60.

²⁴ Крашевський Ю.І. Повісті. Київ : Дніпро, 1979. С. 89.

²⁵ Вайль П. Геній места. Москва : КоЛибри, 2008. С. 9.

до XIX ст. А коли Вітовт помер, то князівство перейшло до його двоюрідного брата, прихильника повної незалежності Литви, Свидригайлу (Švitrigaila, бл. 1370 – 10.II.1452), після смерті якого Волинське князівство було перетворено в провінцію Великого князівства Литовського.

Цю історію М. Крушевський добре знав тому, що в 1862 р. вступив до першого класу Луцького повітового дворянського училища, яке від 13 січня 1834 р. розмістилося в двоповерховому будинку поряд із замком Любарта, і в середині – кінці XIX ст. мало назву Академія Наук. Осягнення сивої минувшини відбувалося не тільки на уроках історії, але при особистому обстеженні замку, мури якого містили графіти.

Оскільки за національністю батько Крушевського був поляком, а мати – німкеня, то у сім'ї розмовляли трьома мовами: польською, німецькою, російською. Не хто інший, як батьки виявилися фундаторами мовознавчої підготовки майбутнього лінгвіста. Формування його особистості було продовжено в училищі, що мало давні традиції. Слід зазначити, що раніше в ньому викладали видатні діячі української культури: перший перекладач Євангелія українською мовою Пилип Морачевський (14(26).XI.1806, с. Шестовиця Чернігів. пов. – 26.IX.1879, с. Шняківці побл. Ніжина) і класик національної літератури Пантелеймон Куліш (26.VII.(07.VIII).1819, Вороніж, Глухів. пов., Чернігів. губ. – 02(14).II.1897, хутір Мотронівка, нині с. Оленівка, Борзнян. р-ну Чернігів. обл.)²⁶.

В училищі навчали арифметиці, алгебрі, загальній географії, російській та загальній історії, російській, французькій, німецькій, латинській мовам, чистописання. Велике значення для навчання і розвитку учнів мала фундаментальна училищна бібліотека, у якій переважали книги польською і латинською мовами: релігійні, філософські, з історії, географії, механіки, математики, живопису, різьбярства, а також описи міст, біографії знаменитих художників та белетрис-

тика. Деякі фоліанти були оправлені в шкіру, мали ілюстрації на міді і сталі. Про цю бібліотеку згадував відомий український художник-баталіст М.С. Самокиш (13(25).X.1860, Ніжин, Чернігів. губ., Рос. імперія – 18.I.1944, Сімферополь, РРФСР, СРСР), який користувався нею в 1877–1878 рр., гостюючи у свого дядька в Луцьку: «Вплив всього цього на мене був величезний, не тільки художній, але й виховуючий: я багато почерпнув із цих книжок для розвитку мого розуму і набуття наукових знань»²⁷.

Про вплив книгозбірні на М. Крушевського може свідчити використання в Казанському університеті тексту оповідання Олексі Стороженка «Межигорський дід»²⁸. Завдяки активним пошукам, встановлено, що це видання було у книгозбірні Луцького повітового дворянського училища. Підліток прочитав цей твір і, ймовірно, був вражений головним персонажем, хоробрим запорізьким козаком, який знав багато гарних пісень і дум, що брали за душу. Можливо, це оповідання викликало інтерес до українського фольклору.

Увесь період навчання в училищі М. Крушевський жив у Луцьку на квартирі, а на канікулах повертався додому в родинний маєток матері. Оскільки його батько пішов у відставку, то вся сім'я переїхала до Солотвина. Саме тут М. Крушевський глибше пізнав українську мову, народні звичаї, записав народні повір'я, які згодом використав у першій науковій праці про замовляння: «Якщо протягнути волос певного індивідуума крізь голову жаби і закопати її в землю, то разом із гниттям волоса буде сохнути і та особа, з голови якої він узятий, і, накінець, вона має померти»²⁹ та два тлумачення сну: «...якщо риба насниться жінці, то остання завагітніє»³⁰ і «У снах місяць означає заміжжя»³¹.

З Волині М. Крушевський поїхав до старовинного Холма, який у кінці XIX ст. займав невеликий простір, розміщуючись на пагорбі, що підіймався на великій, далеко відкритій рівнині.

²⁶ Пахолок З.О. Молодий вчитель Панько Куліш у Луцьку / Зінаїда Пахолок // Волинський музей: історія і сучасність. Луцьк, 2004. Вип. 3. С. 359–362.

²⁷ Самокиш М.С. Як я став художником // Живі традиції. Українські радянські художники про себе і свою творчість. Київ : Мистецтво, 1985. С. 25.

²⁸ Стороженко О.П. Українські оповідання. Кн. I. Санкт-Петербург, 1863. С. 131–137.

²⁹ Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії / Миколай Крушевський ; упоряд., пер., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. – Луцьк : Вісник і К°, 2002. С. 2.

³⁰ Там само. С. 33.

³¹ Там само. С. 38–39.

На узвишші пагорба стояв уніатський собор, а довкола були розкидані кам'яні будівлі, серед яких православна церква, костел, гімназія. Місто ні зовні, ні своїм духом не нагадувало Польщі. Населення (трохи більше ніж чотири тисячі осіб) було досить строкатим за своїм складом, про що свідчили церкви різних конфесій: крім собору, дві уніатські церкви (одна при семінарії, друга при жіночому училищі), дві православні церкви, католицький костюл, синагога, лютеранська церква. Суспільне життя Холма подібне до життя провінційних міст. Культурний осередок – місцевий клуб, в якому містилися танцювальний зал, більярд і кімната для читання журналів – оживав тільки тоді, коли наїжджали військові з Красностава. В інші вечори тут збиралися гравці в карти. У Холмі не було ані саду, ані бульвару для прогулянок, тому жителі гуляли по Київському й Люблінському шосе, місто можна було обійти вздовж і впоперек за одну годину. Проте Холм вирізнявся серед інших міст кількістю навчальних закладів. Тут були чоловіча гімназія, жіноче шестикласне училище, організоване за зразком інститутів, уніатська духовна семінарія; педагогічні курси, чоловіче двокласне повітове училище і дві початкові школи для хлопчиків та дівчаток³².

У 1866 р. М. Крушевський продовжив навчання в Холмській греко-уніатській гімназії, тісно пов'язаний з ім'ям майбутнього редактора «Киевской старины» Ф.Г. Лебединцева (12(24).ІІІ.1828, с. Зелена Діброва, нині Городищен Черкас. обл. – 12(24).ІІІ.1888, Київ), який очолював Холмську учбову дирекцію. За царським наказом 10 травня 1865 р. повітова школа з Красностава була переведена до Холма і перетворена на російську греко-уніатську гімназію. У перший рік вона мала шість класів, а на час вступу М. Крушевського – сім. У цій гімназії з 1865 по 1868 рр. викладав С. Ф. Грушевський (07.X.1830, Чигирин – 27.I.1901, Владикавказ) – батько першого Президента України. За час

свого існування (1865–1916) навчальний заклад мав багато назв: Холмська російська гімназія, Класична гімназія³³, Холмська чоловіча класична гімназія для греко-уніатського населення в Царстві Польському, з 1874 р. використовувалася назва – Холмська чоловіча гімназія³⁴.

Гімназія розміщувалася в католицькому монастирському будинку на місці школи, керованої піярами. Орден піярів у XVII–XIX ст. відігравав вагомий роль у розвитку науки і культури різних країн світу. З часу свого виникнення римо-католицький орден ставив за мету навчання та виховання молоді, особливо з бідних родин.

Контингент учнів включав дітей дворянського походження, разом із М. Крушевським у гімназії навчалися його брати Вікентій-Ілля і Климентій, велику групу складали діти духовенства. Учні гімназії походили не тільки з Люблінської губернії, але й з Галичини та сусідніх губерній Росії³⁵.

Для української культури цей навчальний заклад цінний ще й тим, що тут у 1884–1888 рр. здобував освіту старший брат Лесі Українки М. П. Косач (18(30).VII.1869, Новоград-Волинський – 03(16).X.1903, Харків)³⁶, а в 1913 р. її закінчив письменник і науковець В.П. Петров (10.X.1894, Катеринослав – 08.VI.1969, Київ). Мова викладання у гімназії була російська, проте до цього навчального закладу змушені були відправляти своїх дітей і поляки³⁷.

Гімназія була влаштована як класична. Учні навчали релігії, історії, географії, фізиці, природознавству, математиці, російській словесності та мов: французької, німецької, російської, церковнослов'янської. Навчання в гімназії було платним, проте деякі студенти отримували стипендію, а деякі були звільнені від оплати за навчання.

У гімназійний період М. Крушевського приваблювали гуманітарні дисципліни. Із 17 дисциплін 10 були опановані на «відмінно» і 7 дисциплін – на «добре». Старанного учня нагородили срібною медаллю. Він почав готуватися до

³² Милуков А.П. Летние поездки по России. Записки и путевые письма. Санкт-Петербург, 1874. С. 257.

³³ Czernicki K. Chełm. Przeszłość i pamiątki. – Chełm: Zwierciadło, 1936. S. 1.

³⁴ Wstęp do inwentarza Chołmskiego Gimnazium Mięskiego w Chołmie // Archiwum państwowe w Lublinie, oddział w Chełmie. L. 1.

³⁵ Zimmer B. Miasto Chełm: Zarys historyczny / Bolesław Zimmer. – Warszawa; Kraków: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1974. S. 151.

³⁶ Пахолок З.О. Юнацькі роки Михайла Косача // Науковий вісник ВДУ: Філологічні науки. – Луцьк. 1999. № 15. С. 52–58.

³⁷ Czernicki K. Chełm. Przeszłość i pamiątki / Kazimierz Czernicki. – Chełm : Zwierciadło, 1936. S. 73.

вступу в університет, де на нього чекало змістовне студентське життя й доленосні зустрічі з викладачами цього навчального закладу.

У 1871 р. М. Крушевський склав екзамени з латинської, грецької, російської мов, загальної та російської історії на історико-філологічний факультет Варшавського університету. Разом із ним навчався його приятель Антон Кордасевич (?-?) з Холмської гімназії. На перший курс було зараховано лише двадцять студентів, не всі вони дійшли до четвертого курсу. Але М. Крушевський був одним із кращих студентів на факультеті й отримував стипендію. На другому курсі відбулося знайомство з викладачем кафедри римської словесності І.В. Цвєтаєвим (04(16).V.1847, с. Дроздово Володимир. губ. – 30.VIII(12.IX).1913, Москва) – майбутнім засновником Музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна у Москві,

батьком російської поетеси Марини Цвєтаєвої. І хоча у квітні 1874 р. І. В. Цвєтаєв поїхав у закордонне наукове відрядження і до Варшави більше не повернувся, їхні стосунки не переривалися протягом усього життя М. Крушевського. Як засвідчує листування між ними, тільки передчасна смерть М. Крушевського поставила крапку у цих стосунках³⁸.

І.В. Цвєтаєв високо цінував свого учня. У 1881 р. у листі до професора Київського університету В.С. Іконнікова (9(21).XII.1841, Київ – 26.XI.1923, Київ) він повідомляв: «Говорячи по-дружньому, я не сумніваючись скажу Вам, найдобріший Володимире Степановичу, що за час мого студентського і викладацького життя не бачив людини такої енергійної і твердої ураз прийнятих намірах. Він завжди збуджував тим більше здивування, що працювати йому доводилося у несприятливих умовах. Студентом він нерідко і довго слабував, згодом, одружившись, він рідко мало який місяць не кликав по декілька разів лікаря як для дружини, так і для дітей. Крім учених достоїнств, мене завжди приваблювали і моральні властивості цього Поляка... Далекий від неминучої солодкуватості і якоїсь приниженості, він завжди тримався просто і суттєво відрізнявся від інших раціональним поглядом на речі»³⁹.

Під час навчання М. Крушевський зацікавився загальною історією, багато займався філософією і вважав себе учнем представника емпіричної філософії у Росії, професора М.М. Троїцького (01(13).VIII.1835, Калуз. губ. – 22.III(3. IV).1899, Москва). Пізніше інтерес до мовознавства переважив і за порадою професора російської філології М.О. Колосова (1839, Дмитрієв – 14.I.1881, Ялта) здібний студент написав дипломний твір «Замовляння як вид російської народної поезії». У ньому М. Крушевський дав наукове обґрунтування поняттю, а визначення витоків позначуваного ним явища відніс до психологічної природи людини. Потім він розглянув замовляння у системі жанрів фольклору, проаналізував структуру і зміст любовних присудок. Твір здібного студента згодом був відзначений грошовою винагородою й опублікований⁴⁰. Праця М. Крушевського залишається солідною теоретичною розробкою, яку використовують сучасні фольклористи.

Атестат Крушевського

³⁸ Пахолок З.А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу? (Письма Н. В. Крушевского И. В. Цвєтаеву) / Зинаида А. Пахолок // Рус. Ист. Вестн. – Москва, 1999. Т. 2. С. 159–182.

³⁹ Там само. С. 177–178.

⁴⁰ Крушевский Н.В. Заговоры как вид русской народной поэзии // Варшав. унив. изв. Варшава, 1876. № 3. С. 3–69.

У 1875 р., після закінчення університету, М. Крушевського було рекомендовано до аспірантури, але сімейні обставини – одруження – змусили випускника працювати. Його наречена – Ю.О. Ханкевич (22.V.1846, Хрубешув – 19.IV.1928, Кельце) – шість років чекала на свого обранця. Відомо, що вона мала добру освіту, знала грецьку мову, любила французьку і польську літературу, допомагала чоловікові у науковій роботі. Під час проживання в Казані листувалася з видатною польською письменницею Елізою Ожешко (06.VI.1841, Милковщина поблизу Гродно – 18.V.1910, Гродно); про теплоту їх стосунків свідчить фотографія, яку подарувала письменниця своїй поціновувачці⁴¹.

Юлія і Миколай Крушевські поїхали в далекий Троїцьк Оренбурзької губернії (зараз Челябінської області), де випускник зайняв місце вчителя давніх мов і класного наставника у класичній гімназії. М. Крушевський був поляком, і хоча він не брав участі у подіях 1863 р., йому не дозволялося служити в центральних, великих містах Російської імперії.

По дорозі до місця призначення подружжя пара заїхала до Казані, щоб віднайти можливість отримання Миколаєм професорської стипендії при університеті, але сподівання були марними. Натомість у Казані відбулася доленосна зустріч з І.О. Бодуеном де Куртене – видатним теоретиком з питань загального і порівняльно-історичного мовознавства, добрим порадиником для молодого вченого.

Уродженець Луцька вирішив присвятити себе науці, хоча на той час наукова кар'єра не була поширена. Однак світогляд М. Крушевського та його діяльність формувалися під впливом особливостей епохи та суспільного розвитку Російської імперії середини – кінця XIX ст. Становленню М. Крушевського як непересічної особистості та громадянина з визначеними життєвими позиціями й розумінням тенденцій історичного розвитку суспільства сприяли сімейне виховання, освіта, оточення.

Власні плани й поради нового консультанта М. Крушевський мав здійснити у невеличкому, віддаленому від наукових центрів місті. У другій половині XIX ст. Троїцьк був повітовим містом,

розташованим на відстані семисот п'ятдесяти верст від Оренбурга і шестисот від Уфи, в центрі найбагатших повітів Троїцького, Челябінського, Верхньоуральського Оренбурзької губернії та Киргиз-Миколаївського Тургайської області. Перших три повіти були відомі багатими золотими розсипами та іншими мінеральними копалинами, а увесь простір, який займали ці повіти, мав придатну для рільництва землю. Троїцьк від початку заснування служив місцем мінових торгів із кочівниками, до 1863 р. тут була митниця.

1 липня 1873 р. у Троїцьку засновано гімназію з двома давніми мовами, вона мала бути освітнім центром для півмільйонного населення цієї території. Необхідність заснування гімназії полягала в потребі піднесення освіти, викликаній щорічним збільшенням рівня внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Існуючі в цьому краї дві гімназії – Оренбурзька й Уфимська – розташовані від Троїцька на значній відстані, тому не всі мешканці міста могли надати середню освіту своїм дітям, оскільки не мали коштів на відправлення їх у віддалені міста, що, в свою чергу, було пов'язано з неможливістю безпосереднього батьківського нагляду та впливу⁴².

М. Крушевський опинився в далекому від культурних центрів місті завдяки І. В. Цветаєву, з яким продовжував підтримувати добрі стосунки. Колишній викладач римської словесності Варшавського університету в листі до професора Київського університету В. С. Іконникова (09(21).XII.1841, Київ – 26.XI.1923, Київ) писав: «...за моїм клопотанням перед попечителем Оренб[урзького] навч[ального] окр[угу] П.О. Лавровським, він [Крушевський – З.Л.] вступив учителем давніх мов до Троїцька»⁴³.

Згаданий у листі П.О. Лавровський (13(25).III.1827, с. Видропужськ, нині Спировського р-ну Твер. обл., Росія – 28.II(12. III).1886, Петербург) – відомий російський і український славіст, лексикограф, педагог, діяч освіти, доктор слов'янської філології, професор. У 1851 р. після закінчення Головного педагогічного інституту в Петербурзі викладав у Харківському університеті. З 1856 р. П. О. Лавровський – член-кореспондент Петербурзької академії наук, з 11 серпня 1869 р. по 30 грудня 1872 р. був ректором Варшавського

⁴¹ Akta personalne s. Benedyktu // ASFSK (Архів францисканок служанок Христа в Лясах. Польща).

⁴² Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. 1871–1873 гг. Т. 5. Санкт-Петербург, 1877. – Стб. 1926–1927.

⁴³ Письмо И.В. Цветаева В.С. Иконникову // Институт рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 3, спр. 51361, арк. 21.

університету, а з 1 січня 1875 р. призначений попечителем Оренбурзького навчального округу. Прохання свого колишнього колеги він зміг задовільнити, оскільки місце вчителя давніх мов у Троїцькій гімназії на той час було вакантним.

М. Крушевського після закінчення Варшавського університету, розмірковуючи над своїм майбутнім, писав до І.В. Цветаєва: «Страшно тільки буде працювати в Гімназії, якщо я отримаю місце. Я ніколи не сподівався бути вчителем давніх мов. Від загальної історії я мало-помалу перейшов до історії філософії і психології і так закопався у всілякі нервові процеси, що забув усе інше. Працюючи над кандидатською дисертацією, я ознайомився з російською народною поезією, і загалом з народним епосом, і з ним пов'язаною лінгвістикою. Психологією і лінгвістикою я став займатися усе більше, думав із часом складати магістерський екзамен. І хоча мені цілий рік повторювали, що дадуть університетську стипендію, але я на неї мало сподівався і думав клопотати про місце вчителя російської мови, викладати яку мені було б в усякому разі легше, ніж латину і грецьку. Але раптом Кордаєвич пише мені, що місце вчителя російської мови отримати вельми важко, а легше вже вчителя давніх мов. Він сам мав як православний більше шансів, подав прохання до Казанського попечителя про місце вчит[еля] дав[ніх] мов. Що ж мені було робити – послав і я таке ж прохання якомога далі, де, можна думати, охочих небагато – у Харків, Казань, Оренбург. Якщо дадуть місце, то скажіть, заради Бога, Іване Володимировичу, де і як можна навчитися вчити. Головна увага в гімназіях звертається тепер на переклади з російської на латину і грецьку – мистецтво, якого нас ні в гімназії, ні в університеті не вчили»⁴⁴.

Мистецтво викладання довелося М. Крушевському опановувати самостійно, працюючи вчителем латини і грецької мови в Троїцькій гімназії з 12 серпня 1875 р. по 18 жовтня 1878 р. Окрім викладання, М. Крушевський реферував праці з по-

рівняльно-історичного мовознавства. Збереглися рукописи, які свідчать про те, що у цей період М. Крушевський вивчав давньоперську й литовську мови, вдосконалювався у давньогрецькій⁴⁵. При цьому основними посібниками для нього були праці німецького лінгвіста А. Шлейхера (Schleicher A., 19.II.1821, Майнінген – 06. XII.1868, Єна) «Компендіум порівняльної граматики індоєвропейських мов»⁴⁶ та «Індогерманська хрестоматія».

Коло наукових зацікавлень М. Крушевського у Троїцьку було доволі широким: необхідно додати, що він працював над перекладом із санскриту, який через рік наполегливої роботи видав. «Вісім гімнів Рігведи»⁴⁷ – це один з найперших перекладів з санскриту російською мовою, високо оцінений керівником. Витоки зацікавлення пам'яткою давньоіндійської літератури були у першому науковому дослідженні «Замовляння як вид російської народної поезії», де М. Крушевський аналізував свідомість первісної людини, знаходячи підтвердження своїм міркуванням у фольклорних текстах, зокрема в Рігведі.

У сімейному житті М. Крушевського Троїцьк мав важливе значення, оскільки він вперше став батьком із народженням доньки Вацлави (10.VI.1878, Троїцьк, Рос. імперія – 23.VI.1958, Ляскі, побл. Варшави), яка була охрещена в Казані. Молоді батьки взяли за хрещеного батька І.О. Бодуена де Куртене, завдяки клопотанню якого перед історико-філологічним факультетом, М. Крушевський з 18 жовтня 1878 р. по 1 грудня 1879 р. став понадштатним професорським стипендіатом Казанського університету.

І.О. Бодуен вигідно відрізнявся від своїх колег, оскільки за статутом 1863 р. над кожним із професорів висів домоклів меч нового вибору після 25 років, і потім, через кожні п'ять років. Саме тому професура не дуже дбала про підготовку молодих спеціалістів, вбачаючи в них конкурентів. І.О. Бодуен не рахувався із часом, старався більше навчати, не тримаючи знань під спудом і розвиваючи самостійність учнів. Про

⁴⁴ Пахолок З.А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу? (Письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву) // Рус. Ист. Вестн. Москва, 1999. Т. 2. С. 163–164.

⁴⁵ Крушевский Н.В. Лексический материал по древним индоевропейским языкам: санскритскому, балтийскому, персидскому и др. // Санкт-Петербургский филиал архиву РАН (ПФА РАН), ф. 898, р. IV, оп. 62, спр. 6, 37 арк.

⁴⁶ Schleicher A. Compendium der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen / August Schleicher. – Weimar, 1876. – 829 p.

⁴⁷ Крушевский Н.В. Восемь гимнов Ригведы // Изв. и уч. зап. императ. Казан. ун-та. Казань, 1879. Июль–авг. С. 105–114.

Миколай Крушевський (справа)
з дружиною Юлією (у другому ряді зліва)
та двоє невідомих. Троїцьк.

себе, як про «засновника Казанської лінгвістичної школи», писав у третій особі: «Бували роки, коли при п'яти або шести годинах університетських лекцій і при чотирьох годинах читання в духовній академії він влаштовував, крім того, подвійні заняття у себе вдома: з одного боку, *privatissimum*, яке складалося в ознайомленні перш за все залишених при університеті професорських стипендіатів та інших спеціалістів з обраними розділами науки (на зразок, наприклад, читання Рігведи, діалектологічних вправ, ознайомлення з творами по фізіології звуків або антропофоніці і т.п.), з другого боку, щось на зразок граматичного або лінгвістичного товариства, учасники якого робили реферати про прочитане або продумане, знайомили інших зі змістом своєї самостійної роботи, обмінювалися думками і т.п. На подібні позаштатні, домашні заняття йшло від шести до восьми годин на тиждень»⁴⁸.

М. Крушевський, проживаючи в Казані, міг безпосередньо спілкуватися з І.О. Бодуеном де Куртене, відвідувати його заняття в університеті та вдома, користуватися домашньою бібліоте-

кою, якщо бракувало видань в університетській книгозбірні. Відомо, що Бодуен де Куртене постійно піклувався про поповнення фондів новою літературою. Наприклад, у листі від 6(18) листопада 1875 р. він просив відомого орієнталіста і видавця буддійського санскритсько-тибетського словника А.А. Шифнера (Schiefner F.A., 06(18).VII.1817, Ревель – 04(16).XI.1879, Санкт-Петербург) надіслати до бібліотеки Казанського університету декілька томів санскритського словника О. Бетлінгка (Böhtlingk O. von, 30.V(11.VI).1815 – 19.III(01.IV).1904) і Р. Рота (Roth R., 03.IV.1821–23.VI.1895)⁴⁹.

У 1879 р. за працю «Спостереження над деякими фонетичними явищами, пов'язаними з акцентуацією» М. Крушевський отримав кандидатське звання; в 1881 р. за дисертацію «До питання про гуну. Дослідження в галузі старослов'янського вокалізму» – ступінь магістра; у 1883 р. за дисертацію «Нарис науки про мову» – ступінь доктора. Дослідницький хист мовознавця полягав у способі мислення як лінгвіста, котрий тяжів не до фактографії, а до концептуалізації матеріалу.

Безперечною заслугою науковця було прагнення розкрити закономірність функціонування і розвитку мови, розширити сферу застосування порівняльно-історичного методу, розробити питання фізіології звуків мовлення, узагальнити чергування звуків, що лягло в основу вчення про фонему, розв'язати проблему історичної зміни морфологічного складу слова. Розглядаючи фонетичну будову мови, він розвинув прогресивні ідеї французького лінгвіста Фердинанда де Соссюра (26.XI.1857, Женева – 22.II.1913, Вюфлан) та І. О. Бодуена де Куртене про фонему, чітко розрізняв звук у фізіологічному й «антропонімічному» планах. Свідченням є «Нариси з мовознавства. 1891–1894 роки»⁵⁰ – посмертне видання з передмовою і за редакцією професора В.О. Богородицького (07(19).IV.1857, Царевококшайськ, нині Йошкар-Ола – 23.XII.1941, Казань).

У Казанському університеті М. Крушевський викладав загальне мовознавство, порівняльну фонетику і граматику індоєвропейських мов, санскрит. Крім того, вчений читав курси з різних розділів мовознавства: фізіологію звуків

⁴⁸ Бодуэн де Куртенэ И. А. Лингвистические заметки и афоризмы // И. А. Бодуэн де Куртенэ // Бодуэн де Куртенэ И. А. Избр. тр. по общему языкознанию: В 2 т. Т. 2. – Москва : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 49.

⁴⁹ Письмо И. А. Бодуэна де Куртенэ А. А. Шифнеру // Відділ рукописів РНБ ім. М. Є. Салтикова-Щедрина, ф. 608, оп. 1, спр. 4671, арк. 11 зв.

⁵⁰ Крушевский Н.В. Очерки по языкознанию // Рус. Филолог. Вестн. Варшава, 1891. Т. 25. С. 253–271; Т. 26. С. 173–186; 1892. Т. 28, № 3. С. 266–290.

мовлення, російську граматику, романські мови, історію французької мови, лінгвістичну палеонтологію. Про це свідчать, зокрема, «Звіт про заняття порівняльним мовознавством за період від 15 грудня 1878 року по 1 жовтня 1879 року»⁵¹; «Предмет, поділ і метод науки про мову. Вступна лекція, прочитана М.В. Крушевським 15 січня 1880 року»⁵².

М. Крушевський був дійсним членом Казанського товариства археології, історії та етнографії, на засіданнях якого виступав з науковими доповідями. Учений багато і плідно працював, незважаючи на слабе здоров'я. Клімат Казані був дуже несприятливим для нього та його сім'ї: «Важка праця, жорстокий клімат, одвічні хвороби, одноманітність і нудота – все це може відбити будь-яке бажання до життя. Ось уже шостий рік і ні я, ні моя сім'я не можемо звикнути до всього цього, – скаржився він у листі до І. Цветаєва 9 березня 1881 р. – Нинішній рік видався якимось особливо нещасливим: діти постійно хворіють, дружину не полишає «казанська» лихоманка; служниці – і ті постійно трапляються якісь хворобливі. Бували місяці, в які мені доводилось віддавати лікарям та аптеці 2/3 того, що заробляю»⁵³. М. Крушевський мріяв про переведення до Київського університету: «Чи немає у Вас у Київській раді таких приятелів, – питав він свого вірного друга в листі 5 травня 1881 р., – яким Ви б мене могли рекомендувати, на випадок, коли б я, отримавши ступінь магістра (диспут буде 17 травня), став шукати доцентури у Києві? Я і моя сім'я стільки вже витерпіли від тутешнього клімату і так тягне ближче до батьківщини, що перейти до Києва – вершина моїх мрій. Чи дозволено мені мріяти про це, враховуючи (передбачувану) полонофобію київських професорів? До кого мені слід звернутися?»⁵⁴.

Побоювання М. Крушевського не були марними. У листі до Івана Цветаєва Володимир Іконніков 6.VI–VII.1881 р. писав: «Й інший Ваш кандидат [Крушевський – З.П.] прислав твори;

але на факультеті засідань уже немає. Є ще питання, дайте нам відповідь: католик він чи ні? Якщо так, то й порушувати питання про нього не варто, тому що у Києві католикам із Ц. Польського служити не можна. Таке утруднення було зроблено вже п. Бодуену де К-не»⁵⁵.

Шлях до Києва М. Крушевському було закрито, тому що він належав до польського роду. Не здійснилася його мрія бути ближче до своєї малої батьківщини – Волині, на якій пройшли дитячі та юнацькі роки, куди пізніше майже щоліта приїздив на відпочинок до Солотвина. Але наразі повернутися в Україну йому не довелося.

У 1886 р. стан здоров'я вченого настільки погіршився, що він подав у відставку, а через рік після тривалої хвороби 31 жовтня (12 листопада) 1887 р. помер. Миколай Крушевський був похований на католицькому цвинтарі в Казані. 36 років – фатальна дата не тільки для М. Крушевського, але й для митців Джоржа Байрона (George Byron, 22.I.1788, Лондон – 19.IV.1824, Месолонгіон, Грецька Республіка) і Євгена Гребінки (21.I(2.II).1812, с. Убіжище, Пирятин. повіт, Полтав. губ., Рос. імперія – 03(15).XII.1848, Петербург, Рос. імперія), Анрі Тулуз-Лотрека (Henri Toulouse-Lautrec, 24.XI.1864, Альбі, Франція – 09.IX.1901, Жиронда, Франція) і Мікалоюса Чюрльоніса (Mikalojus Konstantinas Čiurlionis; 22.IX.1875, м. Варена, Литва – 10. IV.1911, с. Маркі, Польща).

Усвідомлення значення особистості М. Крушевського для історичного краєзнавства Волині привело до дієвої підтримки Волинським краєзнавчим музеєм на чолі з директором, заслуженим працівником культури України А.М. Сілюком. Зібрані в наукових експедиціях матеріали започаткували в 1990 р. створення меморіального фонду М. Крушевського, що дало змогу музею розширити виставкову діяльність: у 2001 та 2004 рр. відбулися виставки стаціонарні, а у 2002 та 2006 рр. – виставки пересувні, присвячені видатному вченому.

⁵¹ Крушевский Н.В. Отчет о занятиях сравнительным языкознанием за время от 15 декабря 1878 г. по 1 октября 1879 г. / Николай Крушевский // Изв. и уч. зап. Казан. ун-та. – Казань, 1882. Янв.–апр., № 1/2. С. 31–35.

⁵² Крушевский Н.В. Предмет, деление и метод науки о языке / Николай Крушевский // Рус. Фил. Вестн. – 1894. Т. 31, № 1/2. С. 84–90.

⁵³ Пахолок З.А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу? (Письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву) / Зинаида А. Пахолок // Рус. Ист. Вестн. Москва, 1999. Т. 2. С. 170.

⁵⁴ Там само. С. 171.

⁵⁵ Там само. С. 180.

З нагоди 150-ї і 155-ї річниць від дня народження М. Крушевського 18 грудня 2001 р. і 6 грудня 2006 р. у Палаці культури Волинського державного університету ім. Лесі Українки відбулося вшанування видатного волинянина. На перших урочистостях серед високих гостей був присутній Генеральний консул Республіки Польща у Луцьку Войцех Галонзка (Wojciech Gałazka). До ювілею мовознавця бібліотека університету підготувала репринтне видання його вибраних праць⁵⁶, що зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України.

Оприлюднення результатів дослідження відбувалося на республіканських і міжнародних конференціях, а наукові статті з'являлися не тільки в книгах, наукових збірниках, періодичних та продовжуваних виданнях в Україні, а й за кордоном у Польщі, Росії, Естонії, Литві.

Задля того, щоб зробити спадщину мовознавця доступнішою для дослідників, було здійснено переклад першої наукової праці українською мовою⁵⁷, обговорення якої відбулося на історичному факультеті Волинського державного університету ім. Лесі Українки, та перевидання другої⁵⁸, видано біобібліографічний покажчик⁵⁹. Дослідження життєвого і творчого шляху вченого поступово переросло у вивчення волинської гілки роду М. Крушевського, знайшовши повноту викладу в книзі «Миколай Крушевський і Волинь»⁶⁰.

Життя і діяльність М. Крушевського висвітлювалася у волинських газетах «Народна трибуна», «Вісті Ковельщини», «Народна справа», «Волинь», «Луцьк молодий», «Волинські губернські відомості», «Вісник & К°», «Наш університет», «Волинь-нова», «Волинська газета», «Волинський монітор» та київських «Dziennik Kijowski» і «Патріот України». З цим доробком можна ознайомитися не тільки в періодиці, а й у книзі «Луцька homo візія»⁶¹.

⁵⁶ Крушевський М. Вибрані праці. – Репринт. вид. – Луцьк : Бібліотека Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2006. 180 с.

⁵⁷ Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії; упоряд., пер., вступ. ст., дод. З.О. Пахолок. – Луцьк : Вісник і К°, 2002. 192 с. : іл.

⁵⁸ Крушевський М. Вісім гімнів Рігведи / Миколай Крушевський ; упоряд., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. Луцьк : Терен, 2004. 137 с. : іл.

⁵⁹ Миколай Крушевський : біобібліогр. покажч. / передм., нарис, хронологія, уклад. З. О. Пахолок. Луцьк : Терен, 2005. 136 с.

⁶⁰ Пахолок З.О. Миколай Крушевський і Волинь : каталог-довідник. – Луцьк : Волинянин, 2012. 156 с. : іл.

⁶¹ Пахолок З.О. Миколай Крушевський / Зінаїда Пахолок // Пахолок З. О. Луцька homo візія : історико-краснзавчі нариси / Зінаїда Пахолок. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2019. С. 38–90.

Внутрішній світ мовознавця, глибинні риси особистості можна зрозуміти, читаючи його листи, в яких міститься особисте, таємне, що абсолютно не призначалося для друку. Такими є листи М. Крушевського до І.В. Цветаєва⁶², діловий характер мають листи до польського лінгвіста, етнографа і фольклориста Яна Карловича⁶³.

М. Крушевському були присвячені передачі на Волинському обласному радіо 16 грудня 1996 р. «Наш календар», 16 жовтня 1997 р. «Книгозбірка» та на радіо «Ера на Промені» 7 серпня 2009 р. «Лабіринт» і українському радіо «Культура» 27 вересня 2009 р. «Дорогою на зустріч».

У 2001 р. Вацлав Крушевський (нар. 1926, Торунь) потомок шляхетного роду, подарував копії родинних сімейних фото. Серед них два невідомих зображення М. Крушевського. Одноосібний портрет без дати, вочевидь, зроблений в останні роки життя, мав ушкодження, яке завдяки комп'ютерній програмі вдалося прибрати, і відновлене фото подати в книзі «Вісім гімнів Рігведи»⁶⁴. Груповий портрет було зроблено під час проживання в Троїцьку. Виокремлене з нього зображення М. Крушевського було оприлюднено в книзі «Замовляння як вид російської народної поезії»⁶⁵, оскільки цей портрет і досі залишається найбільш раннім. Увесь портрет вміщено в книзі «Вісім гімнів Рігведи»⁶⁶.

Оскільки потрібно було не тільки займатися дослідженням, а й продовжувати інвестувати у свій науковий інтерес, то у 2002 р. накладом 100 примірників вийшов настільний календар на 2003 р. «Миколай Крушевський (1851–1887). Видатний лінгвіст – уродженець Волині» і немаркований конверт до нього.

Створено два сценарії «Волинськими стежками Миколая Крушевського» (для науково-популярного фільму, Луцьк, 2009) і «Духовний континент Миколая Крушевського» (для передачі на Вільнюському телебаченні, Вільнюс, 2016), які за відсутністю фінансування не були реалізованими.

Завдяки ініціативі дослідниці з'явився у 2006 р. вишитий Ю. Е. Савкою портрет М. Крушевського, а у 2010 р. – скульптура М.О. Геруна.

Портрет
Миколая
Крушевського,
зроблений
в останні роки життя

Діяльність щодо вивчення й популяризації інформації про видатного крайнина не залишилася непоміченою, оскільки відгуки науковців не забарилися: «Уперше на конференції у спеціально виділеній підсекції всебічно в доповідях і повідомленнях учасників розглядалися життя і творча спадщина видатного лінгвіста Миколи Крушевського. 14 публікацій свідчать про участь дослідників з України, Росії, США»⁶⁷. Американка польського походження Джоанна Радванська-Вільямс, яка приїжджала до Луцька, зазначила: «Нещодавно в (колишньому) Радянському Союзі відновився інтерес до Крушевського. В жовтні 1991 року працювала секція, присвячена Крушевському, на конференції, яка відбулася в місті народження Крушевського в

⁶² Пахолок З.А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу? (Письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву) // Рус. Ист. Вестн. – Москва, 1999. – Т. 2. – С. 159–182. Передрук в кн.: Пахолок З. О. Миколай Крушевський і Волинь : каталог-довідник / Зінаїда Пахолок, Ілона Несторук. – Луцьк : Волинянин, 2012. – С. 60–89.

⁶³ Пахолок З.А. Письма Николая Крушевского к Яну Карловичу // Рус. Ист. Вестн. Москва, 2000. Т. 3. С. 221–231. Передрук в кн.: Пахолок З. О. Миколай Крушевський і Волинь : каталог-довідник / Зінаїда Пахолок, Ілона Несторук. – Луцьк : Волинянин, 2012. С. 90–104.

⁶⁴ Крушевський М. Вісім гімнів Рігведи; упоряд., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. Луцьк : Терен, 2004. С. 2.

⁶⁵ Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії; упоряд., пер., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. – Луцьк : Вісник і К°, 2002. 192 с. : іл.

⁶⁶ Крушевський М. Вісім гімнів Рігведи / Миколай Крушевський ; упоряд., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. Луцьк : Терен, 2004. – Фотоблок.

⁶⁷ Бондаренко Г.В. Історичне краєзнавство Волині : у 2 кн. Кн. 2. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. С. 47.

Луцьку в Україні. Серед молодого покоління вчених – Зінаїда Олександрівна Пахолок, яка досліджує питання біографії Крушевського та історії його родини»⁶⁸.

Друкувалися рецензії на перевидання творів М. Крушевського та книг про нього. Відрадно є факт, що зовнішні рецензії виходили в світ не тільки на Волині⁶⁹, але й в Україні⁷⁰.

На адресу дослідниці надсилали письмові подяки за подаровані бібліотекам видання. У 2003 році за значні досягнення у справі збереження й пропаганди історичної спадщини волинянина М. Крушевського президія Волинського обласного товариства краєзнавців представила дослідницю на Премію ім. Агатангела Кримського. Ця пропозиція була підтримана не тільки громадськими організаціями, але й волинянами. І хоча премія діс-

талася іншим претендентам, ім'я М. Крушевського потужно прозвучало на обласному рівні.

У 2004 р. автора статті була нагороджена Почесним дипломом ім. академіка Миколи Державіна за багаторічні ґрунтовні та наполегливі студії над творчістю відомого філолога М. Крушевського, підготовку двох книг із розлогим науковим апаратом та численних статей⁷¹.

Проведене впродовж тридцяти років вивчення життєвого і наукового шляху М. Крушевського дозволило вписати це ім'я в історію Волині, а віднайдені матеріали представників шляхетного польського роду додали штрихи до біографії мовознавця. Перспектива подальших пошуків пов'язана з дослідженням документів родини вченого, для поширення ідей якого необхідно перекласти українською мовою його наукові праці.

References

Boduen de Kurtene, I. A. (1963). *Izbrannye trudy po obshemu yazykoznaniiyu*. (T. 1, 2). Moskva: Izd-vo AN SSSR. [in Russian].

Bondarenko, H. V. (2003). *Istorychne kraieznavstvo Volyni* (Kn. 2). Lutsk: RVV «Vezha» Volyn. derzh. un-tu imeni Lesi Ukrainky. [in Ukrainian].

Bondarenko, H. V. (2013). Nove doslidzhennia z istorii Volyni. *Slovianskyi svit – The Slavic world*, 11, 322–325. [in Ukrainian].

Bondarenko, H. V. (2003). Vydatnyi movoznavets, volynianyn Mykolai Krushevskiy (1851–1887). *Pedahohichnyi poshuk. – Pedagogical search*, 3(39), 85–86. [in Ukrainian].

Bulakhov, M. H. (2002). Krushevskiy M. Zamovliannia yak vyd rosiiskoi narodnoi poezii. *Problemy slavistyky – Problems of Slavic studies*, 2/3, 85–86. [in Ukrainian].

Denysiuk, V. T. (2005). *Lutsku – 920 rokiv: istoriko-kraieznavchi narysy*. Lutsk: Nadstyria. [in Ukrainian].

Kovalchuk, V. S. (2002, December 17). Krushevskiy ukrainskoiu movoiu. *Volyn*, p. 4. [in Ukrainian].

Krashevskiy, Yu. (1979). *Povisti*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

⁶⁸ Radwańska Williams J. A Paradigm Lost. The Linguistic Theory of Mikołaj Kruszewski / Joanna Radwańska Williams. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1993. – P. 176.

⁶⁹ Ковальчук В.С. Крушевський українською мовою // Волинь. – Луцьк, 2002. – 17 груд. – № 144(14173). – С. 4; Бондаренко Г.В. Видатний мовознавець, волинянин Миколай Крушевський (1851–1887) / Геннадій Бондаренко // Педагогічний пошук. 2003. № 3(39). С. 85–86. – Рец. на кн.: Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії / Миколай Крушевський ; упоряд., пер., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. Луцьк : Вісник і К°, 2002. 192 с. : іл.; Ольшевський І. Е. Осягаючи таїну Рігведи / Ігор Ольшевський // Луцьк молодий. Луцьк, 2005. 22 верес. № 30(260). С. 7. Рец. на кн.: Крушевський М. Вісім гімнів Рігведи / упоряд., вступ. ст. З. О. Пахолок. Луцьк : Терен, 2004. 137 с.; Мандзюк Ф.Г. Довідник про Крушевського / Феодосій Мандзюк // Вісник і К°. Луцьк, 2006. – 9 лют. № 6(514). С. 4.

⁷⁰ Ткаченко К. Замовляння Крушевського // Книжник-review. Київ, 2003. № 2(59). С. 8. – Рец. на кн.: Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії / Миколай Крушевський. – Луцьк : Вісник і К°, 192 с.; Моклиця М.В. Миколай Крушевський. Замовляння як вид російської народної поезії; упоряд., перекл., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок / Миколай Крушевський. Луцьк : Вісник і К°, 2002. 192 с. : іл. // Слово і Час. Київ, 2003. № 6. С. 87–88. Рец. на кн.; Мосенкіс Ю. Л. Магія замовлянь / Ю. М. // Мова та історія. – Київ, 2003. Вип. 66. С. 109–111. – Рец. на кн.: Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії / Миколай Крушевський ; упоряд., пер., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. – Луцьк : Вісник і К°, 2002. 192 с. : іл.; Мосенкіс Ю.Л. Рігведа звучить знову / Ю. М. // Мова та історія. Київ, 2004. Вип. 68. С. 95. Рец. на кн.: Крушевський М. Вісім гімнів Рігведи ; упоряд., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. Луцьк : Терен, 2004. 137 с. : іл.

⁷¹ Почесний дипломом ім. академіка Миколи Державіна 2004 р. // Мова та історія. – Київ, 2004. – Вип. 69. – С. 9.

- Krushevskij, N. V. (1891; 1892). Ocherki po yazykoznaniyu. *Russkij Filologicheskij Vestnik – Russian Philological Bulletin*, 25, 253–271; 26, 173–186; 28, 3, 266–290. [in Russian].
- Krushevskij, N. V. (1882). Otchet o zanyatiyah sravnitel'nym yazykoznaniem za vremya ot 15 dekabrya 1878 g. po 1 oktyabrya 1879 g. *Izvestiya i uchenye zapiski Kazanskogo universiteta – News and scientific notes of Kazan University*, 1/2, 31–35. [in Russian].
- Krushevskij, N. V. (1894). Predmet, delenie i metod nauki o yazyke. *Russkij Filologicheskij Vestnik – Russian Philological Bulletin*, 31, 1/2, 84–90. [in Russian].
- Krushevskij, N. V. (1879). Vosem gimnov Rigvedy. *Izvestiya i uchenye zapiski imperatorskogo Kazanskogo universiteta. – News and scientific notes of the Imperial Kazan University*. 4, 105–114. [in Russian].
- Krushevskij, N. V. (1876). Zagovory kak vid ruskoj narodnoj poezii. *Varshavskie universitetskie izvestiya – Warsaw University News*, 3, 3–69. [in Russian].
- Krushevskiy, M. (2004). *Visim himniv Rihvedy*. Lutsk: Teren. [in Ukrainian].
- Krushevskiy, M. (2006). *Vybrani pratsi*. Reprintne vydannia. Lutsk: Biblioteka Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. [in Russian].
- Krushevskiy, M. (2002). *Zamovliannia yak vyd rosiiskoi narodnoi poezii*. Lutsk: Visnyk i K°. [in Ukrainian].
- Lakier, A. B. (1990). *Russkaya geraldika*. Moskva: Kniga. [in Russian].
- Litopys Ruskyi*. (1989). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
- Mandziuk, F. H. (2006, February 9). Dovidnyk pro Krushevskoho. *Visnyk & K°*, p. 4. [in Ukrainian].
- Milyukov, A. P. (1874). *Letnie poezdki po Rosii. Zapiski i putevye pisma*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Moklytsia, M. V. (2003). Mykolai Krushevskiy. Zamovliannia yak vyd rosiiskoi narodnoi poezii; uporiad., perekl., vstup. st., dod. Z. O. Pakholok. *Slovo i Chas – Word and Time*, 6, 87–88. [in Ukrainian].
- Mosenkis, Yu. L. (2003). Mahiia zamovlian. *Mova ta istoriia – Language and history*, 66, 109–111. [in Ukrainian].
- Mosenkis, Yu. L. (2004). Rihveda zvuchyt zнову. *Mova ta istoriia – Language and history*, 68, 95. [in Ukrainian].
- Mykhailiuk, O. H., & Kichyi, I. V. (1991). *Istoriia Lutska*. Lviv: Svit. [in Ukrainian].
- Olshevskiy I. E. (2005, September 22). Osiahaiuchy tainu Rihvedy. *Lutsk molodyi*, p. 7. [in Ukrainian].
- Pakholok, Z. A. (2000). Pisma Nikolaya Krushevskogo k Yanu Karlovichu. *Russkij Istoricheskij Vestnik. – Russian Historical Bulletin*, 3, 221–231. [in Russian].
- Pakholok, Z. A. (1999). Plody zabveniya, ili Kto zazhzhel svechu? (Pisma N. V. Krushevskogo I. V. Cvetaevu). *Russkij Istoricheskij Vestnik – Russian Historical Bulletin*, 2, 159–182. [in Russian].
- Pakholok, Z. A. (2003). Rol I. A. Boduena de Kurtene v stanovlenii i razvitii nauchnogo talanta N. V. Krushevskogo. *Slavica Tartuensia*, T. 5, 101–111. [in Russian].
- Pakholok, Z. O. (2019). *Lutska homo viziia*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia. [in Ukrainian].
- Pakholok, Z. O. (2004). Molodyi vchytel Panko Kulish u Lutsku. *Volynskiy muzei: istoriia i suchasnist – Volyn Museum: History and Modernity*, 3, 359–362. [in Ukrainian].
- Pakholok, Z. O. (Ed.). (2005). *Mykolai Krushevskiy : biobibliohrafichniy pokazhchyk*. Lutsk: Teren. [in Ukrainian].
- Pakholok, Z. O. (1999). Yunatski roky Mykhaila Kosacha. Naukovyi visnyk VDU: Filolohichni nauky. – VSU Scientific Bulletin: Philological Sciences, 15, 52–58.
- Pakholok, Z. O., & Nestoruk, I. M. (2012). *Mykolai Krushevskiy i Volyn*. Lutsk: Volynianyn. [in Ukrainian].
- Pochesnyi dyplom imeni akademika Mykoly Derzhavina 2004 roku. (2004). *Mova ta istoriia. – Language and history*, 69, 9. [in Ukrainian].
- Smiiian, P. K. (1990). *Kovel. Istoryko-kraieznavchyi narys*. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
- Spisok dvoryan Volynskoi gubernii*. (1906). Zhitomir. [in Russian].
- Storozhenko, O. P. (1863). *Ukrainski opovidannia*. Kn. I. Sankt-Peterburh [in Ukrainian].
- Tkachenko, K. (2003). Zamovliannia Krushevskoho. *Knyzhnyk-review. – The scribe-review*, 2, 8. [in Ukrainian].
- Tkachov, S. V. (1988, August 17). Vchenyi-linhvist z Volyni. *Radianska Volyn*, p. 3. [in Ukrainian].
- Tsynkalovskiy, O. (1984). *Stara Volyn i Volynske Polissia (Kraieznavchyi slovnnyk – vid naidavnishykh chasiv do 1914 roku)*. (T. 1). Vinnipeg: Tovarystvo «Volyn». [in Ukrainian].
- Vajl, P. (2008). *Genij mesta*. Moskva: KoLibri. [in Russian].
- Velma, M. H. (1990). *Kovel: Putivnyk*. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
- Yakobson, R. O. (1985) *Izbrannye raboty*. Moskva: Progress. [in Russian].
- Zhyvi tradytsii. Ukrainski radianski khudozhnyky pro sebe i svoiu tvorchist* (1985). Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].

**Українське
пам'яткознавство:
традиції, досвід,
перспективи**

Наталія Кінд-Войтюк (м. Луцьк),
кандидат історичних наук,
доцент кафедри нової та новітньої історії України
Східноєвропейського національного університету
ім. Лесі Українки України,
E-mail: kind2017@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7746-2807>

Джерела з вивчення історії і охорони пам'яток на Волині у 1920-х – 1930-х роках

У статті аналізуються і вводяться до наукового обігу джерела з вивчення краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи на Західній Волині у 1920-х – 1930-х роках. Історико-краєзнавчі дослідження та пам'яткоохоронна робота 1920-х – 1930-х років на Волині репрезентовані друкованими та рукописними джерелами, які відклалися у фондах державних архівів, відділів рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника Національної академії наук України та Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Волинського і Кременецького краєзнавчих музеїв, Архіву нових актів Республіки Польща.

Значний масив названих вище матеріалів знаходиться насамперед у державних архівах Волинської та Рівненської областей. Тут, зокрема, зберігаються матеріали листування вищих офіційних установ з місцевими органами самоврядування, їх розпорядження стосовно збору і подання відомостей про пам'ятки старовини, переписка громадських осередків і товариств щодо нових надходжень до музеїв, підготовки й проведення реконструктивних і ремонтних робіт, ін.

Аналіз джерел з означеної проблеми засвідчує, що більшість їх відзначається значною інформативною насиченістю, достовірністю і різноплановістю. Це дозволяє загалом достатньою мірою прослідкувати особливості краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи на Волині, висвітлити діяльність наукових товариств, музеїв та окремих шанувальників старовини, об'єктивно оцінити їх зусилля. Багатьом документам притаманні заідеологізовані концепції офіційної польської історичної науки, але критичне їх опрацювання складає неоціненну базу для розкриття проблеми.

Ключові слова: джерела, Україна, Польща, Волинь, документи, спогади, архівні матеріали, публікації документів і матеріалів, архів, наукова бібліотека, музей, часописи, журнали, газети, міністерство, воєводство.

Kind-Wojtyuk Natalia (Lutsk),
candidate of historical sciences,
PhD in History, Associate Professor of the Department of Modern
and Contemporary History of Ukraine
Lesya Ukrainka Eastern European National University,
Email: kind2017@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7746-2807>

Sources for the study of history and protection of monuments in Volyn in the 1920-ies – 1930-ies

The article analyzed and introduced into scientific circulation sources for the study of local lore and monument protection works on the Western Volyn in 1920-ies – 1930-ies. Istoriko-of regional studies and monument protection work of the 1920-ies – 1930-ies in the Volyn region are presented printed and manuscript sources, are deposited in the collections of the state archives, Department of manuscripts of the Lviv scientific library named. Stefanyk National Academy of Sciences of Ukraine and National library of Ukraine named. Vernadsky, Volyn and Kremenets local history museums, the Archive of new acts of the Republic of Poland.

A considerable array of the above-mentioned materials is primarily in the state archives of Volyn and Rivne regions. Here, in particular, stores the correspondence of the highest official agencies, local authorities, their orders regarding the collection and reporting of ancient monuments, the correspondence of public organizations and societies concerning new acquisitions to the museums, the preparation and conduct of reconstructive and repair work, etc.

The analysis of the sources outlined the problem shows that the majority of them differs significantly in informative richness, authenticity and diversity. This makes it possible, in general, to sufficiently trace the features of local lore and conservation work in Volyn, to cover the activities of scientific societies, museums and individual admirers of antiquity, to objectively evaluate their efforts. Many documents contain ideologized concepts of official Polish historical science, but their critical elaboration provides an invaluable basis for exposing the problem.

Key words: sources, Ukraine, Poland, Volyn, documents, memoirs, archival materials, publications of documents and materials, the archive, scientific library, Museum, journals, magazines, Newspapers, Ministry, province.

Для сучасної української історичної науки характерним явищем є помітне зростання інтересу до ґрунтового краєзнавчого дослідження регіонів та населених пунктів України, в тому числі і Волині, об'єктивного показу внеску різноманітних наукових та громадських закладів, окремих краєзнавців у вивчення їх минушини та збереження місцевих пам'яток старовини. Таке звернення до історичних коренів українського народу, відновлення призабутих вікових традицій і духовних цінностей, сприяють відродженню його національної свідомості.

Ґрунтовне дослідження краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи на Західній Волині у 1920-х і 1930-х роках неможливе без опрацювання архівних збірок України і Польщі, фондів музейних установ, бібліотечних закладів, публікацій документів і матеріалів, інших видів джерел. Аналіз окремих корпусів документів, що стосуються проблеми, в останнє десятиліття поданий у статтях В. Добровичинської та О. Корецької¹. Однак жодна із зазначених робіт не носить спеціального джерелознавчого характеру, лише побіжно торкаючись характеристики тих чи інших архівних документів, що залучалися до розкриття порушеної авторами теми.

Метою дослідження є аналіз та залучення до наукового обігу джерел з вивчення краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи на Західній Волині у 1920-х – 1930-х роках.

Історико-краєзнавчі дослідження і пам'яткоохоронна робота 1921-1939 років на Західній Волині репрезентовані друкованими та руко-

писними джерелами, які відклалися в архівних збірках, фондах музейних установ, бібліотечних закладах. За загальною інформаційною насиченістю, зокрема, рівнем та об'єктивністю відображення тих чи інших аспектів вищезгаданої теми джерела з неї можна поділити на наступні групи: архівні матеріали міністерств, воєводських органів правління, особистих фондів дослідників 1920-х – 1930-х років; публікації документів і матеріалів; праці і спогади учасників історико-краєзнавчої та пам'яткоохоронної діяльності на Волині міжвоєнного періоду; періодика.

Змістовні для вивчення проблеми документи зберігаються в низці центральних і регіональних архівів України та Польщі. Наявні тут листи, розпорядження, звіти, доповідні записки, анкети та іншого плану матеріали дають змогу прослідкувати процес становлення й розвитку краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи у Другій Речі Посполитій, визначити її напрями стосовно Волинського воєводства, охарактеризувати діяльність музеїв та наукових товариств, що носила пропольський характер, визначити внесок багатьох краєзнавців і шанувальників старовини у вивчення минулого й охорону пам'яток Волині, показати ту подвижницьку роботу, яку здійснювали українські дослідники для захисту й підтвердження українськості регіону.

Значний масив названих вище матеріалів знаходиться насамперед у державних архівах Волинської та Рівненської областей. Тут, зок-

¹ Добровичинська В.А. Періодичні видання волинського воєводства у міжвоєнний період (1921-1939) // Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки: Серія: Історичні науки. 2000. № 3. С.86-89; Корецька О. «Документи розкидані, понищені, незнані»... До 95-річчя від дня народження Леоніда Маслова // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Вип. 3. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, Луцьк – Колодяжне, 18-19 травня 2004 р. Луцьк: МП «Пульс», 2004. С. 83-85.

рема, зберігаються матеріали листування вищих офіційних установ з місцевими органами самоврядування, їх розпорядження стосовно збору і подання відомостей про пам'ятки старовини, переписка громадських осередків і товариств щодо нових надходжень до музеїв, підготовки й проведення реконструктивних і ремонтних робіт.

Із збірок Державного архіву Волинської області найбільше документів про історико-краєзнавчі дослідження і пам'яткоохоронну роботу на Волині у 1921-1939 роках містять фонд 36 (Луцьке повітове староство), фонд 46 (Волинське воєводське управління) та фонд 158 (магістрат міста Луцька).

Серед справ, що входять до фонду 46, інтерес представляє справа з листом волинського воєводи до священослужителів з проханням виявляти давні пам'ятки культури Волині². Зацікавлення викликають справи із звітом про діяльність Волинського музею за 1931 рік та протоколом засідань його музейно-бібліотечної комісії від 5 квітня 1932 року, звітами Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини на початку 1930-х років. Їх зміст дозволяє простежити підсумки діяльності цих науково-громадських об'єднань, звернути увагу на політичний підтекст такої роботи, окреслити напрями, які не набули достатнього поширення у тодішній краєзнавчій та пам'яткоохоронній діяльності.

Матеріали цього фонду містять статuti Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук, відомості про їх керівний склад, проведення лекційної, екскурсійної та пам'яткоохоронної роботи³. Зокрема, тут йдеться про організацію туристичних історико-пізнавальних екскурсій Волинським воєводством та Польщею загалом, змальовуються зміст і результати екскурсійної роботи цих товариств. Із звітів їх мистецько-культурних секцій можна почерпнути дані про пам'ятки архітектури Володимира-Волинського, Межиріч, Вишнівця, Голоб

та інших населених пунктів регіону, проведені тут у костелах, замках, палацах відповідні реставраційні роботи.

Справи фонду 46 широко висвітлюють питання фінансування пам'яткоохоронних заходів у Волинському воєводстві, збереження віднайдених викопних предметів старовини. Зокрема, тут наводяться дані про кошти, виділені на реставрацію Луцького замку. З цим масивом архівних документів тісно поєднуються справи даного фонду, що містять інформацію про археологічні дослідження у Волинському воєводстві протягом 1921-1939 років. Зокрема, вони розповідають про знахідку решток мамонта у селі Горники Дубенського повіту, інформують про археологічні знахідки, віднайдені на православному кладовищі села Городок на Волині впродовж 1933-1935 років.

Фонд 158 Державного архіву Волинської області містить справи з хронологічними довідками про місто Луцьк, списками установ воєводського центру, причетних до здійснення історико-краєзнавчої, пам'яткоохоронної та туристичної діяльності, їх статистичними звітами, листуванням, пов'язаним з ремонтом Луцького замку та ін.⁴ Тут, зокрема, характеризуються робота місцевої туристичної комісії, перебіг видання М. Орловічем путівника по Волині, заходи магістрату щодо ремонту споруд Верхнього замку у Луцьку. У вищезгаданих справах містяться інформаційні бюлетені, переписка науково-громадських осередків Волині з воєводським управлінням щодо організації туристично-краєзнавчої роботи. Ці та інші матеріали даного фонду збагачують загальний зміст документальної бази Державного архіву Волинської області, що стосується історико-краєзнавчих досліджень та пам'яткоохоронної роботи на Волині міжвоєнного періоду, надавши змогу наповнити певні аспекти цієї проблеми раніше невідомими фактами.

Якщо говорити про Державний архів Рівненської області, то найпомітніший масив матеріалів з досліджуваної теми зосереджений у

² Лист воєводи до священників і ксьондзів з проханням про виявлення стародавніх пам'яток культури Волині. 8 січня 1931 р. // Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 2, спр. 54. – 1 арк.

³ Статут Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини. 13 червня – 30 липня 1931 р. // Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 9, спр. 1842. – 12 арк.

⁴ Листування з установами м. Луцька і приватними особами про ремонт і збереження замку Любарта. 21 серпня 1921 р. – 29 січня 1939 р. // Державний архів Волинської області, ф. 158, оп. 1, спр. 49. – 239 арк.

фонді 160, що пов'язаний з ім'ям Я. Гоффмана – визначного польського дослідника і шанувальника пам'яток Волині. Так, звіти про діяльність гуманістичної комісії Волинського товариства приятелів наук за 1935-1937 роки, протоколи засідань його наукової ради, внутрішній статут музейно-бібліотечної комісії, плани лекцій з історії Волині, за яким члени Товариства читали лекції у різних державних установах і навчальних закладах, дозволили чіткіше окреслити різносторонню діяльність, яку проводило Товариство на ниві історичного та етнографічного краєзнавства, у справі охорони місцевих пам'яток⁵. Ці архівні збірки дали також можливість прослідкувати внесок у вивчення Волині та охорону пам'яток багатьох представників польської науки та місцевих польських і українських краєзнавців. Це особливо стосується власне Я. Гоффмана, науковий доробок якого у дослідження Волині ще не знайшов дійсно ґрунтовного узагальнюючого висвітлення.

Фонд 160 Державного архіву Рівненської області містить також низку справ, з яких можна довідатись про археологічні дослідження Волині другої половини 1920-х – 1930-х років⁶. Тут, зокрема, зосереджені звіти делегата Краківського археологічного музею Польської академії мистецтв Г. Ленчика про проведені ним розкопки в Горохівському повіті, перебування його на Волині у 1937 році, складена дослідником бібліографія з археології Волинського воєводства.

Різнманітні матеріали про діяльність державних та громадських установ, науковців, причетних до історико-краєзнавчих досліджень на Волині, характеристику проведеної ними пам'яткоохоронної роботи у 1921-1939 роках містить також відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника Національної академії наук України. Вони сконцентровані на-

самперед у фонді 26 (Управління консервації Львівського воєводства, відділ охорони пам'яток культури і мистецтва) та фонді 88 (Прусевич Олександр).

Про збереження культурної спадщини у Волинському воєводстві впродовж 1920-х-1930-х років розповідають такі документи фонду 26 як листи Міністерства віровизнань і народної освіти, яке керувало у досліджуваний період охороною пам'яток старовини Другої Речі Посполитої, до окружних реставраторів щодо збору анкетних матеріалів про польські музеї; матеріали XII з'їзду консерваторів Польщі, що відбувався на Волині і на якому розглядались питання реставрації пам'яток старовини краю; листування польського дослідника архітектури і водночас відповідального чиновника Волинського воєводства за пам'яткоохоронну роботу З. Ревського з львівським воєводським консерватором стосовно відбудови палацу Любомирських та інших архітектурних об'єктів Волині тощо⁷.

Значну цінність для розкриття теми представляє фонд 88 вищезгаданого відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника, де зосереджені рукописні та друковані матеріали, пов'язані з особистістю А. Прусевича – першого директора Волинського музею⁸. Зокрема, його листи до старости міста Луцька дозволяють прослідкувати процес передачі частини експонатів краєзнавчої виставки 1928 року у розпорядження Волинського музею. Цікавими є й лист музею в місті Познані до Волинського музею з проханням надіслати карту Волині з гербами волинських міст, а також лист керівництва самого Волинського музею до А. Прусевича з подякою про передану колекцію старожитностей Волині, за волинські вишивки та малюнки волинської кераміки. З переписки А. Прусевича кінця 1920-х – початку 1930-х років, доповідних

⁵ Внутрішній статут музейно-бібліотечної комісії Волинського товариства приятелів наук, протоколи засідання наукової ради комісії. 1935 р. // Державний архів Рівненської області, ф. 160, оп. 1, спр. 75. – 14 арк.; Проект статуту Волинського наукового інституту при Кременецькому ліцеї. 1938 р. // Державний архів Рівненської області, ф. 160, оп. 1, спр. 69. – 82 арк.

⁶ Звіт делегата Археологічного музею Польщі Академії мистецтв у Кракові Г. Ленчика про перебування його на Волині. 1937 р. // Державний архів Рівненської області, ф. 160, оп. 1, спр. 78. – 5 арк.

⁷ Реставратор Волинського воєводства. Листи до окружних консерваторів Міністерства віровизнань і народної освіти в справі збору даних, що стосуються польських музеїв. // Відділ рукописів ЛНБ імені В. Стефаника НАН України, ф. 26, спр. УК-18. – 335 арк.

⁸ Волинський музей в Луцьку. Лист до Прусевича з подякою за колекції друків з історії Волині, за волинські вишивки та малюнки волинської кераміки. 1933. // Відділ рукописів ЛНБ імені В. Стефаника НАН України, ф. 88, спр. Прус. 109. – 1 арк.

записок державних установ, протоколів засідань правління Волинського музею, вирізок з часописів «Ziemia Wołyńska» («Волинська земля») за 1932 рік можна почерпнути інформацію про стан справ у Волинському музеї, надходження до нього експонатів та їх зберігання, про планування роботи закладу, призначення А. Прусевича на посаду його керівника, діяльність музеїв Луцька загалом, ін.

Важливим джерелом для розкриття проблеми стали матеріали фондів Волинського та Кременецького краєзнавчих музеїв. У збірках першого з них зосереджені рукописні і друковані матеріали про учасників історико-краєзнавчих досліджень і пам'яткоохоронної роботи на Волині міжвоєнного періоду: відомого археолога, керівника музею в 1930-х роках Я. Фітцке, працівників музею – поляка К. Пшемиського та українця А. Дублянського, голову Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини Т. Гумінського, ботаніка С. Мацка, ін. Серед цих матеріалів знаходяться статті та спогади вищезазначених осіб про наукову діяльність Волинське товариство приятелів наук, історико-краєзнавчу та пам'яткоохоронну роботу інших науково-громадських товариств, Волинського музею, особливості формування його колекції, вивчення волинських старожитностей.

Фондова збірка Кременецького краєзнавчого музею вартісна для дослідження тим, що містить матеріали Волинського наукового інституту. Так називався заклад, що діяв при Кременецькому ліцеї впродовж 1938-1939 років і був причетний до проведення та узагальнення результатів краєзнавчої і пам'яткоохоронної роботи у регіоні. Наявні у збірці статут інституту, протоколи засідань його комісій, перелік загальних справ, поточна кореспонденція та інші матеріали дають змогу проаналізувати напрями краєзнавчого вивчення і збереження пам'яток старовини на теренах Волині напередодні вибуху Другої світової війни, внесок місцевих краєзнавців у вивчення минувшини краю, зв'язки з провідними науковими центрами тодішньої Речі Посполитої. Вагомість означених матеріалів визначається й тим, що вони дають

можливість прослідкувати відверте накладення наприкінці 1930-х років політичних мотивів на дослідницьку діяльність, яка внаслідок цього набирала виразного антиукраїнського спрямування.

Об'ємний за кількістю справ і цінний за інформативною насиченістю матеріал є у фондах Архіву нових актів (Archiwum Akt Nowych) Польщі, що знаходиться у Варшаві. Найпомітніший його масив міститься у фонді 3 (Цивільна канцелярія Начальника держави у Варшаві), фонді 8 (Президія Ради міністрів) та фонді 14 (Міністерство віровизнань і народної освіти).

Так, документи Цивільної канцелярії Начальника держави та Президії Ради міністрів Другої Речі Посполитої дозволяють прослідкувати процес формування основних засад пам'яткоохоронної політики міжвоєнної Польщі, яка знаходила безпосереднє втілення і у Волинському воєводстві, ставлення різних політичних сил держави та практичну реалізацію відповідного курсу щодо збереження культурної спадщини українського населення⁹.

Друковані й рукописні матеріали Міністерства віровизнань і народної освіти цікаві тим, що дають змогу вивчити діяльність органів керівництва музейною політикою Польщі, яка здійснювалася і на теренах Волині¹⁰. До цих державних і громадських структур відносилися Міністерство віровизнань і народної освіти, Державна музейна рада, Союз музеїв у Польщі. Їх розпорядження, рекомендації, статистичні дані, листування з музейними закладами на місцях показують, як складалася і діяла сітка таких установ у Волинському воєводстві, яким чином відбувалося вироблення основних напрямів діяльності, наскільки самостійними були місцеві музеї і їх працівники у проведенні дослідницької краєзнавчої та пам'яткознавчої роботи, вплив політичного фактора на неї.

Фонд 14 цінний й тим, що у протоколах засідань з'їздів реставраторів Другої Речі Посполитої, опитувальних листах про стан музеїв держави, звітах відділу мистецтв Волинського воєводства міститься чимало невідомих фактів, які стосуються питань розгортання музейницької

⁹ Документи Президії ради міністрів. Протоколи засідань т. 1. – 1917-1925. // AAN, zesp. 8, syg. 322-323. – 721 s.

¹⁰ Музеї. Загальні справи, музеї і мистецькі зібрання в Польщі, організація музеїв. 1919-1938pp. // AAN, zesp. 14, sygn. 6998. – 616 s.

діяльності, становлення й розвитку пам'яток охоронної роботи, в тому числі й проведення реставрації багатьох визначних архітектурних пам'яток регіону, визначення проблем, що зустрічалися в ході її здійснення¹¹.

Складовою джерельної бази теми є публікації документів і матеріалів, що з'явилися на сьогодні українською, польською та російською мовами. У документальних збірниках українською мовою наведено чимало цікавих матеріалів (у вигляді уривків спогадів, повідомлень преси, витягів із наукових статей міжвоєнного періоду) про історико-краєзнавчі дослідження 1920-х – 1930-х років на Волині, окремих представників українського та польського краєзнавчого руху й пам'ятоохоронної роботи, причетних до такої діяльності, збереження пам'яток минушини регіону.

Збірники документів та матеріалів польською мовою представлені як виданнями державних установ, так і працями індивідуального характеру. Зокрема, у збірниках «*Dziennik urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej*» («Урядова газета Речі Посполитої»), «*Dziennik ustaw Rzeczy-*

pospolitej Polskiej» («Законодавчий вісник Речі Посполитої») містяться законодавчі акти міжвоєнної Польщі щодо музейної, пам'ятоохоронної та історико-краєзнавчої діяльності. У цих же виданнях, а також і в збірниках, укладених індивідуально, наводяться документи про Ризький мирний договір 1921 року, який містив гарантії національним меншинам Польщі щодо збереження й розвитку їх національної та культурної самобутності, матеріали про утворення воєводств країни, в тому числі й Волинського воєводства, становлення його управлінських структур, що безпосередньо займалися питаннями організації і проведення краєзнавчої та пам'ятоохоронної роботи.

Важливим видом джерельного матеріалу є праці та спогади безпосередніх учасників історико-краєзнавчого руху і пам'ятознавчої діяльності на території Волинського воєводства. До їх числа відносяться монографії та статті, авторами яких були А. Дублянський¹², Л. Маслов¹³, М. Тучемський¹⁴, О. Цинкаловський¹⁵, А. Войніч¹⁶, Я. Гофман¹⁷, М. Орлович¹⁸, Ю. Дуткевич¹⁹, А. Прусевич²⁰

¹¹ Воєводські реставратори. Фінансові справи і організація відділів мистецтва у воєводських урядах 1931-1939 // *Archiwum akt nowych* (далі ААН), zesp. 14, sygn. 7027. – 236 s.; XII з'їзд Ради реставраторів 1927р. // Відділ рукописів ЛНБ імені В. Стефаника НАН України, ф. 26, спр. УК-25. – 202 арк.

¹² Дублянський А. Луцьк: Історичний нарис. Луцьк: Накладом Романа Клоса, 1934. 32 с.; Дублянський А. Волинське товариство приятелів науки // *Українська нива*. – 1936. – 13 вересня; Дублянський А. Легенда про заснування Луцька // *Українська нива*. 1936. 12 липня; Дублянський А. Пізнаймо Волинь. Кременець // *Українська нива*. 1936. 15 листопада; Дублянський А. Пізнаймо Волинь. Олика // *Українська нива*. – 1936. – 1 листопада; Дублянський А. Пізнаймо Волинь. Рівне // *Українська нива*. 1936. 23 вересня; *Dublanski A. W sprawie herbów miast wołyńskich* // *Ziemia Wołyńska*. 1939. № 1. S. 13.

¹³ Маслов Л. Архітектура старого Луцька. Львів: Мистецтво, 1936. 45 с.

¹⁴ Тучемський М. Життя і діяльність Святого Рівноапостольного князя Володимира та охрещення при ньому Русі-України (988-1938). Крем'янець: Церква і нарід, 1938; Тучемський М. По глухих закутках Волинського Полісся. Крем'янець: Волинський єпархіальний місійний комітет, 1938. 119 с.

¹⁵ Цинкаловський О. Волинські дерев'яні церкви (XVII – XVIII ст.). Львів: Діло, 1935. 15 с.; Цинкаловський О. Сліди християнства на Волині до князя Володимира Великого. Крем'янець: Накладом видавництва «Церква і нарід», 1938. 14 с.; Цинкаловський О. Волинські скарби // *Український православний календар* на 1982 р. – Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1981. С. 126-128; Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // *Записки НТШ*. – 1937. Т. CLIV. С. 183-240.

¹⁶ Wojnicz A. Łuck na Wołyniu. Łuck: «Promyk», 1922. 98 s.

¹⁷ Hoffman J. Bibliografia Wołynia // *Rocznik Wołyński*. 1939. № 8. S. 333-477; Hoffman J. Monografia powiatu Łuckiego. Łuck: B.w., 1933. 92 s.; Гофман Я. Історія „*Rocznika Wołyńskiego*” // *Літопис Волині*. 1953. № 11. С. 11

¹⁸ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck: Nakładem Wołyńskiego towarzystwa krajoznawczego i opieki nad zabytkami Przeszłości w Łucku, 1929. – 387 s.

¹⁹ Dutkewicz J. Zamki warówne na Wołyniu // *Kalendarz ziem wschodnich na rok 1935* / Pod redakcją W. Wasunga. Warszawa. 1934. S. 227-233.

²⁰ Prusiewicz A. Klasztory katolickie w diecezji Łuckiej. – Łuck: Nakładem oddziału Wołyńskiego towarzystwa opieki nad zabytkami przeszłości, 1922. – 20 s.; Prusiewicz A. Museum Wołyńskie // *Ziemia Wołyńska*. 1928. 26 czerwca; Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu. Łuck: «Promyk», 1922. 10 s.

Я. Фітцке²¹, С. Мацко²², Ю. Нець²³, Т. Свещовський,²⁴ К. Тележинський²⁵, Т. Сулімірський²⁶, С. Томкович²⁷, М. Валіцький²⁸, спогади, що їх залишили археолог О. Цинкаловський, реставратор пам'яток Волинського воєводства З. Ревський²⁹, один з керівників Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини Т. Гумінський³⁰. Тут описуються археологічні розкопки, дослідження місць розташування давніх культових споруд, збереження архітектурних пам'яток шляхом реконструктивних робіт, початки діяльності музеїв та науково-громадських товариств. У працях та спогадах науковців і краєзнавців постійно проводиться думка про потребу вивчення минулого Волині і культурної спадщини українського та польського народів, якою багата ця земля.

Таким чином, історико-краєзнавчі дослідження та пам'яткоохоронна робота 1920-х – 1930-х років на Волині репрезентовані друкова-

ними та рукописними джерелами, які відклалися у фондах державних архівів Волинської та Рівненської областей, відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника Національної академії наук України, Волинського і Кременецького краєзнавчих музеїв, Архіву нових актів Республіки Польща. Аналіз джерел з означеної проблеми засвідчує, що більшість їх відзначається значною інформативною насиченістю, достовірністю і різноплановістю. Це дозволяє загалом достатньою мірою прослідкувати особливості краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи у Волинському воєводстві, висвітлити діяльність наукових товариств, музеїв та окремих шанувальників старовини, об'єктивно оцінити їх зусилля. І хоча багатьом документам притаманні заідеологізовані концепції офіційної польської історичної науки, все ж критичне їх опрацювання складає неоціненну базу для розкриття проблеми.

References

Cy`nkalovs`ky`j O. Materialy` do arxeologiyi Volody`my`rs`kogo povitu // Zapy`sky` NTSh. – 1937. – T. CLIV. – S. 183-240. [in Ukrainian]

Cy`nkalovs`ky`j O. Slidy` xry`sty`yanstva na Voly`ni do knyazya Volody`my`ra Vely`kogo. – Krem`yanecz`: Nakladom vy`davny`czstva „Cerkva i narid”, 1. [in Ukrainian]

Cy`nkalovs`ky`j O. Voly`ns`ki derev`yani cerkvy` (XVII – XVIII st.). – L`viv: Dilo, 1935. – 15 s. [in Ukrainian]

Cy`nkalovs`ky`j O. Voly`ns`ki skarby` //Ukrayins`ky`j pravoslavny`j kalendar na 1982 r. – Vinnipeg: Nakladom Tovary`stva „Voly`n”, 1981. – S. 126-128. [in Ukrainian]

²¹ Fitzke J. Museum ks. Ostrogskich Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Ostrogu i uwagi na temat polityki musealnej na Wołyniu // Ziemia Wołyńska. – 1939. – № 1. – S. 56; Fitzke J. Museum Wołyńskiego towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku // Łuck. Praca zbiorowa. – Łuck: Łucki Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, 1937. – S. 276; Fitzke J. Odkrycie ziemianek starszej ceramiki Wstęgowej w Łucku // Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności. 1937. № 8. S. 231-232.

²² Macko S. Poczynania naukowe na Wołyniu z działalności Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk // Wołyń. – 1937. – 19 grudnia; Macko S. Z działalności Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk // Wołyń. 1937. 7 lutego.

²³ Nieć U. Naukowy ruch na Wołyniu // Ziemia Wołyńska. 1938. №1. S. 168.; Nieć U. Wołyń w dorobku historycznym kultury polskiej // Ziemia Wołyńska. 1939. № 1. S. 80-82.

²⁴ Swieszczowski T. Herb miasta Łucka // Ziemia Wołyńska. – 1939. – № 1. – S. 11-13; Miasta Wołyńskie. Monografia opracowana pod redakcją T. Swieszczowskiego. – Łuck: Nakładem Zarządu Miejskiego w Łucku, 1937. – 128 s.

²⁵ Teleżyński K. Opis historyczno-geograficzny wsi Hołoby // Ziemia Wołyńska. 1939. № 1. S. 8-11 ; Teleżyński K. Łuck w czasie okupacji austriackiej // Ziemia Wołyńska. – 1939. № 4. S. 52-55.

²⁶ Sulimirski T. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Małopolsce Wchodniej i na Wołyniu // Sprawozdanie z czynności i posiedzeń PAU. 1937. № 8. S. 226-227.

²⁷ Tomkowicz S. Ołyka. //Prace komisji historii sztuki. – Kraków: Nakładem PAU, 1923. T. 3. S. 1-37.

²⁸ Walicki M. Średniowieczne cerkwie Włodzimierza // Rocznik Wołyński. – 1931. T. 2. S. 371-383.

²⁹ Ревський З. «Я їхав на Волинь, як закоханий жених до нареченої» // Молодий ленінець. 1988. 15 жовтня.

³⁰ Гумінський Т. З історії Волинського товариства приятелів науки //Воляннз з Волині. 1998. Вересень – жовтень. С. 43-45.

Dobrochy`ns`ka V.A. Periody`chni vy`dannya Voly`ns`kogo voyevodstva u mizhvoyenny`j period (1921-1939) // Naukovy`j visny`k VDU imeni Lesi Ukrayinky`: Seriya: Istory`chni nauky`. – 2000. – #3 – S.86-89. [in Ukrainian]

Dokumenty` Prezy`diyi rady` ministriv. Protokoly` zasidan` t. 1. – 1917-1925. //AAN, zesp. 8, syg. 322-323. – 721 s. [in Polish]

Dublanski A. W sprawie herbów miast wołyńskich //Ziemia Wołyńska. – 1939. – # 1. – S. 13. [in Polish]

Dublyans`ky`j A. Legenda pro zasnuvannya Lucz`ka //Ukrayins`ka ny`va. – 1936. – 12 ly`pnya. [in Ukrainian]

Dublyans`ky`j A. Lucz`k: Istory`chny`j nary`s. – Lucz`k: Nakladom Romana Klosa, 1934. – 32 s. Dublyans`ky`j A. Voly`ns`ke tovary`stvo pry`yateliv nauky` //Ukrayins`ka ny`va. – 1936. – 13 veresnya. [in Ukrainian]

Dublyans`ky`j A. Piznajmo Voly`n`. Kremenecz` //Ukrayins`ka ny`va. – 1936. – 15 ly`stopada. [in Ukrainian]

Dublyans`ky`j A. Piznajmo Voly`n`. Oly`ka //Ukrayins`ka ny`va. – 1936. – 1 ly`stopada. [in Ukrainian]

Dublyans`ky`j A. Piznajmo Voly`n`. Rivne //Ukrayins`ka ny`va. – 1936. – 23 veresnya. [in Ukrainian]

Dutkewicz J. Zamki warówne na Wołyniu // Kalendarz ziem wschodnich na rok 1935 / Pod redakcją W. Wasunga. – Warszawa. – 1934. – S. 227-233. [in Polish]

Fitzke J. Museum ks. Ostrogskich Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Ostrogu i uwagi na temat polityki musealnej na Wołyniu // Ziemia Wołyńska. – 1939. – # 1. – S. 56. [in Polish]

Fitzke J. Museum Wołyńskiego towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku // Łuck. Praca zbiorowa. – Łuck: Łucki Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, 1937. – S. 276. [in Polish]

Fitzke J. Odkrycie ziemianek starszej ceramiki Wstęgowej w Łucku //Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności. – 1937. – # 8. – S. 231-232. [in Polish]

Goffman Ya. Istorya „Rocznika Wołyńskiego” //Litopy`s Voly`ni. – 1953. – # 11. – S. 11. [in Ukrainian]

Gumins`ky`j T. Z istoriyi Voly`ns`kogo tovary`stva pry`yateliv nauky` //Volannya z Voly`ni – 1998. – veresen` – zhovten` – S. 43 – 45. [in Polish]

Hoffman J. Bibliografia Wołynia //Rocznik Wołyński. – 1939. – # 8. – S. 333-477. [in Polish]

Hoffman J. Monografia powiatu Łuckiego. – Łuck: B.w., 1933. – 92 s. [in Polish]

Korecz`ka O. „Dokumenty` rozky`dani, pony`sheni, neznani”... Do 95-richchya vid dnya narodzhennya Leonida Maslova // Voly`ns`ky`j muzej: istoriya i suchasnist`. Naukovy`j zbirny`k. Vy`p. 3. Materialy` III Vseukrayins`koyi nauково-prakty`chnoyi konferencyi, Lucz`k – Kolodyazhne, 18-19 travnya 2004 r. – Lucz`k: MP „Pul`s”, 2004. – S. 83-85. [in Ukrainian]

Ly`st voyevody` do svyashheny`kiv i ks`ondziv z proxannym pro vy`yavlennya starodavnix pam`yatok kul`tury` Voly`ni. 8 sichnya 1931 r. // Derzhavny`j arxiv Voly`ns`koyi oblasti, f.46, op.2, spr. 54. – 1 ark. [in Polish]

Ly`stuvannya z ustanovamy` m. Lucz`ka i pry`vatny`my` osobamy` pro remont i zberezheniya zamku Lyubarta. 21 serpnia 1921 r. – 29 sichnya 1939 r. // Derzhavny`j arxiv Voly`ns`koyi oblasti, f.158, op. 1, spr. 49. – 239 ark. [in Polish]

Macko S. Poczynania naukowe na Wołyniu z działalności Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk //Wołyń. – 1937. – 19 grudnia. [in Polish]

Macko S. Z działalności Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk // Wołyń. – 1937. – 7 lutego. [in Polish]

Maslov L. Arxitektura starogo Lucz`ka. – L`viv: My`stecztvo, 1936. – 45 s. [in Ukrainian]

Miasta Wołyńskie. Monografia opracowana pod redakcją T. Swieszczowskiego. – Łuck: Nakładem Zarządu Miejskiego w Łucku, 1937. – 128 s. [in Polish]

Muzeyi. Zagal`ni spravy`, muzeyi i my`steczk`i zibrannya v Pol`shhi, organizaciya muzeyiv. 1919-1938 rr. // AAN, zesp. 14, sygn. 6998. – 616 s. [in Polish]

Nieć U. Naukowy ruch na Wołyniu //Ziemia Wołyńska. – 1938. – # 1. – S. 168. [in Polish]

Nieć U. Wołyń w dorobku historycznym kultury polskiej //Ziemia Wołyńska. – 1939. – #1. – S. 80-82. [in Polish]

Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck: Nakładem Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Łucku, 1929. – 387 s. [in Polish]

Proekt statutu Voly`ns`kogo naukovogo insty`tutu pry` Kremenecz`komu liceyi. 1938 r. // Derzhavny`j arxiv Rivnens`koyi oblasti, f. 160, op. 1, spr. 69. – 82 ark. [in Polish]

Prusiewicz A. Klasztory katolickie w diecezji Łuckiej. – Łuck: Nakładem oddziału Wołyńskiego towarzystwa opieki nad zabytkami przeszłości, 1922. – 20 s. [in Polish]

Prusiewicz A. Museum Wołyńskie //Ziemia Wołyńska. – 1928. – 26 czerwca. [in Polish]

Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu. – Łuck: “Promyk”, 1922.– 10 s. [in Polish]

Restavrator Voly`ns`kogo voyevodstva. Ly`sty` do okruzhny`x konservatoriv Ministerstva virovy`znan` i narodnoyi osvity` v spravi zboru dany`x, shho stosuyut`sya pol`s`ky`x muzeyiv. // Viddil rukopy`siv LNB imeni V. Stefany`ka NAN Ukrayiny`, f. 26, spr. UK-18. – 335 ark. [in Polish]

Revs`ky`j Z. „Ya yixav na Voly`n`, yak zakonxany`j zheny`x do narechenoyi» //Molody`j leninecz`. – 1988. – 15 zhovtnya. [in Ukrainian]

Statut Voly`ns`kogo tovary`sstva krayeznavciv i opiky` nad pam`yatkamy` starovy`ny`. 13 chervnya – 30 ly`pnya 1931 r. // Derzhavny`j arxiv Voly`ns`koyi oblasti, f. 46, op. 9, spr. 1842. – 12 ark. [in Polish]

Sulimirski T. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Małopolsce Wchodniej i na Wołyniu // Sprawozdanie z czynności i posiedzeń PAU. – 1937. – # 8. – S. 226-227. [in Polish]

Swieszczowski T. Herb miasta Łucka //Ziemia Wołyńska. – 1939. – #1. – S. 11-13. [in Polish]

Teleżyński K. Łuck w czasie okupacji austriackiej //Ziemia Wołyńska. – 1939. – # 4. – S. 52-55. [in Polish]

Teleżyński K. Opis historyczno-geograficzny wsi Hołoby // Ziemia Wołyńska. – 1939. – #1. – S. 8-11. [in Polish]

Tomkowicz S. Ołyka. //Prace komisji historii sztuki. – Kraków: Nakładem PAU, 1923. – T. 3. – S. 1-37. [in Polish]

Tuchems`ky`j M. Po gluxy`x zakutkax Voly`ns`kogo Polissya. – Krem`yanecz`: Voly`ns`ky`j yepar-

xial`ny`j misijny`j komitet, 1938. – 119 s. [in Ukrainian]

Tuchems`ky`j M. Zhy`ttya i diyal`nist` Svyatogo Rivnoapostol`nogo knyazya Volody`my`ra ta oxreshhennya pry` n`omu Rusi-Ukrayiny` (988-1938). – Krem`yanecz`: Cerkva i narid, 1938. [in Ukrainian]

Vnutrishnij statut muzejno-bibliotechnoyi komisiyi Voly`ns`kogo tovary`sstva pry`yateliv nauk, protokoly` zasidannya naukovoyi rady` komisiyi. 1935 r. // Derzhavny`j arxiv Rivnens`koyi oblasti, f. 160, op.1, spr. 75. – 14 ark. [in Polish]

Voly`ns`ky`j muzej v Lucz`ku. Ly`st do Prusevy`cha z podyakoyu za kolekciyi drukiv z istoriyyi Voly`ni, za voly`ns`ki vy`shy`vky` ta malyunky` voly`ns`koyi keramiky`. 1933.//Viddil rukopy`siv LNB imeni V. Stefany`ka NAN Ukrayiny`, f. 88, spr. Prus. 109. – 1 ark. [in Polish]

Voyevods`ki restavratory`. Finansovi spravy` i organizaciya viddiliv my`steczstva u voyevods`ky`x uryadax 1931-1939 // Archiwum Akt Nowych (dali AAN), zesp. 14, sygn. 7027. – 236 s. [in Polish]

Walicki M. Średniowieczne cerkwie Włodzimierza // Rocznik Wołyński. – 1931. – T.2. – S. 371-383. [in Polish]

Wojnicz A. Łuck na Wołyniu.– Łuck: “Promyk”, 1922.– 98 s. [in Polish]

XII z`yizd Rady` restavratyvoriv 1927 r. // Viddil rukopy`siv LNB imeni V. Stefany`ka NAN Ukrayiny`, f. 26, spr. UK-25. – 202 ark. [in Polish]

Zvit delegata Arxeologichnogo muzeyu Pol`shhi Akademiyi my`steczstv u Krakovi G. Len`chy`ka pro perebuvannya jogo na Voly`ni. 1937 r. // Derzhavny`j arxiv Rivnens`koyi oblasti, f. 160, op. 1, spr. 78. – 5 ark. [in Polish]

Аліна Пословська (м. Луцьк)

кандидат історичних наук,

старший лаборант кафедри документознавства

і музейної справи, асистент,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

E-mail: poslovska91@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2055-6471>

Василь Карпюк (м. Луцьк)

зберігач фондів 1 категорії,

філія Національного

військово-історичного музею України –

Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки

E-mail: karpyuk27@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4874-5696>

Археологічні дослідження та популяризація давньоруських пам'яток у краєзнавстві Волинської області (1991–2016 рр.)

У статті простежено хід основних археологічних досліджень давньоруських пам'яток у Волинській області упродовж 1991–2016 рр. Узагальнено матеріали експедицій Волинського краєзнавчого музею, які працювали під керівництвом В.М. Коноплі, С.Д. Панишка, Ю.М. Мазурика та Любомльського краєзнавчого музею – під керівництвом О.Д. Остаюка та М.М. Кучинка. Підкреслено вагомий внесок в археологічне вивчення краю експедицій Львівського історичного музею, Луцького державного історико-культурного заповідника та Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир». Указано, що до вивчення археологічних пам'яток давньоруського періоду упродовж 1991–2016 рр. долучались викладачі та студенти історичного факультету (нині – факультету історії, політології та національної безпеки) Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Охарактеризовано активну археологічно-охоронну та дослідницьку роботу філії Інституту археології НАН України у Волинській області, що була створена в 1999 р., на базі якої згодом було сформоване ДП «Волинські старожитності». Окремлено результати основних експедицій, проведених упродовж 2002–2015 рр.

У статті на матеріалах розкопок з'ясовано внесок окремих археологів у вивчення, популяризацію старожитностей регіону давньоруського періоду та розширення пізнавального потенціалу краєзнавства.

Ключові слова: археологічні дослідження, давньоруські пам'ятки, експедиція, музей, історико-культурний заповідник, краєзнавство, Волинська область.

Alina Poslovska (Lutsk)

Candidate of Historical Sciences, (Ph. D. in History),

Senior Laboratory Assistant of the Department of Documentation

and Museum Affairs, Assistant,

Lesya Ukrainka Eastern European National University

E-mail: poslovska91@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2055-6471>

Vasil Karpyuk (Lutsk)

Custodian of funds

Volyn regional museum Ukrainian army and military equipment

E-mail: karpyuk27@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4874-5696>

Archaeological research and promotion of Ancient Russ memorials in the local history of Volyn region (1991-2016)

The article traces the progress of basic archaeological studies of ancient memorials in the Volyn region during 1991–2016. It summarizes the materials of the expeditions of the Volyn Regional Museum, which worked under the direction of V.M. Konoplia, S.D. Panishko, Yu. M. Mazuryk. The materials of the expeditions of the Lyubomir Regional Museum under the guidance of O.D. Ostapyuk and M.M. Kuchinko are studied here. The article emphasizes on the significant contribution of the expeditions of the Lviv History Museum, Lutsk State Historical and Cultural Reserve and the State Historical and Cultural Reserve «Ancient Vladimir» to the archaeological study of the region. It states that the study of archaeological sites of the Ancient Russ period during 1991–2016 was attended by professors and students of the Faculty of History (now the Faculty of History, Political Science and National Security) of Lesya Ukrainka Eastern European National University.

It describes the active archaeological-protective and research work of the branch of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine in Volyn region. This branch was established in 1999. On its basis, the SE «Volyn Antiquities» was formed later. The results of the main expeditions, carried out during the years 2002–2015, are outlined.

Based on the excavation materials, the article clarifies the contribution of individual archaeologists to the study of antiquities of the region of the Ancient Russ period, popularization of these historical objects and extension of the cognitive potential of local history.

The course and results of archaeological research in Volyn in 1991–2016 play a significant role in the study of the region. They indicate a significant amount of field work and expand the cognitive potential of local history. Thanks to archaeological research of this period, many new archaeological sources were introduced into scientific use. This allowed expanding the base of sources for studying the history of the region.

Key words: *archaeological research, Ancient Russ memorials, expedition, museum, historical and cultural reserve, local history, Volyn region.*

Важливу роль у краєзнавстві Волині посідає археологічне дослідження регіону. Після проголошення незалежності України вивченню краю сприяла науково-дослідна діяльність музеїв та історико-культурних заповідників, а також Волинського університету імені Лесі Українки (нині – Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки). Перед краєзнавцями, істориками, археологами виникли нові завдання, зумовлені необхідністю узагальнення минулого регіону. Упродовж 1991–2016 рр. експедиції наукових і навчальних закладів дослідили значну кількість пам'яток X–XVI ст.

В окреслений період у регіоні працювали експедиції Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ). У 1991–1993 рр. Розвідкова археологічна експедиція ВКМ (керівник – В.М. Ко-

нопля) проводила роботи на території Ківерцівського, Локачинського та Луцького р-нів. Було відкрито ряд багаточарових пам'яток, в тому числі давньоруського періоду¹. Значущими є результати діяльності експедиції ВКМ, яка проводила археологічні дослідження на маловивченому Поліссі. У 1990-х рр. продовжилися попередні роботи С. Д. Панишко на городищі Коршів². На основі масового археологічного матеріалу дослідник встановив, що його інтенсивне функціонування припинилося десь в середині XII ст., а підсіпка на городищі була проведена у другій половині XII–XIII ст., а можливо, пізніше³. Також у 1992–1993 рр. Давньоруська археологічна експедиція ВКМ (керівник – С. Д. Панишко) досліджувала давньоруське городище у м. Камені-Каширському, на якому зафіксована традиція спорудження

¹ Конопля В., Оприк В. Розвідкові роботи в басейні Стиру // Волино-подільські археологічні студії. Луцьк, 2012. Випуск III. С. 17.

² Фонди Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ). ДМ-12209. Панишко С. Звіт Давньоруської археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про результати робіт на городищі Коршів (с. Городок, Одерівської с/ради Луцького р-ну, Волинської обл.) у 1992 р., 5 с.

³ Панишко С. Стіжкові городища Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2011. Вип. 15. С. 333

укріпленнь «motte»⁴. У 1992 р. Південно-Волинська археологічна експедиція ВКМ (керівник – Ю. М. Мазурик) проводила розвідки на території Горохівського р-ну⁵.

Археологічне вивчення регіону здійснювали також працівники Любомльського краєзнавчого музею. Краєзнавчі дослідження на території Любомльського району проводив О.Д. Остапюк, який з 1993 р. займав посаду директора музею у Любомлі. З 1992 р. працювали спільні експедиції ВКМ і Любомльського краєзнавчого музею. У 1995 р. Поліський загін Давньоруської експедиції дослідив городище Х–ХІ ст. в урочищі «Шопи» поблизу міста Любомля під керівництвом М.М. Кучинка⁶.

У 1996–1997 рр., 1999 р. Ю.М. Мазурик, О.Д. Остапюк та С.Д. Панишко проводили розкопки на городищі біля с. Новоугрузького Любомльського р-ну Волинської обл.⁷. Виявлення цієї пам'ятки поклало початок вивченню історії Угровського князівства Данила Галицького на основі аналізу археологічних джерел. Важливим етапом археологічного вивчення Угровська стало часткове розкриття залишків давньоруської мурованої вежі.

Археологічні дослідження на території Волинської області проводили експедиції Львівського історичного музею. У 1987–2001 рр. Волинська археологічна експедиція під керівництвом С.В. Терського вивчала пам'ятки сучасного Володимира-Волинського. У своїй монографії дослідник узагальнив результати

попередніх археологічних досліджень у місті. На основі зіставлення археологічних та писемних джерел С.В. Терський виділив та проаналізував етапи розвитку середньовічного Володимира, його духовну та матеріальну культуру⁸. Вивчення давнього центру Західного Побужжя показує складний шлях міста від поселенської агломерації до значного адміністративного центру Східної Європи.

Починаючи з 1988 р. і до 1998 р. археологічні дослідження на території міста Луцька спільно проводила Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею та Луцького державного історико-культурного заповідника під керівництвом С.В. Терського. Результати розкопок на території дитинця, Окольного міста, середмістя, посадів Помостичі та Панський город увійшли у книгу дослідника⁹. У цій роботі на основі отриманих археологічних джерел охарактеризовано матеріальну культуру та частково історію середньовічного Луцька, його топографію, матеріальну та духовну культуру жителів.

Важливе місце у краєзнавчому вивченні регіону займає діяльність історико-культурних заповідників, які часто проводили археологічні дослідження спільно з музеями краю. На території Волинської області їх функціонує два: у Луцьку – з 1985 р., у Володимирі-Волинському – з 2003 р. Серед експедицій Луцького державного історико-культурного заповідника, які вивчали пам'ятки давньоруського часу, були експедиції Б.Т. Сайчука

⁴ Панишко С. Д. Археологічні дослідження давньоруського Каменя // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України* : науковий збірник. Матеріали XX Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-й річниці Незалежності України, 810-й річниці першої писемної згадки м. Каменя-Каширського та 100-й річниці від дня народження українського літературознавця Євгена Шабліовського. Луцьк, 2006. Випуск 20. С. 14–19.

⁵ Фонди ВКМ. ДМ-28293. Мазурик Ю. М. Звіт Південно-Волинської розвідкової археологічної експедиції ВКМ за 1992 р., 107 с.

⁶ Кучинко М. Археологічні рятівні розкопки на Другому Любомльському городищі // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії*. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 жовтня 2017 року, м. Любомль. Луцьк, 2017. Випуск 63. С. 177–182.

⁷ Фонди ВКМ. ДМ-35802. Мазурик Ю.М., Панишко С.Д., Остапюк О.Д. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузьке Любомльського району Волинської області в 1996 р. Любомль, 1997, 11 с.

Фонди ВКМ. КДФ-17750, КВ-77598. Мазурик Ю.М., Остапюк О.Д. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузьке Любомльського району Волинської області в 1997 р. Луцьк–Любомль, 1998, 80 с.

Фонди ВКМ. КДФ-18200, КВ-80678. Мазурик Ю.М., Остапюк О.Д. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузьке Любомльського району Волинської області в 1999 р. Луцьк–Любомль, 2000, 107 с.

⁸ Терський С.В. Княже місто Володимир: монографія. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. 320 с.

⁹ Терський С.В. Історія Луцька. Т. 1. Лучеськ Х–ХV ст.: монографія. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2007. 252 с.

та В.Ф. Семенюка, що проводили дослідження у Старому місті Луцька, на території Нижнього замку, на Гнідаві¹⁰. У 1996 р. та 1997 р. археологічне вивчення у Луцьку проводила експедиція Луцького державного історико-культурного заповідника під керівництвом М.М. Кучинка й Л.М. Воскобойник¹¹. Упродовж тривалого періоду у Володимирі та Луцьку працювала згадана вище Волинська археологічна експедиція Луцького державного історико-культурного заповідника та Львівського історичного музею під керівництвом С.В. Терського. Звіти цих археологічних досліджень зберігаються у фондах наукового архіву Інституту археології НАН України та Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку.

До археологічного вивчення регіону упродовж 1991–2016 рр. долучались викладачі та студенти. З 1992 р. у Волинському університеті імені Лесі Українки почала функціонувати кафедра археології під керівництвом М.М. Кучинка. Дослідником у цей період були проведені археологічні дослідження у Луцьку, Любомлі, Перемилі. Темою наукових зацікавлень М.М. Кучинка залишалось городище Вал поблизу с. Городища, результати вивчення якого були опубліковані у 1996 р.¹². Отримані впродовж одинадцяти польових сезонів матеріали дали змогу досліднику припустити, що городище є залишком замку, у якому мешкав сам землевласник або його намісник, слуги. М.М. Кучинко також указав, що це городище було засноване на незаселеному місці, йому не передувало раннє слов'янське посе-

лення¹³. У 1999 р. учений захистив докторську дисертацію на тему «Волинська земля в Х – першій половині XIV ст.». У 2005 р. вийшла друком «Археологія Волині»¹⁴, що стала комплексним виданням з питань археології краю.

Археологічному вивченню краю упродовж 1991–2016 рр. сприяла діяльність кандидата історичних наук, доцента С.Д. Панишка, який після захисту кандидатської дисертації перейшов працювати з ВКМ у Волинський державний університет. Археолог провів археологічні дослідження на поселеннях і городищах давньоруського часу: у с. Арматнів, с. Човниця, с. Жидичин Ківерцівського р-ну, у с. Одереди Луцького р-ну, у с. Ветли Любешівського р-ну, у містах Камені-Каширському, Любомлі, Луцьку тощо.

Також до археологічного вивчення регіону долучалися і продовжують долучатися студенти історичного факультету (нині – факультету історії, політології та національної безпеки), які традиційно після завершення першого курсу проходять археологічну практику. Також, починаючи з 1977 р. і до сьогодні продовжує функціонувати Музей археології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Цінні джерела для вивчення археологічних пам'яток були здобуті у результаті експедицій, які проводив Д. Н. Козак у 1990-х рр. у селах Боратині, Городку Луцького р-ну Волинської обл.¹⁵. Результатами досліджень спільної експедиції Д.Н. Козака, М.М. Кучинка та В.В. Шкоропад стало виявлення на поселеннях ряду знахідок X–XIV ст.

¹⁰ Сайчук Б.Т. До питання про локалізацію церкви Іоанна Хрестителя на Луцькому Ринку // Велика Волинь : минуле і сучасне : матеріали III міжнародної конференції. Житомир, 1993. С. 146–147.

Фонди Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. НА-427. Терський С., Семенюк В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1996 році (рятівні розкопки на території Старого міста Луцька та у Пересопниці). Луцьк–Львів, 1997, 72 с.

¹¹ Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій (звіти археологічних експедицій про розкопки та розвідки на території України). 1996/62. ф. е. 26108. Кучинко М. М., Воскобойник Л. М. Звіт про археологічні роботи в м. Луцьку (Старе місто) в 1996 році. Луцьк, 1997, 10 арк., 29 табл.

Фонди Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. НА-443. Кучинко М. М., Воскобойник Л. М. Звіт про археологічні роботи в місті Луцьку (Старе місто) в 1997 р. (ділянки на розі вулиць Кафедральної і Данила Галицького та на розі вулиць Кафедральної і Драгоманова), 14 с., іл.

¹² Кучинко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. Луцьк: Видавництво Волинського державного університету «Вежа», 1996. 207 с.

¹³ Кучинко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк: Видавництво Волинського державного університету «Вежа», 1996. С. 199–200.

¹⁴ Кучинко М. Археологія Волині. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. 202 с.

¹⁵ Фонди ВКМ. ДМ-30418. Козак Д.Н., Шкоропад В.В. Науковий звіт археологічної експедиції за 1992 р. в с. Городок Луцького району. Луцьк, 1996, 11 с.

Козак Д.Н. Дослідження в Городку на Волині // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. Луцьк: «Надстир'я», 1992. С. 35–36.

Важливі матеріали були отримані у результаті розвідок, які проводила Волинська експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В.Д. Гупало у 1990 р. та 1994 р. Був досліджений курганний могильник Х–ХІ ст. біля с. Берестяне Ківерцівського р-ну Волинської обл. Його вивчення показало, що у волинських, як і у дреговицьких, древлянських похованнях, наявні елементи балтського поховального обряду¹⁶.

Новим явищем в археологічних дослідженнях на Волині в період після проголошення незалежності України стало використання результатів суцільного обстеження окремих територій для реконструкції їхніх поселенських структур у минулому. Обстеження Луцького району¹⁷ дало достатній матеріал для відтворення мережі сільських поселень у сільськогосподарській окрузі Луцька. Ці обстеження, що їх значно доповнив та розширив О. Є. Златогорський, стали основою для складання довідника «Пам'ятки археології Луцького району Волинської області» (у співавторстві з М.М. Кучинком)¹⁸.

На початку 2000-х рр. позитивним явищем стало створення Інститутом археології НАН України охоронних археологічних служб по областях України з метою попередження руйнування відомих та захисту ще не відкритих археологічних пам'яток. Збільшенню масштабів досліджень сприяло прийняття Закону України «Про охорону археологічної спадщини» від 19 березня 2004 р.

Відкриття нових пам'яток та продовження дослідження уже відомих на території Волинської області пов'язане з діяльністю Волинської філії державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» (у 2002–2007 рр. під керівництвом В. В. Шкоропада, з 2008 р. – під керівництвом О. Є. Златогорського). У червні 2009 р. створено дочірнє підприємство «Волинські старожитності» (далі – ДП «Волинські старожитності»), що продовжувало справу Волинської філії ДП ОАСУ.

Починаючи з 2002 р. експедиція Волинської філії ДП ОАСУ проводить дослідження на багатошаровій пам'ятці у с. Рованці (урочище Гнідавська Гірка). У 2008 р. були продовжені археологічні дослідження у периферійних частинах м. Луцька: Гнідаві¹⁹ та Яровиці²⁰. Під час дослідження приміського району Яровиця були здобуті важливі археологічні джерела для вивчення поселенської структури Луцька. Розкопки на території урочища Гнідавська Гірка підтвердили багатошаровий характер пам'ятки. У 2009 р. експедиція продовжила свої багаторічні дослідження на території багатошарового поселення урочища «Гнідавська Гірка» на південно-західній околиці села²¹.

Археологічні дослідження Волинська філія ДП ОАСУ проводила в Луцьку. Так, у 2006 р. дослідження відбулись по вулиці Кафедральній, 23. Здобуті матеріали дали значну інформацію щодо розвитку матеріальної та духовної культури міста ХІІ–ХVІІ ст., будівництва оборонної стіни Луцького Окольного замку²².

¹⁶ Гупало В. Дослідження курганного могильника в урочищі Майдан біля села Берестяне // *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Rzeszyw, 1996. Т. XVIII. С. 127.

¹⁷ Конопля В., Івановський В. Нові пам'ятки археології Надстир'я (Луцький район). Львів: Історичний музей, 1997. 142 с.

¹⁸ Кучинко М.М., Златогорський О.Є. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області. Луцьк: Волинські старожитності, 2010. 280 с.

¹⁹ Фонди ВКМ. КДФ-20948, КВ-91928. Златогорський О. Є. Звіт про результати археологічних досліджень на багатошаровому поселенні в урочищі «Гнідавська Гірка» (с. Рованці Луцького р-ну), 2008 р., 66 с.

Златогорський О. Є., Панишко С.Д. Дослідження у Луцьку на вул. Гнідавській // *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.* – Київ: ІА НАН України, 2009. С. 70–71.

²⁰ Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Рятівні дослідження у м. Луцьку на Яровиці у 2008 р. // *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.* – Київ: ІА НАН України, 2009. С. 64–66.

²¹ Златогорський О.Є., Бардецький А.Б. Дослідження багатошарового поселення в уроч. Гнідавська Гірка 2009 р. // *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* Київ: ІА НАН України, 2010. С. 145–148.

²² Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій (звіти археологічних експедицій про розкопки та розвідки на території України). 2006/261. ф. є. 29032. Шкоропад В. В. Звіт про рятівні археологічні дослідження на території державного історико-культурного заповідника м. Луцька по вул. Кафедральній, 23, 7 с., 7 рис., 20 фото, 4 креслення.

Шкоропад В. В., Златогорський О. Є., Баюк В. Г. Про рятівні археологічні дослідження на території ДІКЗ м. Луцьк по вул. Кафедральній, 23 у 2006 році // *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2008. Випуск IV. 216 с. С. 89–97.

У 2007 р. охоронні археологічні дослідження були проведені у центрі м. Луцька по проспекту Волі, 4а²³.

У 2008 р. експедиція Волинської філії ДП ОАСУ проводила археологічні дослідження у м. Любомль в городищі «Фосія» у зв'язку з будівництвом торгового павільйону. Встановлено, що у районі вул. Чапаєва наявний шар XIV–XV ст., а шар XIII ст. тут відображений слабо²⁴.

Також у 2008 р. стаціонарні археологічні роботи проводились у с. Жидичин Ківерцівського р-ну Волинської обл., де було виявлено колекцію керамічних сопел²⁵. Дослідження посаду літописного городища Жидичин продовжувалось також у 2009 р.²⁶.

У 2009 р. археологічні дослідження проводились на території с. Полонка Луцького р-ну Волинської обл.²⁷. Роботи на території багаточислового поселення були продовжені у 2011–2012 рр. Зокрема, у 2012 р. Луцькою рятівною експедицією було здобуто скарб празьких грошей²⁸.

У 2009 р. дослідження проводились на території окольного міста середньовічного Володимир по вулиці Ковельська, 1²⁹.

У польовий сезон 2009 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» було проведено археологічні розвідки на території городища пері-

оду Київської Русі X–XIV ст. у с. Борисковичі Горохівського р-ну³⁰ та у с. Гораймівка Маневицького р-ну, де були виявлені поселення Київської Русі, що існували у період упродовж X–XIII ст.³¹.

У 2009–2010 рр. на території Волині працювали такі експедиції: Волинська, Любомльська, Луцька міська, Луцька рятівна, Ковельська, Володимир-Волинська, Маневицька, Стобихівська, Рованцівська-1, Рованцівська-2, Гіркополонківська, Яровицька, Сокольська, Шепельська, Камінь-Каширська, Локачинська. Упродовж 2009–2010 рр. експедицією ДП «Волинські старожитності» було двічі обстежено давньоруське городище XII–XIV ст. у селищі Ратне. Матеріали дали додаткову інформацію про освоєність регіону у середньовічний період. Найцікавішою знахідкою була ранньослов'янська кераміка, знайдена на городищі³².

У 2009–2010 рр. експедиція ДП «Волинські старожитності» провела рятівні дослідження у селищі Шацьк Волинської обл. на території багаточислового поселення та давньоруського городища (урочище «Сад»). Ці роботи були продовжені. Результати вивчення урочища «Сад» дозволили локалізувати цю пам'ятку із літописним містом «Рай»³³.

У 2010 р. дослідження проводились на пам'ятках у м. Луцьк, с. Крупа, с. Жидичин. Також

²³ Шкоропад В.В., Баюк В.Г. Охоронні археологічні дослідження в центрі міста Луцьк // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007. Київ, 2007. С. 360–362.

²⁴ Фонди ВКМ. КДФ-20933, КВ-91777. Златогорський О. Є. Звіт про результати археологічних досліджень окольного міста давньоруського Любомля 2008 р., 108 с.

Златогорський О.Є., Панишко С.Д. Дослідження давньоруського Любомля // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. Київ: ІА НАН України, 2009. С. 67–69.

²⁵ Златогорський О.Є., Панишко С.Д., Баюк В.Г. Унікальна колекція керамічних сопел з Жидичина // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. Київ: ІА НАН України, 2009. С. 72–74.

²⁶ Златогорський О. Є., Баюк В. Г. Дослідження посаду літописного городища Жидичин у 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. Київ: ІА НАН України, 2010. С. 151–152.

²⁷ Златогорський О. Є., Баюк В. Г. Дослідження багаточислової пам'ятки в с. Полонка Луцького р-ну Волинської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – Київ: ІА НАН України, 2010. – С. 149–150.

²⁸ Златогорський О. Є., Вашета М. П. Результати досліджень в с. Полонка Луцького р-ну // Археологічні дослідження в Україні 2012. Київ, 2013. С. 131.

²⁹ Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Дослідження у м. Володимир-Волинський у 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. Київ: ІА НАН України, 2010. С. 155–156.

³⁰ Баюк В. Розвідка заплавної поселення біля городища Борисковичі // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ. У 2 т. Т. 1. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 50–51.

³¹ Охріменко Г.В., Вашета М. П. Розвідки у с. Гораймівка Волинської обл. у 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. Київ: ІА НАН України, 2010. С. 314–315.

³² Златогорський О., Дем'янчук Д. Розвідки на городищі у селищі Ратне // Середньовічні міста Полісся: Тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції. Київ–Олевськ, 2011. С. 24.

³³ Златогорський О. Є., Демедюк С. В. Рятівні дослідження у селищі Шацьк на Волині 2009–2010 рр. // Археологічні дослідження в Україні 2010 р. Київ–Полтава, 2011. С. 133.

у 2010 р. працювала Шепельська рятівна археологічна експедиція ДП «Волинські старожитності». Вона проводила стаціонарні дослідження західної частини посаду городища Шеполь, яке розташоване в околиці села Шепель Луцького р-ну³⁴.

У 2010–2011 рр. експедиція ДП «Волинські старожитності» провела розвідки на території центральних районів Волинської обл. (Луцького, Горохівського, Ківерцівського, Рожищенського)³⁵, західних районів (Володимир-Волинського, Іваничівського та Локачинського)³⁶ та північно-західних районів (Шацького, Любомльського, Турійського, Старовижівського)³⁷. У 2010 р. роботи проводились також на території поліських районів Волинської обл. (Ковельського, Ратнівського, Камінь-Каширського, Любешівського, Маневецького)³⁸.

У 2010 р. були проведені дослідження на багат шаровому поселенні на північній околиці Луцька – Вишкові та на Усичівському комплексі давньоруського часу³⁹. За низкою ознак Усичівське городище подібне до городищ-сховищ Х–ХІ ст.⁴⁰.

У 2011 р. були проведені дослідження на східних околицях м. Луцька у зв'язку з приватною за-

будовою. Роботи проводились також у селах Жидичин, Липляни Ківерцівського р-ну, Крупа та Підгайці Луцького р-ну⁴¹. На останньому виявили торгову плумбу-медальйон. Фактично за два роки 2010–2011 рр. експедицією ДП «Волинські старожитності» було досліджено три ймовірних митних пункти: у Шепелі, Крупі та Богущівці. Це практично новий напрямок археологічних досліджень.

У 2011–2012 рр. Луцька рятівна археологічна експедиція ДП «Волинські старожитності» проводила розвідкові дослідження на городищі та прилеглому поселенні в околицях села Городище І Луцького р-ну. Виявлені джерела доповнюють відомості про давньоруську фортифікацію та системи розселення в басейні річки Чорногузка середньовічного періоду⁴².

Також у 2011 р. матеріали давньоруського періоду та литовсько-польської доби були виявлені у Володимирі-Волинському на території городища, Зимному, Луцьку, Рованцях, Букові, Богущівці, Жидичині, Шацьку в урочищі Сад, Світязі, Любомлі⁴³.

У 2012 р. експедиція ДП «Волинські старожитності» проводила дослідження на території посаду літописного Володимира в урочищі

³⁴ Баюк В.Г. Дослідження багат шарового селища біля с. Шепель // Археологічні дослідження в Україні 2010 р. – Київ–Полтава, 2011. С. 28.

Баюк В.Г. Дослідження посаду давньоруського Шеполя // Археологічні дослідження в Україні 2010 р. Київ–Полтава, 2011. С. 30–31.

³⁵ Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Розвідки на території центральних районів Волинської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2011. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. С. 178–179.

³⁶ Златогорський О.Є., Панишко С.Д. Розвідки та наукова експертиза на території західних районів Волинської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2010 р. Київ–Полтава, 2011. С. 136.

³⁷ Златогорський О.Є., Демедюк С.В. Розвідки та наукова експертиза на території Північно-Західної Волині // Археологічні дослідження в Україні 2010 р. – Київ–Полтава, 2011. С. 132.

Демедюк С.В., Бардецький А.Б. Розвідки на території Північно-Західної Волині // Археологічні дослідження в Україні 2011. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. С. 168–170.

³⁸ Златогорський О.Є., Дем'янчук Д.Г. Розвідки та наукова експертиза на території Ковельського та Ратнівського р-нів Волинської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2010 р. Київ–Полтава, 2011. С. 134.

Златогорський О.Є., Охріменко Г.В. Розвідки та наукова експертиза на території Волинського Полісся // Археологічні дослідження в Україні 2010 р. Київ–Полтава, 2011. С. 135.

³⁹ Златогорський О.Є., Панишко С.Д. Дослідження Усичівського комплексу давньоруського часу // Археологічні дослідження в Україні – 2010. – Київ–Полтава, 2011. С. 137–138.

⁴⁰ Златогорський О.Є., Панишко С.Д. Дослідження Усичівського комплексу давньоруського часу // Археологічні дослідження в Україні – 2010. Київ–Полтава, 2011. С. 138.

⁴¹ Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Дослідження на східних околицях Луцька // Археологічні дослідження в Україні 2011. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. С. 176–177.

⁴² Баюк В. Археологічний комплекс давньоруського часу біля с. Городища-І Луцького району // Літопис Волині. 2013. Чис. 12. С. 5–12.

⁴³ Златогорський О. Дослідження 2011 р. на території Волинської та Рівненської областей // Sprawozdania i Komunikaty Materiały i Sprawozdania. Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Tom XXXIII. – Rzeszów 2012. С. 449–468.

Апостольщина⁴⁴ та на подвір'ї Жидичинського Свято-Миколаївського монастиря⁴⁵.

У 2012 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» було виявлено залишки монастирської обителі на околиці села Мала Осниця⁴⁶. Це був перший родовий монастир князів Чорторийських. За кошти ДП «Волинські старожитності» на місці монастиря встановлено охоронний знак.

Під час розвідок 2013 р. було виявлено поселення давньоруського часу другої половини XII ст. у смт. Олика. Цього року розвідова траншея була закладена у м. Володимирі-Волинському на межі урочища Апостольщина, де було виявлено споруду округлої форми кінця XII–XIII ст., фрагменти печини та кераміки кінця XII–XIII ст.⁴⁷.

Упродовж 2012–2015 рр. спільною експедицією ДП «Волинські старожитності» та ВКМ проводилися дослідження на території Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк»⁴⁸.

У 2015 р. у березі р. Стиру поблизу с. Старосілля виявлено унікальний човен, датований у межах 1300–1410 рр.⁴⁹. Його загальна довжина становить 12,2 м. Човен видовбано з цільного стовбура діаметром до 1,15 м, висота від днища до верхнього краю борта у середньому 0,95 м⁵⁰.

В 2016 р. експедицією ВКМ були проведені розвідки поблизу с. Буяни Луцького р-ну⁵¹.

Хід та результати археологічних досліджень на Волині упродовж 1991–2016 рр. опубліковані

у монографіях, підручниках, посібниках, збірниках матеріалів Польового комітету Інституту археології НАН України «Археологічні дослідження в Україні», наукових збірниках матеріалів конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся», науково-інформаційних збірниках «Старий Луцьк».

Таким чином, хід та результати археологічних досліджень на Волині періоду 1991–2016 рр. відіграють значну роль у вивченні краю та засвідчують значний обсяг польових робіт, розширюють пізнавальний потенціал краєзнавства. На особливу увагу заслуговують науковці, зусиллями яких здійснювалось археологічне вивчення регіону. У цей період значна увага приділялась дослідженню міст Волині – Володимира, Лучеська. У 2000-х рр. дослідження археологічних пам'яток значною мірою відбувалось за активної діяльності ДП «Волинські старожитності». Було відкрито ряд нових археологічних пам'яток на території Волинської області. Матеріали археологічних експедицій цього періоду поповнили фонди Волинського краєзнавчого музею, Володимир-Волинського історичного музею, Любомльського краєзнавчого музею, Луцького історико-культурного заповідника та ін. Завдяки археологічним дослідженням періоду 1991–2016 рр. до наукового обігу було введено чимало нових археологічних джерел, що дало можливість розширити джерельну базу для вивчення історії регіону.

⁴⁴ Златогорський О. Є., Вашета М. П. Рятівні дослідження в уроч. Апостольщина м. Володимир-Волинський // Археологічні дослідження в Україні 2012. Київ, 2013. С. 132.

⁴⁵ Баюк В. Г. Дослідження подвір'я Жидичинського монастиря // Археологічні дослідження в Україні 2012. Київ, 2013. С. 124.

⁴⁶ Златогорський О. Є., Вашета М. П., Чоп'юк В. В. Розвідка в с. Мала Осниця Маневицького р-ну // Археологічні дослідження в Україні 2012. Київ, 2013. С. 133.

⁴⁷ Златогорський О. Є. Розвідки та дослідження на Волині // Археологічні дослідження в Україні 2013. Київ, 2014. С. 105–106.

⁴⁸ Баюк В. Г. Роботи на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку // Археологічні дослідження в Україні 2013. Київ, 2014. С. 101–102.

Вашета М. П. Дослідження у Луцьку на вул. Кафедральній, 13 // Археологічні дослідження в Україні 2013. Київ, 2014. С. 102–103.

Баюк В. Г. Дослідження на території історико-культурного заповідника у м. Луцьку // Археологічні дослідження в Україні 2014. Київ, 2015. С. 23–24.

Баюк В. Г. Археологічні роботи в Державному історико-культурному заповіднику м. Луцька // Археологічні дослідження в Україні 2015. Київ, 2016. С. 17–18.

⁴⁹ Мазурик Ю. М., Хомич П. М. Знахідка човна-довбанки на річці Стир на Волині // Археологічні дослідження в Україні 2015. – Київ : Стародавній Світ, 2016. С. 23–24.

⁵⁰ Мазурик Ю. М., Хомич П. М. Знахідка човна-довбанки на річці Стир на Волині // Археологічні дослідження в Україні 2015. Київ : Стародавній Світ, 2016. С. 23

⁵¹ Верба Т. В. Розвідки у верхній течії р. Серни // Археологічні дослідження в Україні 2016. – Київ, 2018. С. 15–16.

References

- Baiuk V. (2013). Arkheolohichnyj kompleks davn'orus'koho chasu bilia s. Horodyscha-1 Luts'koho rajonu. *Litopys Volyni*, Chys. 12, 5–12. [in Ukrainian].
- Baiuk V. H. (2015). Arkheolohichni roboty v Derzhavnomu istoryko-kul'turnomu zapovidnyku m. Luts'ka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015*. Kyiv, 2016, 17–18. [in Ukrainian].
- Baiuk V. H. (2011). Doslidzhennia bahatosharovoho selyscha bilia s. Shepel' // *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.* Kyiv–Poltava, 28. [in Ukrainian].
- Baiuk V. H. (2015). Doslidzhennia na terytorii istoryko-kul'turnoho zapovidnyka u m. Luts'ku. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014*, 23–24. [in Ukrainian].
- Baiuk V. H. (2013). Doslidzhennia podvir'ia Zhydychyns'koho monastyria. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012*, 124. [in Ukrainian].
- Baiuk V. H. (2011). Doslidzhennia posadu davn'orus'koho Shepoli. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, 30–31. [in Ukrainian].
- Baiuk V. H. (2014). Roboty na terytorii Derzhavnoho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka u m. Luts'ku. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013*, 101–102. [in Ukrainian].
- Baiuk V. (2010). Rozvidka zaplavnoho poselennia bilia horodyscha Boryskovychi. *Volyn' ochyma molodykh naukovtsiv: mynule, suchasne, majbutnie: materialy IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. asp. i stud. U 2 t. T. 1.* (pp. 50–51.). Luts'k: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [in Ukrainian].
- Vasheta M. P. (2014). Doslidzhennia u Luts'ku na vul. Kafedral'nij, 13. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013*, 102–103. [in Ukrainian].
- Verba T. V. (2018). Rozvidky u verkhnij techii r. Serny. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016*, 15–16. [in Ukrainian].
- Hupalo V. (1996). Doslidzhennia kurhannoho mohyl'nyka v urochyschi Majdan bilia sela Berestiane. *Materialy i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 113–129. [in Ukrainian].
- Demediuk S. V., Bardets'kyj A. B. (2012). Rozvidky na terytorii Pivnichno-Zakhidnoi Volyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*, 168–170. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Baiuk V. H. (2012). Doslidzhennia na skhidnykh okolytsiakh Luts'ka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*, 176–177. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Baiuk V. H. (2012). Rozvidky na terytorii tsentral'nykh rajoniv Volyns'koi obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*. – Luts'k: Volyns'ki starozhytnosti, 2012. – S. 178–179. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Dem'ianchuk D. H. (2011). Rozvidky ta naukova ekspertyza na terytorii Kovel's'koho ta Ratnens'koho r-niv Volyns'koi obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, 134. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Demediuk S. V. (2011). Rozvidky ta naukova ekspertyza na terytorii Pivnichno-Zakhidnoi Volyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, 132. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Demediuk S. V. (2011). Riativni doslidzhennia u selyschi Shats'k na Volyni 2009–2010 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, 133. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Okhrimenko H. V. (2011). Rozvidky ta naukova ekspertyza na terytorii Volyns'koho Polissia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, 135. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Panyshko S. D. (2011). Doslidzhennia Usychivs'koho kompleksu davn'orus'koho chasu // *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini – 2010*, 137–138. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Panyshko S. D. (2011). Rozvidky ta naukova ekspertyza na terytorii zakhidnykh rajoniv Volyns'koi obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, 136. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. (2012). Doslidzhennia 2011 r. na terytorii Volyns'koi ta Rivnens'koi oblastej. *Sprawozdania i Komunikaty Materiały i Sprawozdania. Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, Tom XXXIII, 449–468. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye. (2014). Rozvidky ta doslidzhennia na Volyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013*, 105–106. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Bardets'kyj A. B. (2010). Doslidzhennia bahatosharovoho poselennia v uroch. Hnidavs'ka Hirka 2009 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, 145–148. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Baiuk V. H. (2010). Doslidzhennia bahatosharovoi pam'iatky v s. Polonka Luts'koho r-nu Volyns'koi obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, 149–150. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Baiuk V. H. (2010). Doslidzhennia posadu litopysnoho horodyscha Zhydychyn u 2009 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, 151–152. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Baiuk V. H. (2009). Riativni doslidzhennia u m. Luts'ku na Yarovytsi u 2008 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, 64–66. [in Ukrainian].

- Zlatohors'kyj O. Ye., Vasheta M. P. (2013). Rezul'taty doslidzhen' v s. Polonka Luts'koho r-nu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012*, 131. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Vasheta M. P., Chop'iuk V. V. (2013). Rozvidka v s. Mala Osnytsia Manevyts'koho r-nu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012*, 133. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Panyshko S. D. (2009). Doslidzhennia davn'orus'koho Liubomla. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, 2009, 67–69. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Panyshko S. D. (2009). Doslidzhennia u Luts'ku na vul. Hnidavs'kij. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, 70–71. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Panyshko S. D. (2010). Doslidzhennia u m. Volodymyr-Volyns'kyj u 2009 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, 155–156. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Panyshko S. D., Baiuk V. H. (2009). Unikal'na kolektsiia keramichnykh sopol z Zhydychna. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, 72–74. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O., Dem'ianchuk D. (2011). Rozvidky na horodyschi u selyschi Ratne. *Seredn'ovichni mista Polissia: Tezy dopovidej mizhnarodnoi naukovoï arkheolohichnoi konferentsii* (pp. 24). Kyiv–Olevs'k. [in Ukrainian].
- Zlatohors'kyj O. Ye., Vasheta M. P. (2013). Riativni doslidzhennia v uroch. Apostol'schyna m. Volodymyr-Volyns'kyj. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012*, 132. [in Ukrainian].
- Kozak D. N. (1992). Doslidzhennia v Horodku na Volyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 roku*, 35–36. [in Ukrainian].
- Konoplia V., Ivanovs'kyj V. (1997). *Novi pam'iatky arkheolohii Nadstyr'ia (Luts'kyj rajon)*. L'viv: Istorychnyj muzej, 142 s. [in Ukrainian].
- Konoplia V., Oprysk V. (2012). Rozvidkovi roboty v basejni Styru // *Volyno-podil's'ki arkheolohichni studii*, Vypusk III, 17. [in Ukrainian].
- Kuchinko M. M. (1996). *Davn'orus'ke horodysche Val v Nadstyr'i*. Luts'k: Vydavnytstvo Volyns'koho derzhavnoho universytetu «Vezha», 207 s. [in Ukrainian].
- Kuchynko M. (2017). Arkheolohichni riativni rozkopky na Druhomu Liuboml's'komu horodyschi // *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Liuboml' ta Liuboml'schyna v ukrains'kij ta ievropejs'kij istorii. Naukovyj zbirnyk. Materialy Mizhnarodnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*, 24–25 zhovtnia 2017 roku, m. Liuboml' (pp. 177–182.), Vypusk 63. [in Ukrainian].
- Kuchynko M. (2005). *Arkheolohiia Volyni. Luts'k: Volyns'ka oblasna drukarnia*, 2005, 202 s. [in Ukrainian].
- Kuchynko M. M., Zlatohors'kyj O. Ye. (2010). *Pam'iatky arkheolohii Luts'koho rajonu Volyns'koi oblasti*. Luts'k: Volyns'ki starozhytnosti, 280 s. [in Ukrainian].
- Mazuryk Yu. M., Khomych P. M. (2016). Znakhidka chovna-dovbanky na richtsi Styr na Volyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015*, 22–24. [in Ukrainian].
- Okhrimenko H. V., Vasheta M. P. (2010). Rozvidky u s. Horajmivka Volyns'koi obl. u 2009 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, 314–315. [in Ukrainian].
- Panyshko S. D. (2006). Arkheolohichni doslidzhennia davn'orus'koho Kamenia. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Kamin'-Kashyrs'kyj v istorii Volyni ta Ukrainy : naukovyj zbirnyk. Materialy KhKh Volyns'koi oblasnoi nauково-praktychnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoï 15-j richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy, 810-j richnytsi pershoï pysemnoi zghadky m. Kamenia-Kashyrs'koho ta 100-j richnytsi vid dnia narodzhennia ukrains'koho literaturoznavtsia Yevhena Shabliov's'koho*. Luts'k, Vypusk 20, 14–19. [in Ukrainian].
- Panyshko S. (2011). Stizhkovi horodyscha Volyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. L'viv, 2011. Vyp. 15, 329–337. [in Ukrainian].
- Sajchuk B. T. (1993). Do pytannia pro lokalizatsiiu tserkvy Ioanna Khrestytelia na Luts'komu Rynku. *Velyka Volyn' : mynule i suchasne: materialy III mizhnarodnoi konferentsii*. Zhytomyr, 1993, 146–147. [in Ukrainian].
- Ters'kyj S. V. (2007). Istorii Luts'ka. T. 1. Luches'k Kh–KhV st.: monohrafiia. L'viv: Vyd-vo Nats. un-tu «L'vivs'ka politehnika», 252 s. [in Ukrainian].
- Ters'kyj S. V. (2010) *Kniazhe misto Volodymyr: monohrafiia*. L'viv: Vyd-vo Nats. un-tu «L'vivs'ka politehnika», 320 s. [in Ukrainian].
- Shkoropad V. V., Baiuk V. H. (2007). Okhoronni arkheolohichni doslidzhennia v tsentri mista Luts'k. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006–2007*, 360–362. [in Ukrainian].
- Shkoropad V. V., Zlatohors'kyj O. Ye., Baiuk V. H. (2008). Pro riativni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii DIKZ m. Luts'k po vul. Kafedral'nij, 23 u 2006 rotsi. *Staryj Luts'k: nauково-informatsijnyj zbirnyk*, Vypusk IV, 89–97. [in Ukrainian].

**Музейництво
в Україні: історія
та проблеми
сучасного розвитку**

УДК: 94 (477.82) «19/20»

Олена Кушпетюк (м. Луцьк)

кандидат історичних наук, доцент,

заступник директора з навчально-виховної роботи

Луцького інституту розвитку людини ВМУРЛ «Україна»

E-mail: OlenaKushpetiuk@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5945-2288>

Популяризація краєзнавчої літератури музейними закладами Волинської губернії кінця XIX – початку XX століть

У статті аналізується діяльність працівників музейних закладів Волинської губернії кінця XIX – початку XX століть щодо висвітлення історії краю шляхом публікації волинознавчих праць, підготовлених на основі зібраних і збережених ними ж музейних збірок. Зазначено, що публікації таких досліджень давали змогу музейним закладам широко заявити про себе і свою діяльність, сприяли пробудженню зацікавленості волинськими історією та пам'ятками та зростанню потягу до вивчення їх минулини, активізації історико-краєзнавчих досліджень загалом.

Ключові слова: давньосховище, музей, пам'ятка старовини, волинознавчі праці.

OlenaKushpetiuk (Lutsk)

candidate of historical sciences,

Vice Principal for teaching and educational work of

Lutsk institute of human development of University «Ukraine»

E-mail: OlenaKushpetiuk@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5945-2288>

Promotion of Volyn antiquities and the history of the region on the basis of Volyn science works of the participants of the museum building

The article analyses the activity of museum specialists of Volyn governorate in the end of the 19th-the beginning of the 20th centuries to illuminate the history of the region by publishing Volyn science works on the basis of gathered and preserved museum collections.

It was pointed out that the activities of the first Volyn museums were intended not only at the identification and collection of local monuments, their processing and presentation in the exhibitions and maintaining their proper storage. Considerable attention was paid to the study of antiquities, their popularization by publishing Volyn science works on the basis of processed sights.

The authors of these Volyn science researches were participants of the museum construction of the region. In the works of O.Dvernytskyi, O.Fotytskyi, F.Shteinhel, M.Trypolskyi, Ya.Yarotskyi and other researchers, a range of issues of the history of Ukraine is considered, the process of proliferating of Volyn museums and the beginning of their activity are described. The scholars emphasize the importance of studying of Volyn antiquities which make it possible to highlight the past much broader and more thorough. The discovery, processing and preservation of monuments with the help of museums plays an important teaching and educational role.

Publications of Volyn science works of the participants of the museum building enhanced the growing interest on Volyn history and monuments, on the study of their past and the intensification of historical researches in general.

Key words: museum of antiquities, museum, monument of antiquity, Volyn science works.

В умовах розбудови незалежної України помітним явищем стало зростання зацікавленості історією окремих регіонів нашої держави – своєрідних осередків «малої батьківщини». Її наукове висвітлення неможливе без критичного засвоєння здобутків подвижників краєзнавчого руху попередніх поколінь, багатого досвіду різноманітних науково-громадських організацій, у складі яких вони працювали. Повернення до наукового обігу спадщини вітчизняних краєзнавців та краєзнавчих установ минулого, ознайомлення із зібраними та опрацьованими ними матеріалами сприяє розвитку української історичної науки, подальшому відновленню призабутих сторінок історії рідного народу.

Впродовж другої половини XIX – початку XX ст. певний внесок у вивчення минулого України, в тому числі й волинської землі, зробили вітчизняні музейні заклади. Вагома заслуга тут належить і музеям Волинської губернії. На межі 1880-1890-х років з'являються перші давньосховища краю – заклади музейного типу, що функціонували при православних церковних осередках. У 1887 році розпочало діяльність давньосховище Володимир-Волинського Свято-Володимирського, а у 1890 році – Луцького Хрестовоздвиженського православних церковних братств. У 1893 році у Житомирі було започатковане Волинське єпархіальне давньосховище.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Волині масово з'являються і світські музейні заклади. Таким був музей у селі Городок Ровенського повіту, заснований у 1896 році в маєтку і на кошти місцевого власника барона Ф. Штейнгеля. 1901 року у Житомирі при Товаристві дослідників Волині також з'явився аналогічний музейний заклад, на базі якого у 1913 році було відкрито Волинський центральний музей. У 1910 році – музей-давньосховище при Братстві імені князів Острозьких – історико-краєзнавчому та релігійно-просвітницькому товаристві міста Острога.

Діяльність перших музейних закладів Волині була спрямована на виявлення і збір місцевих пам'яток, опрацювання і представлення їх у власних експозиціях, вивчення старожитностей та забезпечення їм належного зберігання. Значна увага спрямовувалась на роботу щодо висвітленню історії регіону та популяризації її старожитностей шляхом публікації волинознавчих праць, авторами яких виступали учасники музейного будівництва краю.

Діяльності перших музейних закладів Волині присвячена низка публікацій сучасних авторів. Серед цих робіт вирізняються наукові дослідження С. Гаврилюк¹, М. Костриці² та ін. Аналіз робіт, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, свідчить, що загалом науковці досліджували значно ширшу проблематику, тому на зазначені форми роботи музейних закладів звертали увагу лише побіжно.

Метою даної статті є спроба проаналізувати діяльність працівників перших музейних закладів Волині щодо висвітлення історії краю на основі зібраних і збережених ними музейних збірок. Зазначено, що публікації таких досліджень давали змогу музейним закладам широко заявити про себе і свою діяльність та сприяли пробудженню зацікавленості волинськими історією та пам'ятками.

Публікація волинознавчих розвідок, авторами яких виступали учасники музейного будівництва краю, слугувала висвітленню історії Волині та популяризації її старожитностей. Ці праці базувалися на широкому використанні зібраних і впорядкованих ними ж музейних збірок. Започаткував цю справу один з організаторів давньосховища при Свято-Володимирському православному церковному братстві міста Володимира-Волинського, голова ради братства О. Дверницький. Уже 1889 року він написав і видав ілюстровану книгу «Памятники древне-гоправославия в г. Владимире-Волынском»³. За твердженнями тодішньої преси, це дослідження відкривало серію видань краєзнавчих матеріалів

¹ Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.) : моногр. – 2-е вид., доп. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин.нац.ун-ту ім.Лесі Українки, 2008. 536 с.

² Костриця М. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства // Краєзнавство. 2005. № 1-4. С. 43-50; Його ж. Роль релігійного краєзнавства у дослідженні малої батьківщини // Краєзнавство. 2010. Вип. 4. С. 27-36; Його ж. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир: М. А. К. – Житомир, 2001. 360 с.

³ Дверницький Е. Памятники древнего православия в г. Владимир-Волынском. К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. 63 с.

з історії та археології давньої Волині, яку передбачалося випускати для ознайомлення населення з православними старожитностями краю⁴. Праця О. Дверницького готувалася до 900-річчя хрещення Русі і повинна була мати назву «Очерки церковей древнего Владимира»⁵. Однак через труднощі, пов'язані з отриманням ілюстрацій, книга вийшла із запізненням і під іншою назвою. Для написання цієї історичної розвідки, окрім багатьох археографічних джерел, віднайдених Київською археографічною комісією і наданих авторові її секретарем-діловодом О. Левицьким, були широко залучені рукописні і друківні пам'ятки, що зберігалися у братському давньосховищі. Рецензії на цю книгу відзначали, що автор не обмежився лише простим викладом фактів і наведенням цитат з тих чи інших документів, а вільно і вміло оперував обширним історико-документальним матеріалом, піддавши його систематичній обробці. При оцінці роботи зверталася увага і на певні її недоліки (довільність при трактуванні окремих подій, некритичне ставлення до низки неперевіраних фактів та ін.). Однак, на думку рецензента, це не применшувало її значення⁶.

Матеріали давньосховища Свято-Володимирського братства стали у нагоді і при підготовці низки інших розвідок, які стосувалися церковної історії Волині і поміщалися на сторінках тодішньої періодичної преси⁷.

Щодо пам'яток давньосховища Луцького Хрестовоздвиженського православного церковного братства, то вони були залучені до написання історичного нариса, укладеного головою ради братства М. Реутським⁸. Однак історична цінність цієї розвідки незначна, вона нагадує пропагандистську брошуру, пронизану ідеями відданості православної церкві та Російській державі.

Найбільший за обсягом і найґрунтовніший за змістом масив волинознавчих досліджень був підготовлений подвижниками музейного будівництва краю на базі старожитностей Волинського єпархіального давньосховища. Практично усі ці праці знайшли місце на сторінках двох випусків «Волынского историко-археологического сборника» – видання Волинського церковно-археологічного товариства, при якому функціонувало давньосховище⁹. У першому випуску було вміщено значне за обсягом спеціальне історико-філологічне дослідження Г. Крижановського про рукописні Євангелія, що зберігалися у давньосховищі¹⁰. Тут детально проаналізовано з діалектологічної точки зору дев'ять Євангелій XV-XVIII ст., які «відображають в собі значною мірою особливості Галицько-Волинського наріччя в період XVI-XVII ст., а текст Учительного Євангеліє (початку XVII ст.) написаний майже чисто народною південно-західно-російською

⁴ Отчёт о деятельности Свято-Владимирского Православного Братства в г. Владимире-Волынском за 1888 г. // Волыньские епархиальные ведомости. 1889. №23 (часть неоф.). С. 579.

⁵ Дверницкий Емельян – Петрову Н.И. Письма 5 ноября 1887 – 26 апреля 1890 гг., из Владимира-Волынского в Киев. – Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. III, спр. 12982, арк. 5.

⁶ В.Б. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском / Сост. и изд. Е. Н. Дверницкий. – Киев, 1889. [Рецензия] // Исторический вестник. 1890. № 1. С. 207-208.

⁷ В.Г. Развалины Мстиславова храма во Владимире-Волынском // Волыньские епархиальные ведомости. 1889. № 1 и 2 (часть неоф.). С. 43-47; Возобновление Мстиславова храма // Исторический вестник. 1900. № 11. С. 746-750; Дверницкий Е. Православное Свято-Владимирское Братство в г. Владимире-Волынском // Волыньские епархиальные ведомости. 1888. № 3 (часть неоф.). С. 114-116.

⁸ Реутский Н. Княжество Луцкое и Луцкое Православное Крестовоздвиженское Братство. Краткий исторический обзор Председателя Совета Луцкого Православного Крестовоздвиженского Братства. Киев: Типография товарищества И. Н. Кушнерев и К^о, 1892. 36 с.

⁹ Волынский историко-археологический сборник. Вып. 1. Изд. Распорядительного комитета Волынского Церковно-Археологического Общества. Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры, Житомир: Типография и литография М. Дененмана, 1896. 244 с.; Волынский историко-археологический сборник. Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волынского Церковно-Археологического Общества. Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1900. 287 с.

¹⁰ Там само. Вып. 1. С. 1-75.

мовою»¹¹. Цінність статті Г. Крижановського і полягала саме в тому, що в ній переконливо доводилося вживання староукраїнської мови ще в писемних пам'ятках середньовіччя. Це, без сумніву, суперечило офіційним твердженням російського самодержавства та російських науковців кінця XIX – початку XX ст. про відсутність української мови, а, значить, й українського народу, його історії. Аналогічні зауваження про самотність розвитку України за допомогою характеристики інших сторін життя населення (побут, архітектура, іконопис, т.п.) містилися також у статтях другого випуску збірника.

На сторінках обох випусків «Волинського историко-археологического сборника» публікувалися різні за характером волинознавчі матеріали завідувача Волинського єпархіального давньосховища О. Фотинського (5 – у першому випуску, 2 – у другому). Вони торкалися діяльності родини Загоровських та Юрія Немирича – відомих постатей історії середньовічної України та Волині, характеристики церковних рукописів та картин давньосховища, документів XVI-XVII ст. з архіву Жидичинського монастиря поблизу Луцька, що розкривали питання земельних відносин між монастирем і приватними особами тощо. Серед написаних О. Фотинським на основі матеріалів давньосховища розвідок особливу увагу привертають його статті «Побратимство и чин братотворения»¹² та «Обыкновенные люди старой Волыни. Из семейной хроники двух поколений дворян Загоровских во второй половине XVI в.»¹³, які отримали високу оцінку критиків. Підкреслено,

що «всі його праці відзначаються цілком науковим характером, ґрунтовним вивченням предмета і значним літературним обдаруванням. Тими ж достоїнствами відзначені і дві його нові статті, поміщені у збірнику»¹⁴. Предметом розгляду в першій з них стала історія появи звичаю побратимства та сприйняття його церквою на українських землях XV-XVIII ст. О. Фотинський зазначав, що цей звичай, маючи на меті повне духовне єднання людей, набув широкого розповсюдження і знайшов своє відображення як у побуті, так і в суспільно-політичному житті, зокрема, у діяльності церковних братств. В іншій статті йшлося про життя двох поколінь відомої української шляхетської родини середньовічної Волині. Відгукуючись на цю працю, О. Левицький писав, що на прикладі роду Загоровських можна ознайомитись з багатьма цікавими сторінками минулого краю, змалювати живі та рельєфні портрети інших волинян XVI ст. «Але щоб з успіхом писати такі нариси, для цього, крім природного таланту потрібне широке, всебічне знайомство з історичною епохою і попереднє незвичайно кропітке вивчення дрібних архівних документів, із яких кожен окремо не представляє цінності, але у загальній сукупності, під рукою майстра, вони, подібно до мозаїчних камінців, дають живі, рельєфні зображення. У Фотинського є всі дані, щоб бути таким історичним живописцем: і талант, і ґрунтовне знання історії рідної йому Волині, і незвичайне працелюбство»¹⁵.

У збірниках Волинського церковно-археологічного товариства вміщувалися волинознавчі розвідки й іншого подвижника музейної справи

¹¹ *Беляшевский Н.* Волинский историко-археологический сборник. Вып. 1. Издание распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. Почаев-Житомир, 1896 г. [Рецензия] // Киевская Старина. 1896. № 11. С. 57.

¹² Волинский историко-археологический сборник. Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1900. С. 19-48.

¹³ Волинский историко-археологический сборник. Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1900. С. 117-195.

¹⁴ *Левицкий О.* Волинский историко-археологический сборник. Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. Житомир, 1900 [Рецензия] // Киевская Старина. 1901. № 11. С. 106.

¹⁵ *Левицкий О.* Волинский историко-археологический сборник. Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. Житомир, 1900 [Рецензия] // Киевская Старина. 1901. № 11. С. 104.

Волині – священика М. Трипольського. Так, в першому випуску збірника з'явилася його праця «Дерманский архимандрит Мелетий Смотрицкий, его сочинения и надгробная надпись на его могиле в Дермане»¹⁶. В цій праці М. Трипольський ґрунтуючись на колекціях єпархіального давньосховища, висвітлив життєпис Мелетія Смотрицького – архімандрита відомого у минулому Дерманського монастиря. Високу оцінку отримала його стаття «Волинское рукописное Евангелие XVI века»¹⁷. М. Трипольський зміг довести, що текст цього твору староукраїнською мовою не є копією якогось іншого Євангелія, а «являє у багатьох відношеннях оригінальну редакцію. З цим висновком, напевно, погодиться всякий, хто уважно прочитає паралельно надруковані о. Трипольським цілі розділи із обох Євангелій. У всякому випадку тепер, з обнародуванням тексту Волинського Євангелія, можливе всестороннє наукове його дослідження, чим, звичайно, і скористаються учені спеціалісти. А за шановним о. протоієреєм Трипольським назавжди залишиться заслуга першого відкриття вченому світу цього дорогоцінного рукопису, збереження його від загрози знищення в руках неосвічених людей і, нарешті, першого наукового його опису»¹⁸.

Однак не всі праці М. Трипольського знайшли такий схвальний відгук. Справедливий критиці було піддано його дослідження про історію Почаївського монастиря та міста Жито-

мира. В першому випадку в праці «Документы, относящиеся к древней истории православного Почаевского монастыря Волины»¹⁹ автор сприйняв за оригінальні літописні уривки і документальні акти нібито XIII-XV ст. невідомо ким грубо сфальсифіковані документи, що містилися у експозиції єпархіального давньосховища. На основі цих документів він подав неправдоподібну версію появи цієї православної святині. В іншій статті «Исторические сведения о городе Житомире Волинской губернии»²⁰, яка з'явилася у другому випуску «Волинского историко-археологического сборника», М. Трипольський, проігнорувавши встановлені тодішньою наукою методологічні засади історичного дослідження, спираючись на застарілі твердження і вузьку джерельну базу, описав минуле міста Житомира із значними фактологічними помилками. Це, звичайно, не могло пройти повз увагу серйозних наукових кіл²¹.

З початку XX ст. випуск «Волинских историко-археологических сборников» припиняється. Деякі члени Волинського церковно-археологічного товариства, у тому числі працівники Волинського єпархіального давньосховища (насамперед О. Фотинський), публікують свої волинознавчі розвідки у збірниках праць інших науково-громадських товариств.

На тлі науково-публіцистичних здобутків церковних музейних закладів краю досить скромно виглядав аналогічний доробок працівників музею у селі Городок Ровенського повіту.

¹⁶ Волинский историко-археологический сборник. Вып. 1. Изд. Распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры, Житомир: Типография и литография М. Дененмана, 1896. С. 1-7.

¹⁷ Волинский историко-археологический сборник. Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1900. С. 1-114.

¹⁸ *Левицкий О.* Волинский историко-археологический сборник. Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. Житомир, 1900 [Рецензия] // Киевская Старина. 1901. № 11. С. 97.

¹⁹ Волинский историко-археологический сборник. Вып. 1. Изд. Распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры, Житомир: Типография и литография М. Дененмана, 1896. С. 1-9.

²⁰ Волинский историко-археологический сборник. Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. – Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1900. С. 49-116.

²¹ *Беляшевский Н.* Волинский историко-археологический сборник. Вып. 1. Издание распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. – Почаев-Житомир, 1896 г. [Рецензия] // Киевская Старина. 1896. № 11. С. 59; *Левицкий О.* Волинский историко-археологический сборник. Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. Житомир, 1900 [Рецензия] // Киевская Старина. 1901. № 11. С. 106-108.

Інформацію про їх діяльність систематично подавала київська преса, насамперед часописи «Киевская старина» й «Археологическая летопись Южной России». Також, Ф. Штейнгель, спираючись на надходження до музею, поміщав ґрунтовні узагальнення з окремих проблем минулого Волині у вступних до звітів цього музейного закладу. Окрім того, він щедро надавав зібраний матеріал іншим дослідникам для наукового вивчення та опублікування. Єдиною суто науковою розвідкою від Городоцького музею, написаною за його експозицією, є праця Ф. Штейнгеля «Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897-1900 гг.»²². Вона переконливо свідчить, що ініціатор заснування Городоцького музею був не тільки його благодійником, а й кваліфікованим науковцем. У роботі, використавши структуру й експонати доісторичного відділу музею, автор детально описав проведені археологічні розкопки і виявлені знахідки.

Із світських музеїв другої половини XIX – початку XX ст. ґрунтовними волинознавчими студіями історико-краєзнавчого характеру відзначалися музей при Товаристві дослідників Волині та його наступник – Волинський центральний музей. Основу таких публікацій склали доповіді та повідомлення, виголошені краєзнавцями на засіданнях історичної секції Товариства дослідників Волині²³. Наприклад, на одному з таких засідань у 1901 році голова секції Я. Яроцький виголосив «Краткий отчет о раскопках курганов Речицкого могильника», який під такою ж назвою згодом був опубліко-

ваний у першому томі праць Товариства дослідників Волині²⁴. Про підготовку цього дослідження до друку Я. Яроцький наприкінці того ж року писав М. Біляшівському: «Звіт про розкопки Речицького могильника друкується у Працях Товариства дослідників Волині, які вийдуть у лютому»²⁵.

Названа праця Я. Яроцького була однією з низки робіт ученого, підготовлених із залученням експонатів музею при Товаристві дослідників Волині. До їх числа входили і розвідки «Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волыни»²⁶, «Некоторые памятники древности близ с. Лепесевки Заславльского уезда»²⁷, «Следы неолита в бассейне реки Иквы возле г. Кременца»²⁸, «Один из указов 1795 года и жалобы униатского духовенства»²⁹. Серед названих робіт вирізняється дослідження узагальнюючого характеру «Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волыни». Тут автор з урахуванням археологічних матеріалів волинських музеїв та науковців Києва робить короткий огляд усього доробку в галузі археології на території Волині і накреслює найважливіші завдання для майбутніх дослідників.

На сторінках видань Товариства дослідників Волині з'являлися і праці О. Фотинського, написані з використанням матеріалів Волинського єпархіального давньосховища. Так, у першому томі «Трудов Общества...» було вміщено велику статтю дослідника, присвячену містечку Дорогобужу – центру удільного князівства в княжі часи³⁰. Зібравши та майстерно

²² Штейнгель Ф. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведённые в 1897-1900 гг. К.: Б.и., 1905. 47 с.

²³ Труды Общества Исследователей Волыни. Т. I. Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902. С. 78.

²⁴ Там само. С. 1-15.

²⁵ Яроцкий Яков Васильевич. Исследования и раскопки. «Цыганская гора» возле с. Толкачей Овручского уезда Волынской губернии. 1901 г. Житомир. ІР НБУВ, ф. XXXI, спр. 2581, арк. 2 зв.

²⁶ Труды Общества Исследователей Волыни. Т. I. Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902. С. 1-15.

²⁷ Яроцкий Я. Некоторые памятники древности близ с. Лепесевки Заславльского уезда // Известия археологического комитета, 1909. Вып. 29. С. 54-64.

²⁸ Труды Общества Исследователей Волыни. Т. VII. Житомир: Электрическая типография М. Дененмана, 1915. С. 63-65.

²⁹ Там само. С. 65-80.

³⁰ Труды Общества Исследователей Волыни. Т. I. Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902. С. 33-91.

згрупувавши археологічні, літописні, актові й інші дані, О. Фотинський показав картину життя (з XI ст.) середнього Погориння та її колишньої столиці – містечка Дорогобужа, детально описав пам'ятки старовини, що збереглися на початок XX ст. і нагадували про його колишню славу. Він відтворив перебіг політичних подій, пов'язаних із Дорогобузем, вивчив його церковну історію, торговельні відносини з іншими містами, зробив огляд пам'яток письменства та монументальних споруд, визначив причини і обставини через які місто втратило колишню велич і перетворилося на невеличке селище. Особливу увагу автор звернув на опис ікони Дорогобузької Богородиці – унікальної пам'ятки волинського малярства XIII ст., яка знаходилася в експозиції єпархіального давньохосновища. На завершення О. Фотинський зазначив, що своєю статтею він привертає увагу до потреби в детальних дослідженнях історії окремих населених пунктів, які базувалися б на безпосередніх пошуках авторів і залученні експонатів волинських музеїв. У рецензії на цю працю О. Левицький зазначав: «Цілком співчуваючи цій думці, ми додамо, що нарис Фотинського про Дорогобуж може слугувати чудовим зразком для подібних досліджень»³¹.

Заслуговує на увагу й інша стаття О. Фотинського, у якій йдеться про економічні, юридичні та соціально-побутові сторони життя монастирських селян Волині XVII-XVIII ст.³². Вона базувалася майже виключно на рукописному матеріалі з архіву Дерманського монастиря тодішнього Дубенського повіту Волинської губернії, який також зберігався у єпархіальному давньохосновищі. Слід зауважити, що хоча цей матеріал має вузький місцевий характер, однак він типовий для історії монастирського селянства Волині та України загалом – теми, яка наприкінці XIX – на початку XX ст.

слабо досліджувалася вітчизняною історичною наукою.

З використанням експонатів музею Братства імені князів Острозьких були написані наукові розвідки організатора цього закладу і активного братчика – священика М. Тучемського³³. Прагнучи привернути увагу широкого загалу науковців і громадськості до питання реставрації Острозького замку, в 1912 році М. Тучемський підготував брошуру «Сторожевой замок князей Острожских в городе Остроге, Волынской губернии, в современном нам состоянии». У ній він обґрунтовує роль історичних пам'яток у піднесенні культури кожного народу, описує нинішній стан рештків родинного замку Острозьких і знайомить зі станом вирішення питання про передачу замку у відання Братства імені князів Острозьких. При цьому автор зазначає, що братчиків підтримують у їх починанні Імператорська археологічна комісія, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, інші загальноросійські та регіональні товариства історико-краєзнавчого спрямування. М. Тучемський аргументовано прагнув переконати читачів і всіх, кому не байдужа доля старовинних пам'яток міста Острога, в тому, що місцем, яке ідеально підійшло б для музею й історичної бібліотеки, є саме замок князів Острозьких, «котрий сам своєю старовинністю пробуджує дорогі спомини із історії нашої Вітчизни»³⁴.

В 1913 році з'явилася інша книга цього автора «Город Острог в современном князю К. К. Острожском состоянии. Острожское княжество; черты домашней жизни князя Константина-Василия по русским историкам» з 12 ілюстраціями. В оголошенні від 23 лютого 1913 року про надходження її до продажу зазначалося, що кошти йтимуть на реставрацію Острозького замку – однієї з найвідомі-

³¹ Левицький О. Труды Общества Изследователей Волыни. Т. 1. Житомир, 1902 г. [Рецензия] // Киевская Старина. 1902. № 10. С. 41-48.

³² Труды Общества Изследователей Волыни. Т. III. Житомир: Электрическая типография М. Дененмана, 1910. С. 1-112.

³³ Тучемский М. Город Острог в современном князю Константину Константиновичу Острожскому состоянии. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1913. 40 с; Тучемский М. Сторожевой замок князей Острожских в городе Остроге, Волынской губернии, в современном нам состоянии. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1912. 26 с.

³⁴ Тучемский М. Сторожевой замок князей Острожских в городе Остроге, Волынской губернии, в современном нам состоянии. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1912. С. 18.

ших пам'яток архітектури середньовічної України³⁵. Працями М. Тучемського зацікавилися діячі наукових та громадських товариств Києва, які опікувалися збереженням та охороною старожитностей. Зберігся, зокрема, лист голови розпорядчого комітету Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва О. Мердера на адресу Братства імені князів Острозьких з проханням надіслати примірники книги М. Тучемського «Город Острог в современном князю К. К. Острожскому состоянии. Острожское княжество; черты домашней жизни князя Костантина-Василия по русским историкам» для бібліотеки товариства і підтримання наукових контактів³⁶.

З пам'ятками острозької старовини крізь призму діяльності братства та його музею знайомив громадськість Росії уродженець міста Острога, студент Московської духовної академії, а згодом священик М. Струменський. Будучи членом Братства, він проводив значну роботу щодо збереження й охорони волинських старожитностей, розшукував місцеві пам'ятки старовини та рекомендував їх Братству. Популярні на-

риси та історичні розвідки М. Струменського публікувалися на сторінках газет «Жизнь Волини», «Московские ведомости», часопису «Волинские епархиальные ведомости»³⁷, виходили окремими брошурами³⁸. У своїх працях М. Струменський відзначав, що створене в місті Острозі Братство задумало велику справу – реставрувати замок князів Острозьких, для влаштування тут музею старожитностей та історичної бібліотеки. Цим самим воно сприятиме зростанню зацікавленості історією і, насамперед, минулим славного роду князів Острозьких.

Отже, у роботі музейних закладів Волині щодо висвітлення історії краю важливе місце відводилося волинознавчим розвідкам аматорів музейного будівництва. Публікації історико-краєзнавчих досліджень на основі використання музейних збірок давали змогу музейним закладам Волині широко заявити про себе та свою діяльність. Цим вони сприяли пробудженню зацікавленості волинськими історією та пам'ятками, зростанню потягу до вивчення їх минушини, активізації історико-краєзнавчих досліджень загалом.

References

- Beliashevskii, N. (1896). Volynskii istoriko-arkheologicheskii sbornik. Vyp 1. Izdanie rasporditel'nogo komiteta Volynskogo TSerkovno-Arkheologicheskogo Obshchestva. Pochaev-Zhitomir. [Retsenziia]. *Kievskaiia Starina – Old Kiev*, 11, 52-61. [in Russian].
- V, B. (1889) Pamiatniki drevnego pravoslaviia v g Vladimire-Volynskom. (Sost i izd E N Dvernitskii). Kiev. [Retsenziia]. *Istoricheskii vestnik – Historical Bulletin*, 1, 207-208. [in Russian].
- V, H. (1889). Razvaliny Mstislavova khrama vo Vladimire-Volynskom. *Volynskie eparkhialnye vedomosti – Volyn diocesan sheets*, 1 i 2 (chast neof), 43-47. [in Russian].
- Havryliuk, S. (2008). *Istorychne pam'iatkoznavstvo Volyni, Kholmshchyny i Pidliashshia (XIX – pochatok XX st.): monohr. 2-e vyd., dop.* Lutsk: RVV «Vezha» Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky [in Ukrainian].
- Dvernitskii, E. (1889). *Pamiatniki drevnego pravoslaviia v g Vladimir-Volynskom*. Kiev: Tipografiia G T Korchak-Novitskogo. [in Russian].
- Dvernitskii, E. (1888). Pravoslavnoe Sviato-Vladimirskoe Bratstvo v g Vladimire-Volynskom. *Volynskie eparkhialnye vedomosti – Volyn diocesan sheets*, 3 (chast neof), 114-116. [in Russian].
- Kostrysia, M. (2005). Volynske tserkovno-arkheolohichne tovarystvo ta yoho rol u rozvytku kraieznavstva. *Kraieznavstvo – Local history*, 1-4, 43-50. [in Ukrainian].
- Kostrysia, M. (2010). Rol relihiinoho kraieznavstva u doslidzhenni maloi batkivshchyny. *Kraieznavstvo – Local history*, Vyp. 4, 27-36. [in Ukrainian].
- Kostrysia, M. (2001). *Tovarystvo doslidnykiv Volyni: istoriia, diialnist, postati*. Zhytomyr: M. A. K.-Zhytomyr. [in Ukrainian].

³⁵ Архив братства шимени Князей Острожских 1913 и 1914 гг., по м. февраль. Часть IV. Архив Волинского краєзнавчого музею (далі – Архив ВКМ), КДФ № 561, арк. 29.

³⁶ Архив ВКМ, КДФ № 561, арк. 17.

³⁷ Архив ВКМ, КДФ № 561, арк. 49-50.

³⁸ *Струменский М.* Из Острожской старины. Сергиев Посад: Б.и., 1916. 16 с.

Levitskii, O. (1901). Volynskii istoriko-arkheologicheskii sbornik. Vyp 2. Izdanie raspriaditelnogo komiteta Volynskogo TSerkovno-Arkheologicheskogo Obshchestva. ZHitomir [Retsenziia]. *Kiev-skaia Starina – Old Kiev*, 11, 95-109. [in Russian].

Levitskii, O. (1902). Trudy Obshchestva Izsledovatelei Volyni. T 1. ZHitomir. [Retsenziia]. *Kievskaa Starina – Old Kiev*, 10, 41-48. [in Russian].

Reutskii, N. (1892). Kniazhestvo Lutskoe i Lutskoe Pravoslavnoe Krestovozdvizhenskoe Bratstvo. *Kratkii istoricheskii obzor Predsedatelia Soveta Lutskogo Pravoslavnogo Krestovozdvizhenskogo Bratstva*. Kiev: Tipografiia tovarishchestva I N Kushnerev i Ko. [in Russian].

Strumenskii, M. (1916). *Iz Ostrozhskoi stariny*. Sergiev Posad. [in Russian].

Tuchemskii, M. (1913). *Gorod Ostrog v sovremennom kniaziiu Konstantinu Konstantinovichu Ostrozhskomu sostoianii*. Pochaev. Tipografiia Pochaevo-Uspenskoii Lavry. [in Russian].

Tuchemskii, M. (1912). *Storozhevoi zamok kniaziei Ostrozhskikh v gorode Ostroge Volynskoi gubernii v sovremennom nam sostoianii*. Pochaev: Tipografiia Pochaevo-Uspenskoii Lavry. [in Russian].

SHteingel, F. (1905). *Raskopki kurganov v Volynskoi gubernii proizve dennye v 1897-1900 gg*. Kiev. [in Russian].

IArotskii, IA. (1909). Nekotorye pamiatniki drevnosti bliz s. Lepesevki Zaslav lskogo uezda. *Izvestiia arkheologicheskogo komiteta – News of the archaeological committee*. Vyp. 29, 54-64. [in Russian].

**Національна спілка
краєзнавців України:
панорама
сучасного життя**

УДК 908(477.82)+94(477.82)

Геннадій Бондаренко (м. Луцьк),

кандидат історичних наук, професор завідувач кафедри
документознавства і музейної справи

Східноєвропейського національного

університету імені Лесі Українки

E-mail: bgv1946@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2185-8941>

Анатолій Шваб (м. Луцьк)

доктор історичних наук, професор, декан факультету історії,

політології та національної безпеки

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

E-mail: anatoliyshvab@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6864-1726>

Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України у 2014–2019 роках (До 30-річчя Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України)

Публікація присвячена 30-річчю Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, яка заснована у 1989 році. Розповідається про створення і діяльність обласної організації. Про тих, хто був її членами, представлені окремі осередки Луцького, Володимир-Волинського, Камінь-Каширського, Ковельського, Любомльського і Маневицького районів. Краєзнавці брали активну участь у пошуковій і дослідницькій роботі, у популяризації краєзнавства і поширенні краєзнавчої освіти, зокрема волинезнавства. Брالی участь у виконанні програм: підготовки циклу публікацій «Реабілітовані історією», «Книги Скорботи», «Зводу пам'яток історії та культури Волинська область», «Інтелектуальна еліта Волині», у конференціях «Минуле і сучасне Волині та Полісся» тощо.

Ключові слова: *ВООНСКУ, краєзнавець, краєзнавство, Волинь, Полісся.*

Gennadiy Bondarenko (Lutsk)

Historical Sciences, Professor,

Head of the Department of Documentation

and museum Lesia Ukrainka East European National University

Anatoliy Shvab (Lutsk)

Doctor of Historical Sciences,

Professor, Decan of the Faculty of History,

Political Science and National Security Lesia Ukrainka

East European National University

Volyn Regional Organization in 2014–2019 (To the 30th anniversary of the Volyn Regional Organization of National Union of Local Lore of Ukraine)

This publication is dedicated to the 30th anniversary of the Volyn regional organization of the National Union of Local Lore of Ukraine which was founded in 1989.

It tells about the creation and activities of the organization, about those who were its members represented individual cells of Lutsk, Vladimir-Volynsky, Kamen-Kashirsky, Kovel'sky, Lyuboml'sky and Manevich'sky areas.

Local history experts took part in local history research, disseminated local history education, created and filled with content the course of Volynology for pupils and students. Local historians worked in conjunction with museum, library, and archival workers, with researchers and scientists from higher educational institutions.

Separate programs were carried out to create a series of publications "Rehabilitated by History", "The Set of Monuments of History and Culture in the Volyn Region", "The Intelligent Elite of Volyn", "The History of Local Self-Government" and others.

An important place is occupied by the program for the preparation of the history of settlements of the Volyn region. In this direction, many books have been prepared and published in all areas of the region, which cover issues of history, nature, economics, culture. Many are dedicated to individual settlements, including those that for various reasons have ceased to exist on the map of the region.

An important place is occupied by the program for the preparation of the history of settlements of the Volyn region. In this direction, many books have been prepared and published in all areas of the region, which cover issues of history, nature, economics, culture. Many are dedicated to individual settlements, including those that for various reasons have ceased to exist on the map of the region.

Much attention is paid to political history, wars, revolutions and other events that local historians represent in their work. Many important issues of local history and local history education are considered at the conferences «The Past and the Present of Volyn and Polesie».

The article names those who were studied by local historians, creating a pantheon of glory of the region. Round tables and workshops that address specific issues and problems in districts and settlements are attracting attention. Lists of UNAPSCU members and a list of references since 2014 are presented. The article names those who were studied by local historians, creating the pantheon of glory of the region. Round tables and workshops that address specific issues and problems in districts and settlements are attracting attention. Lists of UNAPSCU members and a list of references since 2014 are presented.

Basically, local history information was submitted over the past five years because it was partially presented in publications dedicated to the Volyn Union every five years of its activity.

Key words: VOONSKU, local historian, local history, Volyn, Polesye.

30 років ВООНСКУ наповнені значними досягненнями у краєзнавстві та краєзнавчій освіті. Важливо, що ця діяльність проходила і паралельно, і спільно з такими ж організаціями як Житомирська, Рівненська, Хмельницька у межах Великої Волині. І тому варто згадати Миколу Кострицю, Івана Пащука, Лева Баженова. М. Костриці та І. Пащука на превеликий жаль вже немає, але їхній внесок в українське краєзнавство досить потужний як організаційний так і теоретично-практичний під керівництвом голови НСКУ, академіка Петра Тронька, який вивів Спілку на рівень визнаної творчої організації.

У ВООНСКУ кожні 5 років проводяться підсумкові конференції, які одночасно є науково-практичними і організаційними, що визначають

розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти в області, відповідно до вимог Статутних та інших документів НСКУ, перспектив накреслених з'їздами і пленумами Правління. У 2009 і 2014 роках були видані підсумкові збірники про розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти у Волинській області¹.

Важливими напрямками розвитку у краєзнавстві стали ті, що показували край з поглядів усної народної історії, історії повсякденності, психоісторії. Цьому сприяла тісна співпраця Волинської обласної організації з Правлінням НСКУ, зокрема з Р. Маньківською, В. Дмитруком, О. Бажаном і Головою Спілки О. Реєнтом. Про це свідчать такі довідкові матеріали, які вказують на публікації волинян у науковому журналі «Краєзнавство»², на

¹ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. Спеціальний випуск. Матеріали до 20-річчя від часу створення / Упорядники Бондаренко Г., Заброварний Б., Силук А., Гика В., Шваб А. Луцьк: Пульс, 2009. – 292 с., іл.; Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині. Науковий збірник. Випуск 52. Матеріали 52-ої Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 25-річчю з часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України/ Редкол. Г. Бондаренко та ін. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. 499 с., іл.

² Краєзнавство. Науковий журнал. 1927–2017. Систематичний покажчик змісту / За заг. ред. О. Реєнта. – Київ, 2019. – 400 с.

краєзнавчі події у «Літописі Національної спілки краєзнавців України»³.

З'явилися проекти, що сприяли дослідженню окремих важливих тем з етнографії, культури, народознавства і проведення в Луцьку етнографічної конференції і краєзнавчих читань під час фестивалю «Берегиня» у вересні 2018 р.⁴

Продовжується розробка волинезнавства необхідна для краєзнавчої освіти в області, особливо для студентів і школярів. Важливими тому є конференції та видання присвячені районам і населеним пунктам, зокрема у Ківерцівському, Камінь-Каширському, Ковельському і Любомльському районах⁵. Сюди варто долучити презентабельні художні видання В. Мельника разом з місцевими краєзнавцями⁶.

Частина краєзнавчих публікацій розміщуються у часописах «Літопис Волині» (СНУ імені Лесі Українки і ВООНСКУ), «Педагогічний пошук» (ВІППО), «Волинський музей» (ВКМ) та спільному ВООНСКУ і ВІППО часо-

писі «Українське державотворення: проблеми і сучасність». Періодично проводять наукові історико-краєзнавчі конференції і видають матеріали історико-культурні заповідники у Володимирі-Волинському – «Хроніки Лодомерії» і в Луцьку – «Старий Луцьк».

Окремі теми отримали нове спрямування. Це стосується воєнної історії, національних меншин і релігійних конфесій. Глибоко досліджується українсько-польський конфлікт часів Другої світової війни. Частина досліджень стосувалася ОУН і УПА і функціонування тоталітарних режимів у краї впродовж ХХ століття.

Слід зауважити, що важливим напрямом у краєзнавстві Волинської області стала антропологічність досліджень і публікацій. В центрі уваги опинились представники і групи різних етносів, релігійних громад, соціальних груп.

Як завжди значна увага приділялася історичним постатям краю Модесту Левицькому⁷, родині Косачів⁸, Григорію Гуртовому⁹ та іншим.

³ Літопис Національної спілки краєзнавців України: 2008–2018 рр. До 10-річчя надання Спілці краєзнавців статусу національної. Київ, 2019. С. 158–171.

⁴ Минуле і сучасне Волині й Полісся. Етнографічне музейництво в Україні і на Волині. Науковий зб. Вип. 61. Матеріали П'ятої Волинської науково-етнографічної конференції, 27–28 квітня 2017 року, м. Луцьк. Луцьк, 2017. 228 с.; Бондаренко Г. В., Силук. А. М. Історико-етнографічний огляд літератури за 1991–2017 рр. (Волинська область) // Народна творчість українців у просторі та часі. Матеріали Міжнародної наукової конференції 10–11 серпня 2018 року. Луцьк, 2018. С. 43–86.

⁵ Минуле і сучасне Волині й Полісся. Ківерцівщина та Олика в історії України та Волині. Науковий зб. Вип. 62. Матеріали краєзнавчих читань. 22 вересня 2017 року, м. Ківерці – смт. Олика. Луцьк, 2017. 527 с.; Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Випуск 63. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 жовтня 2017 року, м. Любомль. Упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапюк, А. Силук. Луцьк, 2017. 680 с., іл.; Минуле і сучасне Волині й Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині / Упоряд. Г. Бондаренко, Н. Пась, А. Силук. Луцьк, 2017. 328 с.; Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Вип. 65. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 27-й річниці незалежності України, 100-й річниці Української революції та 500-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. 18 жовтня 2018 року, м. Ковель / Упорядники Г. Бондаренко та ін. Ковель, 2018. 624 с.

⁶ Мельник В., Бірюліна О., Пацук Л. Земля Чірмуса і Оха. Краєзнавчі штрихи з історії Черемського природного заповідника та його округи. Маневичі, 2016. 100 с., 245 іл.; Мельник В., Войчик С. Ківерцівщина. Роки. Люди. Храми. Луцьк : Волиньполіграф, 2017. 100 с., 215 іл.; Мельник В., Хомич П., Войчик С. Маневиччина: маловідомі факти. Луцьк-Маневичі: Волиньполіграф, 2019. 184 с., іл.

⁷ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Модест Левицький в історії України і Волині та проблеми формування інтелектуальної еліти. Наук. зб. Вип. 60. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, м. Луцьк, 15–16 грудня 2016 року / Упоряд. А. Силук. Луцьк, 2016. 212 с., іл. (член оргкомітету).

⁸ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Леся Українка і родина Косачів : в історії та культурі України та Волині. Наук. зб. Вип. 57. Матеріали LVII Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 145-річчю від дня народження Лесі Українки. с. Колодажне на Волині, 24–25 лютого 2016 року / Ред. група : Г. Бондаренко, В. Комзюк, А. Силук. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 290 с., іл.

⁹ Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового. Науковий збірник. Матеріали Других Всеукраїнських читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового, смт Торчин, 29 вересня 2016 року / Ред. група: Г. Бондаренко та ін. Луцьк : Пульс, 2016. 165 с., іл.

За звітний період проведено двадцять засідань правління, на яких розглядалися важливі питання організації краєзнавства і волинезнавства, координації наукових досліджень і краєзнавчої освіти у Волинській області. Проведено 12 наукових історико-краєзнавчих конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся», 4 круглі столи до відзначення подій Першої і Другої світових воєн, визволення від нацистських окупантів Луцька, Волині та України. Краєзнавці взяли участь у конференціях, семінарах і дискусіях з питань українсько-польської трагедії 1943 р.¹⁰ Разом з Центром дослідів Волині при СНУ взяли участь у конференціях з історії Першої світової 1914-1918 рр.¹¹ і Громадянської війни 1917–1922 рр.¹² і національних меншин Волині, які ініціював А. Шваб. Їхні публікації розміщені у відповідних збірниках. Проведено круглі столи до 100-річчя завершення Першої світової та 70-річчя Другої світової війни спільно з Волинським регіональним музеєм українського війська і військової техніки і Радою ветеранів Волинської області, що висвітлювалося у пресі й на телебаченні¹³. В інтересах колекціонерів області краєзнавці і нумізмати започаткували випуск науково-популярного альманаху «Волинський колекціонер», презентація якого викликала інтерес широкого кола громадськості¹⁴.

Обласна Спілка НСКУ щорічно бере участь у Днях музеїв, бібліотек, архівів, бере участь у вшануванні колег на спільних заходах і урочис-

тостях, зокрема до 100-річчя архівної справи, 90-річчя ВКМ, 30-річчя Любомльського краєзнавчого музею, 75-річчя СНУ імені Лесі Українки, 60-річчя обласної бібліотеки імені Олени Пчілки тощо.

Краєзнавці області долучилися до відзначення 120-річчя відомого історика, етнографа і волинезнавця Олександра Цинкаловського у Володимирі-Волинському, Конференції провели Володимир-Волинський педколедж і гімназія імені О. Цинкаловського¹⁵. Двоє краєзнавців стали Лауреатами обласної премії імені О. Цинкаловського у 2019 р. – Оксана Каліщук і Віктор Баюк.

Відомий ковельський краєзнавець Д. Корнелюк у книзі «Вогонь» дерзання», виданій до 1030-річчя прийняття християнства у Київській Русі, зібрав десятки постатей, на його думку, відомих достойників Волинської області, у тому числі духовенство, громадські діячі, окремі краєзнавці¹⁶. Він показує, що це люди високої моралі та духовності. Цілий ряд цікавих імен Луцька представила З. Пахолок у книзі «Луцька готовізія», через краєзнавчі нариси. Вона показала лучан різного віку і різних професій, їхні уподобання і ставлення до життя, які фактично представляли і представляють обличчя міста¹⁷.

Певне місце посіла література, яка розповідає про постаті українського національно-визвольного руху. Зокрема, це книги, які ініціював

¹⁰ Волинь '43: міфи та реальність. Збірник наукових праць / Упорядники М.М. Кучерепа, А. Г. Шваб. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 320 с.

¹¹ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Наук. зб. Вип. 58. Матеріали LVIII Міжнародної наукової конференції, Луцьк-Маневичі, 5-6 липня 2016 року. / Ред. група : Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич. Луцьк, 2016. 261 с., іл.; Бондаренко Геннадій. Вшанування подій Першої світової війни на Волині // Українське державотворення: проблеми і сучасність. Вип. 14. Луцьк, 2018. С. 24–31.

¹² Волинь у роки Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових праць. Упоряд. А. Г. Шваб. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 300 с.

¹³ Бондаренко Г. Круглий стіл. «100 років Першої світової війни. Червищанська трагедія» // Українське державотворення: проблеми і сучасність. Вип. XIII. Луцьк, 2017. С. 40-44.

¹⁴ Волинський колекціонер: альманах – науково-популярне видання. Вип. 1. Луцьк, 2018. 76 с.

¹⁵ Олександр Цинкаловський – велич особистості. Науковий збірник. Вип. 1. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 13 лютого 2018 р. – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – 202 с., іл.; Педагогічне краєзнавство Волині. Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 80 річниці з дня заснування Володимир-Волинського педагогічного коледжу імені А.Ю. Кримського. Володимир-Волинський, 2018. 256 с.

¹⁶ Корнелюк Д. Вогонь дерзання: історико-релігійні нариси. Ковель: ПП Івановський В. М., 2018. – 296 с.

¹⁷ Пахолок З. Луцька готовізія. Історико-краєзнавчі нариси. Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна» друкарня, 2019. 480 с.

і видав краєзнавець М. Вавринчук. Одна як довідник представляє до середини 60-х років XX століття 400 осіб Рожищенського району¹⁸, інша – районного провідника Олексія Пархомчука (Чумака), щоденник якого був знайдений у вулику через півстоліття і виданий як нариси визвольної боротьби¹⁹.

Активізувалася робота зі «Зводу пам'яток історії та культури». Матеріали з пам'яток археології впорядкували і вдали краєзнавці М. Кучинко, Г. Охріменко і О. Златогорський.²⁰

У музеях, бібліотеках, архівах, навчальних закладах вшановуються історичні постаті краю за допомогою творчих заходів, виставок документів, літератури, меморіальної спадщини, а саме Леся Українка і родина Косачів, В. Липинський, О. Цинкаловський, А. Дублянський, А. Кримський, герої небесної сотні та АТО й інші.

Кілька заходів, семінарів, круглих столів було проведено стосовно вивчення і збереження човна-довбанки, знайденого у наМаневиччині, що стало сенсацією не тільки в Україні, а й для зарубіжних істориків, археологів та інших вчених.

Музейники області і викладачі кафедри документознавства і музейної справи СНУ імені Лесі Українки двічі брали участь з краєзнавчими проектами у Міжнародному фестивалі музеїв у Дніпрі й одержали відповідні сертифікати за призові місця.

За звітний період голова Волинського товариства охорони пам'яток Г. Марчук, О. Дем'янюк і Г. Гулько, одержали звання Почесний краєзнавець України, А. Шваб став Лауреатом премії НСКУ імені академіка Петра Тронька, А. Силук – Лауреатом премії НСКУ імені Ми-

хайла Сікорського, О. Дем'янюк, і І. Пасюк, В. Бортніков, М. Філонюк – імені Миколи Куделі, а П. Хомич – заслуженим працівником культури України.

Двох Почесних краєзнавців О. Кондратович і В. Комзюкбуло представлено до стипендії облдержадміністрації.

Систематичність у проведенні краєзнавчої освіти і досліджень підкреслено Планом заходів краєзнавчо-педагогічних читань до 2020 року. Відповідно до цих планів обласною Спілкою проведено ряд краєзнавчо-педагогічних читань спільно з СНУ, ВППО, ВКМ, ДАВО, управліннями освіти і культури Ковельського і Володимир-Волинського районів. Зокрема, у ВППО відбулися читання «Волинь – край козацький» у 2018 р.,²¹ а у травні-червні 2019 р. були присвячені такі читання 590-річчю з'їзду монархів у Луцьку 1429 р. і 170-річчю від дня народження Олени Пчілки у Ковельській гімназії ініційовані П. Олешком і Г. Романчук та конференції у Луцьку в обласній бібліотеці імені Олени Пчілки і Колодяжненському літературно-меморіальному музеї імені Лесі Українки, якому виповнилося 70 років від часу заснування.

До 30-річного ювілею готується і музей скансенільського господарства у Рокинях, директор якого О. Середюк також планує ряд заходів.

У січні 2019 р. відбулася організаційна конференція ВООНСКУ щодо перереєстрації Спілки і внесення змін до її Статуту. Затверджено нову редакцію Статуту ВООНСКУ.

Втім, незважаючи на згадані успіхи (їх є більше), як і у більшості напрямів гуманітарної сфери, краєзнавство залишається недофінансованим навіть у статутній діяльності.

¹⁸ Вавренчук Микола. Вірні присязі. Учасники національно-визвольного руху. Рожищенський район, область (1917-1960). – Луцьк : Терен, 2017. – 304 с.

¹⁹ Пархомчук Олексій, Вавренчук Микола. Нариси визвольної боротьби. Волинь. Луцьк: ВМА «Терен», 2018. – 336 с.

²⁰ Археологічні пам'ятки Волинської області (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область») / Упорядники: М. Кучинко, Г. Охріменко, О. Златогорський. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 710 с.

²¹ Волинь – край козацький. Науковий збірник. Матеріали науково-практичної конференції з педагогічного краєзнавства, 25 жовтня 2018 року / Г. Бондаренко, О. Дем'янюк, П. Олешко. Луцьк, 2018. 152 с.

Урочистості з нагоди 30-річчя утворення Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

11 грудня 2019 року в обласному Будинку вчителя у Черкасах відбулися урочистості з нагоди 30-річчя утворення Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Їх учасники мали можливість ознайомитися з історією краєзнавчого руху на Черкащині, яка була відображена в інформаційно-ілюстративному пролозі. На екрані постали сторінки далекої і близької історії черкаського краєзнавства, люди, які творили і творять літопис рідного краю.

Голова обласної організації НСКУ, професор Василь Мельниченко зазначив, що утворення 30 років тому обласного краєзнавчого товариства, по суті ознаменувало собою відродження організованого краєзнавчого руху, який було розгромлено в часи сталінізму. Він окреслив історію заснування та розвитку обласної організації, проінформував про основні здобутки краєзнавців. Наголосив на тому, що ядром сучасного краєзнавчого руху є університети. Саме викладачі вищої школи становлять основну частину членів краєзнавчої організації (загалом вона об'єднує понад 130 членів Спілки). Спілка краєзнавців активно співпрацює і з історико-культурними заповідниками та музеями, які діють на Черкащині.

Заступник голови обласної ради Андрій Сегеда, вітаючи краєзнавців області з ювілеєм, відзначив важливість «малої історії», яка наповнює конкретним змістом загальну канву минувшини, сформовані історичною наукою.

Із ювілеєм краєзнавчої організації черкаських дослідників привітали міський голова Черкас Анатолій Бондаренко, директор департаменту освіти і науки ОДА Валерій Данилевський, в.о. директора департаменту культури та взаємозв'язків з громадськістю Черкаської ОДА Людмила Товстоп'ят, голови обкомів освіти і науки – Ольга Жалдак та культури – Василь Маршутупа, директор Державного архіву Черкаської області Тетяна Клименко, генеральний директор Шевченківського національного заповідника Мар'ян Піняк, директор Кам'янського державного історико-культурного заповідника Галина Таран, ректори Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького – Олександр Черевко і Черкаського державного технологічного університету – Олег Григор, декан історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини Анатолій Карасевич, директор Черкаського

художнього музею Ольга Гладун, директор обласного Будинку вчителя Світлана Панченко, керівники творчих спілок на Черкащині – письменницької – Володимир Поліщук, майстрів народного мистецтва – Ольга Мартинова, журналістської – Тетяна Калиновська, художників – Іван Фізер.

Від імені Національної спілки краєзнавців України черкашан вітали заступниця голови Руслана Маньковська та відповідальний секретар Володимир Дмитрук. Вони відзначили, що Черкаська організація є однією із кращих у структурі Спілки, зачитали вітання від очільника НСКУ, члена-кореспондента НАН України

Олександра Реєнта, презентували нову краєзнавчу літературу та вручили нагороди представникам обласної організації. Серед нагороджених – краєзнавці з міст і районів області, музейні і бібліотечні працівники, журналісти.

Велику групу черкаських краєзнавців було нагороджено обласними, міськими та відомчими відзнаками. Зокрема, Почесною грамотою облдержадміністрації і облради «За особливі заслуги перед Черкащиною» нагороджена Раїса Танана (Канів), Почесними грамотами облдержадміністрації – Станіслав Лячинський (Звенигородка) та Світлана Павлова (Чигирин), облради – Сергій Корновенко і Олександр Солодар (Черкаси), Яніна Діденко (Чигирин), медалями

«Гордість Черкащини» – Валентин Лазуренко і Василь Мельниченко (Черкаси), «65 років Черкаській області» – Тетяна Клименко і Анатолій Чабан (Черкаси), медаллю «За сумлінну працю» – Ігор Кривошея і Тетяна Кузнець (Умань).

Учасники заходу мали можливість ознайомитися з тематичною фотовиставкою «30 творчих років», книжковими виставками краєзнавчої літератури та творчими доробками юних краєзнавців – членів МАН України.

А напередодні відбулася історико-краєзнавча конференція «Черкащина в контексті історії України», присвячена 30-річчю утворення обласної організації Національної спілки України.

XV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Українське краєзнавство в системі міжінституційних взаємодій»

12 грудня 2019 року у ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» відбулася XV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Українське краєзнавство в системі міжінституційних взаємодій: проблеми концептуалізації та практичної реалізації».

Організаторами заходу були: Національна спілка краєзнавців України, Інститут історії України НАН України та ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Урочисте слово та доповідь на планерному засіданні виголосив доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАПН України, заступник голови Національної спілки краєзнавців України Олександр Удод.

Учений з'ясував проблеми міжінституційної взаємодії публічної історії та краєзнавства на сучасному етапі розвитку вітчизняної науки. Олександр Удод вручив:

Почесні грамоти Національної спілки краєзнавців України д.і.н., проф., секретарю Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Ірині Петренко, д.і.н., проф., члену Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Людмилі Бабенко, к.е.н., доц., члену Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Мирославу Аліману, заступникові директора Державного архіву Полтавської області Тарасу Пустовіту, директору Науково-редакційного підрозділу – Центру по дослідженню історії Полтавщини Полтавської обласної ради Олександру Білоуську;

Грамоту Національної спілки краєзнавців України – д.і.н., проф., ректору, голові правління Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Олексію Нестулі;

Подяку Національної спілки краєзнавців України – краєзнавцю, досліднику, полковнику Служби зовнішньої розвідки України (у відставці) з м. Кременчука Олександр Христенку.

Ректор ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» Олексій Нестуля привітав учасників конференції, розповів про діяльність Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України у 2019 році та окреслив перспективи та напрямки її розвитку.

Модератором конференції була доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», секретар Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Ірина Петренко.

Директор Науково-редакційного підрозділу – Центру по дослідженню історії Полтавщини Полтавської обласної ради Олександр Білоусько презентував краєзнавчий доробок Науково-редакційного підрозділу – Центру по дослідженню історії Полтавщини Полтавської обласної ради. Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка Людмила Бабенко виступила з доповіддю про роль історичного краєзнавства в системі освітньо-професійної підготовки сту-

дентів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка та проаналізувала традиції й сучасні виклики.

Полтавський краєзнавець Віталій Григор'єв поділився досвідом краєзнавчих практик у системі освіти Полтавщини. Дослідника було висунуто на присвоєння престижної Премії Дмитра Яворницького у 2020 році. Учасники конференції одногосно підтримали цю пропозицію.

Київський дослідник, кандидат історичних наук Валерій Рекрут виголосив доповідь про діяльність центру «Рада Трьох» у добу Директорії УНР (1919–1920 рр.).

Краєзнавці із Лохвиччини Віктор Гіржов та Іван Дудник виступили з доповідями про регіональні особливості краєзнавчих досліджень. Так, член Правління Української всесвітньої координаційної ради (УВКР), голова громадської організації «Народна Рада Лохвиччини», головний редактор порталу «ЛохвицяNews» Віктор Гіржов розповів про діяльність громадської організації «Народна Рада Лохвиччини» з реалізації проекту «Славетні земляки» (на прикладі увічнення пам'яті геніального українського диригента Нестора Городовенка). Іван Дудник поділився власними розвідками про відвідини Тарасом Шевченком села Погарщина на Полтавщині.

На конференції були присутні науковці, краєзнавці, бібліотечні й архівні працівники, представники громадськості та студенти. Актуальні виступи, дискусія, обговорення та репліки були ознакою зацікавленості темою наукової історико-краєзнавчої конференції.

Державні нагороди та відзнаки краєзнавців за 2019 р.

– орден князя Ярослава Мудрого I ступеня:

СМОЛІЙ Валерій Андрійович – директор Інституту історії України НАН України, член Президії НСКУ, академік НАН України, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки, Почесний краєзнавець України

(указ Президента України №868/2019
від 28 листопада 2019 р.)

– орден «За заслуги» I ступеню:

РЕЄНТ Олександр Петрович – голова НСКУ, заступник директора Інституту історії України НАН України, головний редактор журналу «Краєзнавство», член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Почесний краєзнавець України

(указ Президента України №236/2019
від 17 травня 2019 р.)

– орден «За заслуги» II ступеню:

КОЦУР Віктор Петрович – заступник голови НСКУ, ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», академік НАПН України, доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, Почесний краєзнавець України

(указ Президента України №188/2019
від 4 травня 2019 р.)

– орден «За заслуги» III ступеню:

АНДРУСИШИН Богдан Іванович – член Президії НСКУ, декан Факультету політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Почесний краєзнавець України

(указ Президента України №236/2019
від 17 травня 2019 р.)

– орден «За заслуги» III ступеню:

КОРНІЄНКО Олег Миколайович – голова Сумської обласної організації НСКУ, голова ГО «Сумська обласна ветеранська спілка добровольців, учасників бойових дій та інвалідів війни», заступник директора Департаменту цивільного захисту населення Сумської обласної державної адміністрації

(указ Президента України №834/2019
від 8 листопада 2019 р.)

– почесне звання «Заслужений працівник культури України»:

БАЖАН Олег Григорович – перший заступник головного редактора журналу «Краєзнавство», член Президії НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, Почесний краєзнавець України

(указ Президента України № 616/2019
від 22 серпня 2019 р.)

– почесне звання «Заслужений працівник культури України»:

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович – голова Черкаської обласної організації НСКУ, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член Президії НСКУ, кандидат історичних наук, Почесний краєзнавець України

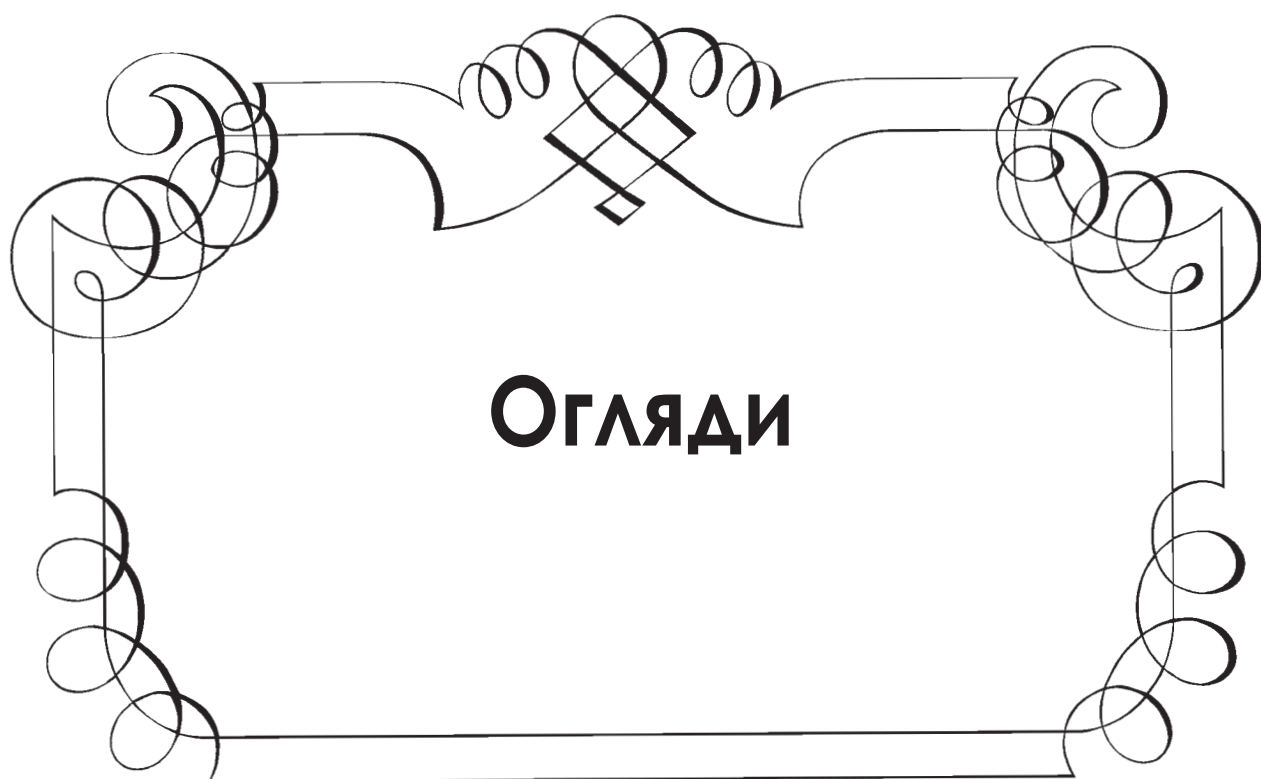
(указ Президента України № 868/2019
від 28 листопада 2019 р.)

– дворічна державна стипендія:

БОНДАРЕНКО Геннадій Васильович – голова Волинської обласної організації НСКУ, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Бондаренко Українки, кандидат історичних наук, член Правління НСКУ, Заслужений працівник народної освіти України, Почесний краєзнавець України

(указ Президента України № 946/2019
від 24 грудня 2019 р.)

Геннадій Бондаренко (м. Луцьк)

кандидат історичних наук, професор,

завідувач кафедри

документознавства і музейної справи

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

(м. Луцьк) Україна

E-mail: bgv1946@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2185-8941>

Літопис національно-визвольного руху на Волині у XX ст. в іменах

У видавництві «Терен» побачили світ книги, які стануть у пригоді дослідників та краєзнавців, які цікавляться історією національно-визвольного руху на Волині

Перша з них: **Вавренчук Микола. Вірні присязі. Учасники національно-визвольного руху. Рожищенський район, Волинська область (1917–1960). Луцьк : Терен, 2017. 304 с., іл.**

Книга члена Національної спілки краєзнавців України Миколи Вавренчука розповідає про складні роки першої половини XX ст. в історії Волині і про життя волинян під час різних окупаційних режимів. В основу книги покладено висвітлення життя і діяльності жителів Рожищенського району Волинської області, які були причетні до УВО, ОУН, УПА.

Їхні біографії викладені на основі документів різних архівів, у тому числі й спецслужб. Багато використано спогадів і свідчень тих, хто жив у ті часи і став свідком подій, а також документи, представлені рідними і близькими людьми. Важливо те, що значна частина книги сформована усною народною історією.

Автор згадує різні події – сумні і трагічні. Розповідає про розстріл в'язнів Луцької тюрми 23 червня 1941 р., серед яких було 5 рожищенців, показує долю висланих, репресованих і тих, хто загинув.

У книзі здійснено хронологічний підхід по розділах і географічно-проблемний підхід, за яким охоплено всі села району. Згадано 1400 постатей, що свідчить про участь населення в антиокупаційних рухах.

Автор також подав окремі документи й світлини, які вважав за потрібне представити читачам. Обсяг цього видання свідчить про те, що сьогодні ще можливо зібрати відомості про людей і створити волинську енциклопедію руху опору.

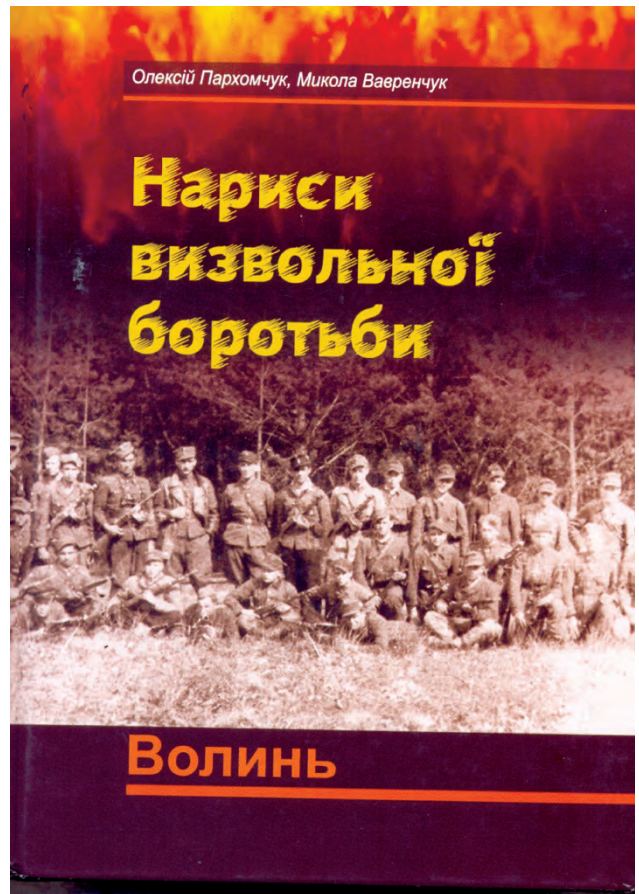
Книга – «Вірні присязі» має бути у кожній сільській і шкільній бібліотеках Рожищенського району і доступна дослідникам.

Друга книга – *Пархомчук О., Вавринчук М. Нариси визвольної боротьби. Волинь. Луцьк : Терен, 2018. 336 с., іл.*

Микола Вавринчук представляє книгу разом з Олексієм Пархомчуком – учасником визвольного руху, членом крайового проводу ОУН. Книга створена на основі щоденника О. Пархомчука, який півстоліття зберігався у вулику. О. Пархомчук на псевдо «Чумака» писав свої спогади впродовж 1951–1966 років та сховав у вулику. Він помер і не був викритий органами спецслужб. «Нариси» знайшли у 2009 році. Це був свого роду повстанський літопис, у якому проходить багато подій та імен, що стосуються Рожищенського району. Нариси, написані у зошитах і складають першу частину книги.

Друга частина книги – це ряд нарисів М. Вавринчука про націоналістичне підпілля та окремих осіб, які брали участь у визвольній боротьбі на теренах Рожищенського і сусідніх районів Волинської області. Представлено додатки з документами і світлинами.

Обидві книги були презентовані краєзнавцям, учням і студентам.

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегії статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи**: **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовжування чи закінчення («Продовження (Закінчення)». Початок див. ...» (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг анотації англійською мовою – не більше 250 слів (приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в алфавітному порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Оформити цитування відповідно до стилю **АРА** можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань ^[1]<http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кириличних цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайнні транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею! У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнних базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **.DOC**, **.DOCX** або **.RTF**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. Абзаци відступи формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – , відступ зліва – , інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати по-слідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл.», «у табл.», «див. табл.»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **.JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис.», «фото», «схема»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире** (–) та **дефіс** (-). **Дефіс** – це знак, що з'єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це* (*це є*), *оце*, *то*, *ось* (*це*) *значить*. Тире у тексті обов'язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; ; 6 млн; 45 тис.).

Виділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); **скорочення** після переліків (типу *i m. n., i m. d.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-ті, 2-го* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Ланки використовувати у варіанті “ ” « ».

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *р., pp., ст.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*pp.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*; **; ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розміщувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3, ...»; нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

прізвище та ініціали автора (авторів);

заголовок документа;

відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);

відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);

відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);

вихідні дані (місце, видавець, рік видання);

відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);

сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора,

заголовок, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його же», «Її же», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Iidem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, ., кн. . 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, k. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ

оформлення списку літератури та опублікованих джерел

REFERENCES Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)
КНИГИ Шаблон оформлення за стилем APA: Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю): Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)]. В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише прямі лапки ("")
Один автор:
Chornovol, I. (2015). <i>Komparatyvni frontyry: svitovyy i vitchyznanyj vymir</i>. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
De Ribas, A. (1913). <i>Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya</i>. Odessa. [in Russian].

Два автори:
Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). <i>Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)</i> . Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
Від трьох до шести авторів:
Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). <i>Hroshi Ukrainy</i> . Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають <i>et al.</i>
Багатотомне видання:
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (2 vols.). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Nechuj-Levyts'kyj, I. S. (1968). <i>Zibrannia tvoriv u desiaty tomakh</i> (Vol. 10: Biohrafichni materialy. Statti ta retsenzii. Fol'klorni zapysy. Lysty). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Редактор (без автора):
Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). <i>Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrains'ka povstans'ka armii: Istorychni narysy</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Stanko, V. N. (Ed.). (2002). <i>Istoriia Odesy</i> . Odesa: Druk. [in Ukrainian].
Редактор і керівник авторського колективу:
Smolii, V. A. (Ed.). (2012). <i>Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Без автора (або ред. колегія)
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv</i> (Vol. 1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
Упорядники
Bezpalko V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoi doby: zbirnyk dokumentiv</i> (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon</i> . Lviv. [in Ukrainian].

Автор і перекладач:
Zombart, V. (2003). <i>Evrei i hozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem.</i> (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
Перевидання
Boiko, O. D. (2014). <i>Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk</i> (5th ed.). Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
Частина книги
Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Стаття в енциклопедії
Hruzin, D. V., & Udod, O. A. (2008). Kulish Pantelejmon Oleksandrovych. In <i>Entsyklopediia istorii Ukrainy</i> (Vol. 5, pp. 468–472). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Передмова, післямова
Udod, O. A. (2004). Yuvilej iak vikha na tvorchomu shliakhu [Foreword]. In H. K. Shvyd'ko (Author), <i>Mynule u promeniakh pam'iaty</i> (pp. 3–4). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
Reient, O. P., & Shevchenko, V. V. (2013). Pisliamova [Afterword]. In <i>Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina</i> (pp. 708–710). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIO"". [in Ukrainian].
ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ
Шаблон оформлення за стилем АРА: Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки
Стаття в серійному виданні:
Berezhok, E. V. (2013). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova. <i>Visnik ONU</i> , 18 (2 (10)), Bibliotekoznavstvo, bibliografoznnavstvo, knigoznnavstvo, 81–101. [in Russian].
Стаття в журналі:
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. [in Ukrainian].

Опубліковане інтерв'ю в газеті
Udod, O. A. (2013, June 21). Dyskusiiia pro pidruchnyk istorii – tema, iaku porushuvatymut' vichno [Interview]. <i>Uriadovyy kur'ier</i> , p. 1. [in Ukrainian].
Матеріали конференцій:
Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: <i>Ukraina – Hretsiiia: Istoriia ta suchasnist</i> (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].
Стаття в збірнику:
Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naselennia mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. <i>Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi RSR</i> , (16), 63–68. [in Ukrainian].
Sylka, O. Z. (2014). Sil'ski viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). <i>Problemy istorii Ukraïni XIX – počatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.</i> , (23), 234–246. [in Ukrainian].
Стаття в газеті
Udod, O. A. (2001, May 8). Pro kontseptual'ni zasady suchasnoi istorychnoi osvity v Ukraini. <i>Osvita Ukrainy</i> , p. 2. [in Ukrainian].
ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ
Шаблон оформлення за стилем APA: Автор. (Рік, (місяць і число, якщо вони є) публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки. Retrieved (дата звернення), from адреса сайту
Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarxal'nym menyalam. Retrieved from http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1 [in Russian].
Kotys, S. (n.d.). Vid hasu do natriiu: istoriia luts'koho likhtaria. Retrieved June 7, 2017, from http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria [in Ukrainian].
Landau, Yu. O., Sihal, I. Ya., & Dubovskoi, S. V. (Eds.). (2013). <i>Enerhetyka: istoriia, suchasnist' i majbutnie</i> (Vol. 2: Piznannia j dosvid – shliakh do suchasnoi enerhetyky). Kyiv. Retrieved June 7, 2017, from http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2 [in Ukrainian].
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. Retrieved from http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf [in Ukrainian].

Yesiunin, S. (2011, October 21). Vulychnym likhtariam podil's'kykh mist – 160. Retrieved June 7, 2017, from https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist_160.html [in Ukrainian].

1880 rik: pochatok vulychnoho osvittlenia u Vinnytsi. (September 28). Retrieved June 7, 2017, from <http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vuly-chnogo-osvittleniya-u-v/87> [in Ukrainian].

ДИСЕРТАЦІЇ

Bielikov, Yu. A. (2003). *Kupetstvo Kharkivs'koї hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19th – beginning of 20th century)] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].

АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

Volonyts, V. S. (2007). *Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)* [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Donetsk. [in Ukrainian].

Написання обов'язкових елементів оформлення списку літератури англійською мовою

Автор	Author
Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Вступ	Introduction
Передмова	Foreword
Післямова	Afterword
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

Науковий журнал

№ 4 (109), 2019 р.

Макетування – Леонід Мигаль

Редактор – Наталія Мех

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів.

За точність викладених фактів і цитат відповідають автори.

При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України

та Інститутом історії України НАН України

м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,

тел.: +380 (44) 278 02 38,

e-mail: bazhancio@ukr.net

Підписано до друку 25.12.2019 р.

Формат 60х84 ¹/₈. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 21,62. Обл.-вид. арк. 22,25. Наклад 300 прим.

Зам. № 15-2020

Надруковано ПП «ПФ «Фоліант»

00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13

тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.